

jaarverslag

INTRODUCTIE

In het voorliggende jaarverslag legt het bestuur verantwoording af over het in 2019 gevoerde beleid en de behaalde resultaten. De in dit verslag beschreven situatie is in het eerste kwartaal echter sterk veranderd door de coronapandemie. De verslaggeving over 2019 verandert hierdoor niet, maar staat wel in een ander daglicht.

De snelle en brede verspreiding van het virus en de overheidsmaatregelen gericht op het indammen daarvan hebben grote impact op het maatschappelijk functioneren en de economie. Vanaf eind februari zijn wereldwijd de beurskoersen fors gedaald. De waarde van de beleggingen van het fonds daalde van 9,8 miljard euro per ultimo 2019 naar 8,8 miljard euro per ultimo maart 2020. In combinatie met de zeer lage rente leidde dit tot een daling van de dekkingsgraad van 109,9% naar 91,6%.

De door vele landen opgelegde reis- en transportbeperkingen hebben ernstige gevolgen voor KLM. De bedrijfsactiviteiten zijn nagenoeg stilgevallen en KLM heeft ingrijpende bezuinigingsmaatregelen moeten nemen. Het bestuur is zich zeer bewust van de grote impact die dit alles heeft op alle bij KLM betrokkenen. Een lichtpunt is dat de Nederlandse overheid verschillende steunmaatregelen voor ondernemingen heeft getroffen. Mede hierdoor is betaling van de verschuldigde pensioenpremies voldoende gewaarborgd. Om KLM tegemoet te komen in het cashmanagement heeft het bestuur ingestemd dat de premie vanaf april per kwartaal wordt betaald. Deze mogelijkheid bestond al in de uitvoeringsovereenkomst, maar moest voorafgaand aan een kalenderjaar worden aangemeld. Voor dit jaar is hiervan afgeweken.

Na het eerste kwartaal heeft een herstel van de aandelenkoersen plaatsgevonden en is de dekkingsgraad gestabiliseerd op een niveau van circa 93%. De waarde van de beleggingen is in april weer gestegen naar 9,2 miljard euro.

Indien de huidige financiële positie aanhoudt tot eind van het jaar, zullen in 2021 herstelmaatregelen aan de orde zijn. Op grond van de huidige financieringsafspraken betekent dit een herstell premie. Of daar ook daadwerkelijk sprake van zal zijn, hangt mede af van de uitkomsten van het arbeidsvoorwaardelijk overleg dat in het tweede kwartaal gepland staat.

Resultaten

Wat de financiële resultaten betreft roept het verslagjaar een gemengd beeld op. Het fonds behaalde in 2019 een bovengemiddeld beleggingsresultaat van 15,5%. Hierdoor steeg het belegd vermogen naar 9,8 miljard euro. Tegenover het gestegen vermogen stonden de oplopende verplichtingen, als gevolg van de lage markttrente. De dekkingsgraad heeft daardoor, ondanks de positieve rendementsontwikkeling, gedurende het hele jaar onder druk gestaan. Aan het eind van het verslagjaar lag de beleidsdekkingsgraad op 108,1%. Hierdoor kon het fonds de pensioenaanspraken niet verhogen. Bij een beleidsdekkingsgraad onder de 110% is indexatie namelijk wettelijk niet toegestaan.

In augustus 2019 bereikte de rente een extreem laag niveau, waardoor de dekkingsgraad de kritische ondergrens naderde. Dit noopte het bestuur om zich te buigen over eventueel noodzakelijke extra beschermende maatregelen. Uiteindelijk was het niet nodig en herstelde de situatie zich in de laatste vier maanden. De situatie bracht het bestuur er wel toe om in de laatste maanden, in afwijking van de rentestafel, de afdekking van het renterisico niet te verlagen.

Het fonds heeft in 2019 ook goede stappen voorwaarts gemaakt. De voor het jaar opgestelde strategische agenda is nagenoeg geheel gerealiseerd. Mede hierdoor is het fonds organisatorisch klaar voor de toekomst en is op een groot aantal beleidsterreinen veel bereikt. Hieronder wordt bij enkele van

deze resultaten stilgestaan. Alles in ogenschouw nemend, kijkt het bestuur dan ook terug op een productief jaar.

Nieuwe pensioenregeling in 2020

Al verschillende jaren loopt een discussie bij de arbeidsvoorwaardelijke partijen over nieuwe financieringsafspraken. In de eerste maanden van 2019 verleende het fonds technische ondersteuning aan een arbeidsvoorwaardelijke werkgroep die de verschillende financieringsmogelijkheden verkende en uitwerkte. In de verwachting dat dit onderzoek in 2019 zou leiden tot afspraken, werkte het bestuur criteria uit voor de beoordeling van nieuw te maken financieringsafspraken. Als onderdeel van de zogeheten opdrachtaanvaarding beoordeelt een pensioenfonds arbeidsvoorwaardelijke afspraken op onder andere uitvoerbaarheid, evenwichtigheid en uitlegbaarheid.

Tot teleurstelling van het bestuur zijn de arbeidsvoorwaardelijke partijen in 2019 niet tot afspraken gekomen. Het bestuur acht nieuwe afspraken van belang omdat de uitgangspunten voor de huidige premiestelling als gevolg van de nieuwe wettelijke parameters vanaf 2021 niet meer passend zijn. Bovendien heeft het bestuur zorgen over de hoogte van de premiedekkingsgraad. Zonder nieuwe afspraken is de huidige premie niet meer kostendekkend en zou een verlaging van de toekomstige opbouw moeten plaatsvinden. Het bestuur heeft dit onder de aandacht van de arbeidsvoorwaardelijke partijen gebracht. Recent heeft het bestuur kennisgenomen van het besluit van de arbeidsvoorwaardelijke partijen om in het tweede kwartaal van 2020 in overleg te treden, met de ambitie om voor juli tot een akkoord te komen.

Met het oog op de premiestelling en premiedekkingsgraad heeft het bestuur in 2019 de suggestie gedaan om arbeidsvoorwaardelijke gelden, die door het fonds vanaf 2015 worden beheerd, aan te wenden om de financiële positie van het fonds te versterken. Dit betreft gelden uit de premievrijval vanaf 2014, die niet tot het fondsvermogen behoren en waarover de arbeidsvoorwaardelijke partijen beschikken. Ultimo 2019 ging het om circa 35 miljoen euro. Het bestuur had arbeidsvoorwaardelijke partijen eerder al verschillende malen gewezen op het tijdelijke karakter van het beheer van deze gelden en verzocht om een bestemming overeen te komen. Nadat duidelijk was geworden dat partijen in 2019 niet tot overeenstemming zouden komen over de aanwending van deze middelen, heeft het bestuur besloten het beheer te beëindigen en de gelden te retourneren. In januari 2020 heeft terugstorting naar KLM plaatsgevonden. De middelen blijven wel ter beschikking van de arbeidsvoorwaardelijke partijen.

Bestuur en toezicht

Met ingang van 2019 wordt het interne toezicht uitgeoefend door een raad van toezicht (RvT). In het eerste jaar zijn er met de RvT goede, zinvolle discussies gevoerd. RvT en bestuur hebben verkend welke onderwerpen aan de orde zouden komen. Zo heeft het bestuur inhoud gegeven aan het streven om de verplichte nieuwe vorm van intern toezicht niet alleen goed te implementeren, maar ook te benutten en ervan te profiteren. Het bestuur heeft de inzichten van de RvT, de gegeven feedback en de gesprekken als constructief ervaren.

In 2019 heeft ook verdere uitwerking plaatsgevonden van de wettelijke verplichtingen die voortvloeien uit de Europese IORP II-regelgeving. Meest in het oog springend was de verplichting om te voorzien in drie onafhankelijk opererende sleutelfuncties met een controlerende taak: de actuariële sleutelfunctie, de sleutelfunctie risicobeheer en de sleutelfunctie interne audit. Het bestuur heeft beide laatste functies belegd bij bestuursleden. De actuariële sleutelfunctie is uitbesteed aan de certificerende actuaaris. Derde partijen verzorgen in opdracht van het fonds de uitvoerende werkzaamheden. De operationalisering van de nieuwe functies en het laten functioneren van het nieuwe bestel was een belangrijke opdracht voor 2019. In de eerste helft van het jaar ging de aandacht met name uit naar de bemensing en het uitwerken van benodigde procedures en beleidslijnen. De werving van een bestuurder risicomangement, tevens sleutelfunctie risicobeheer, was daar onderdeel van.

Op 1 september waren alle sleutelfuncties volledig ingericht en operationeel. De functies zijn nog te nieuw om er al een oordeel over te geven, maar de eerste ervaringen zijn positief, mede door de personele invulling. Wel zijn de bestuurlijke processen verzwaard en zullen de bestuurlijke kosten daardoor naar verwachting hoger worden.

Het bestuur werd in 2019 versterkt met twee nieuwe bestuurders. Mevrouw C. Steenmeijer trad per 1 september 2019 in functie als (niet-paritair) bestuurder risicomangement. Vanuit die functie is zij ook sleutelfunctiehouder risicobeheer. Mevrouw P.V.H. Verhoef werd in mei 2019 benoemd als bestuurslid namens de deelnemers.

ESG

In 2018 breidde het fonds zijn ESG-beleid uit met onder andere uitsluitingsbeleid voor bepaalde bedrijven en overheden. Ook ondertekende het bestuur het sectorbrede IMVB-convenant. Het bestuur heeft het jaar 2019 gebruikt om het fundament voor het ESG-beleid te versterken. Zo zijn voorbereidingen getroffen om in 2020 tot implementatie over te gaan van een uitgebreider betrokkenheidsbeleid, dat naast uitoefenen van stemrecht ook de actieve dialoog met bedrijven omvat (shareholder engagement). Verder zijn duurzaamheidsthema's bepaald waarop het fonds zich in het bijzonder wil richten. Daarvoor heeft het fonds aansluiting gezocht bij de Sustainable Development Goals (SDG) van de Verenigde Naties. In 2020 wil het bestuur een discussie starten over positieve screening. In een nog wat verdere toekomst ligt de discussie over het al dan niet toepassen van impact beleggen. Voor het geheel geldt dat het bestuur grote waarde hecht aan transparante rapportage over het gevoerde beleid naar de belanghebbenden.

Het bestuur vindt het belangrijk om een goed beeld te hebben van de opvatting van deelnemers over maatschappelijk verantwoord beleggen. Daarom kreeg dit onderwerp nadrukkelijk aandacht in het in 2019 gehouden draagvlakonderzoek onder deelnemers. Het bestuur voelt zich gesterkt door de uitkomsten van het onderzoek. Deze zijn in lijn met het huidige beleid, de doelstellingen en de ambities van het bestuur. Het bestuur zal de uitkomsten van het uitgevoerde draagvlakonderzoek betrekken bij de verdere implementatie van het ESG-beleid en de communicatie erover.

Beleggingen

Het bestuur heeft in 2019 verdere stappen gezet in de optimalisering van de beleggingen. Na de herziening van de aandelenportefeuille in 2018, is in het verslagjaar de vastrentendewaardenportefeuille tegen het licht gehouden. De ingezette veranderingen maken het ook mogelijk om met de uitvoerder het operationele vermogensbeheer te vereenvoudigen en zo de beheerkosten te verlagen. Dat is in 2019 geëffectueerd via een beperking van het aantal beleggingspools voor aandelen; voor vastrentende waarden is dat proces inmiddels ook in gang gezet. De beperking koppelt behoud van voldoende variatie aan lagere kosten, ook door een betere positie ten opzichte van vermogensbeheerders. Het bestuur heeft ook verder invulling gegeven aan het investment belief dat passief beleggen de voorkeur verdient, tenzij er aantoonbare redenen zijn om daarvan af te wijken. Deze aanpak is in het verslagjaar verder uitgewerkt en toegepast op de verschillende aandelen categorieën, waardoor de verhouding tussen actieve en passieve beleggingen ongeveer 30/70 is geworden. Ook voor obligaties is dit proces gestart.

Het bestuur is in 2019 begonnen met een ALM-studie gericht op evaluatie en eventuele herijking van het strategische beleggings- en afdekkingsbeleid. Mede met het oog op deze studie, maar ook voor de opdrachtaanvaarding van eventuele nieuwe pensioenafspraken heeft het bestuur een risicobereidheidsonderzoek onder deelnemers uitgevoerd. Dit onderzoek vond plaats in combinatie met het hiervoor genoemde draagvlakonderzoek voor het ESG-beleid. Alle doelgroepen hechten waarde aan zekerheid omtrent hun pensioen, maar de betekenis die verschillende groepen aan dat begrip toekennen loopt uiteen. De meeste gepensioneerden en ook de deelnemers kiezen uiteindelijk voor een indexatie-ambitie en vinden daardoor beleggingsrisico's aanvaardbaar.

Het bestuur wil de ALM-studie in het eerste halfjaar van 2020 afronden en besluiten over eventuele beleidsaanpassingen.

De externe advisering heeft vanaf 1 januari 2019 een nieuwe opzet gekregen, met structurele in- en externe expertise in een eigen bestuurlijke commissie Beleggingszaken (CBZ). De interne expertise wordt ingebracht door de (niet-paritair) bestuurder vermogensbeheer. Als externe adviseur is de heer C. Dert aangetrokken. De gezamenlijke beleggingsadviescommissie van de drie KLM Pensioenfondsen is per 2019 opgeheven. De verandering sluit aan bij de wens van de KLM Pensioenfondsen om de advisering over het beleggingsbeleid meer af te stemmen op de individuele fondsen. Het ontbreken van een eigen beleggingscommissie legde bovendien een flinke druk op het voltallige bestuur. In de nieuwe opzet vergroot het bestuur zijn eigen expertise op het gebied van beleggingen, hetgeen ook past bij de meer zakelijke relatie met de uitvoerder.

Kosten

In 2019 bedroegen de kosten per deelnemer, inclusief eenmalige activiteiten en btw, 250 euro (2018: 250 euro). Exclusief deze posten bedroegen de kosten 203 euro per deelnemer (2018: 191 euro). Met dit bedrag liggen de kosten (exclusief btw) iets boven het doelniveau van 200 euro. De eenmalige kosten in 2019 betroffen met name de implementatie van de IORP II-wetgeving en administratieve implementaties van verschillende reglementswijzigingen.

Door de jaren heen is de pensioenregeling steeds complexer geworden, onder meer door maatwerkoplossingen en tussentijdse aanpassingen. In 2019 heeft het bestuur met de uitvoeringsorganisatie de mogelijkheden in beeld gebracht om de pensioenregeling en de uitvoering te vereenvoudigen en daardoor kosten te verlagen. Omdat deze mogelijkheden in de meeste gevallen betrekking hebben op de pensioenovereenkomst, zal het arbeidsvoorwaardelijk overleg moeten bepalen welke van de mogelijkheden kunnen worden benut en geëffectueerd. Inmiddels is besloten de bestaande regelingen om te zetten en actuariael om te rekenen naar de pensioenrichtleeftijd van 68 jaar. Dat zorgt voor administratieve lastenverlichting.

De kosten voor het vermogensbeheer bedroegen 0,41% van het gemiddeld beheerd vermogen (2018: 0,47%). De verlaging van de vermogensbeheerkosten houdt met name verband met de gekozen verschuiving naar meer passief beleggen. De transactiekosten waren met 0,18% licht hoger dan in 2018 (0,15%). Dit heeft te maken met de transacties die nodig waren om de aandelen- en vastrentendewaardenportefeuilles aan te passen aan de allocatiebesluiten van het bestuur uit 2018 en 2019. De in 2019 gerealiseerde vereenvoudiging van de poolstructuur en reductie van het aantal mandaten zal vanaf 2020 tot verdere reductie van de beheerkosten leiden.

Amstelveen, 2 juni 2020

Het bestuur van Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM

Arend de Jong
vicevoorzitter

Hans de Roos
vicevoorzitter

INHOUD

Introductie	I	7 Risicomanagement	38
Inhoud	V	7.1 Risicobeleid	38
Kerncijfers	VI	7.2 Risicomanagementorganisatie	42
Bestuursverslag	VIII	7.3 Ontwikkelingen risicomanagement	44
1 Profiel pensioenfonds	1	8 Toekomstverwachting 2020	45
1.1 Organisatie (situatie per 2020)	1	9 Ontwikkelingen na balansdatum	46
1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel	1	10 Verslag raad van toezicht	49
1.3 Missie, visie en strategie	2	11 Verslag verantwoordingsorgaan	54
1.4 Doelgroep jaarverslag	3	Jaarrekening 2019	57
1.5 Pensioenregelingen	3	Balans per 31 december	58
1.6 Risicohouding	4	Rekening van baten en lasten	59
2 Externe ontwikkelingen	5	Kasstroomoverzicht	60
2.1 Financiële markten in 2019	5	Toelichting algemeen	61
2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2019	6	Toelichting op de balans	71
2.3 Toezicht in 2019	7	Risicobeheer	87
3 Interne ontwikkelingen	9	Toelichting rekening van baten en lasten	96
3.1 Financiële positie pensioenfonds	9	Overige gegevens	114
3.2 Pensioenregeling en uitvoering	11	Bestemming van het resultaat	114
4 Beleid	13	Actuariële verklaring	115
4.1 Ontwikkeling beleggingsbeleid	13	Controleverklaring van de onafhankelijke accountant	117
4.2 Financieel beleid	18	Bijlagen	125
4.3 Communicatiebeleid	21	Personalia (stand per 2 juni 2020)	126
4.4 Pensioenuitvoeringsbeleid	22	Functies en nevenfuncties	127
5 Governance	23	bestuur en raad van toezicht	130
5.1 Inrichting van de governance	23	Deelnemersbestand	130
5.2 Ontwikkelingen in 2019	23	Ontwikkelingen 2010-2019	132
5.3 Personele en functiewijzigingen	26		
5.4 Geschiktheid en evaluatie	26		
5.5 Uitvoering en uitbesteding	26		
5.6 Externe relaties	28		
5.7 Gedragsregelingen	28		
5.8 Privacybeleid	31		
5.9 Sancties	31		
6 Kosten	32		
6.1 Kosten pensioenuitvoering	32		
6.2 Kosten vermogensbeheer	33		
6.3 Transactiekosten	36		
6.4 Verhouding rendement en kosten	37		

KERNCIJFERS

(bedragen in miljoenen euro's)

	2019	2018
Deelnemers		
Aantal actieve deelnemers	14.230	13.799
Aantal gewezen deelnemers	8.257	8.274
Aantal pensioengerechtigden	10.695	10.455
Totaal	33.182	32.528
Pensioenactiviteiten		
Premie voor risico pensioenfonds	139,5	134,0
Premie voor risico deelnemers	0,7	0,6
Kostendekkende premie	226,4	213,5
Gedempte kostendekkende premie	131,9	126,4
Pensioenuitkeringen	172,1	163,8
Pensioenuitvoeringskosten	6,1	6,0
Vermogen		
Stichtingskapitaal en reserves	876,9	803,1
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds	8.890,4	7.694,5
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers	3,6	2,5
Dekkingsgraad		
Nominale dekkingsgraad	109,9%	110,4%
Beleidsdekkingsgraad	108,1%	116,7%
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	122,4%	123,9%
Reële dekkingsgraad	84,2%	82,8%
Wettelijke reële dekkingsgraad	87,4%	95,3%
Indexering		
Pensioenrechten actieve deelnemers	0,00%	0,80%
Ingegane pensioenen en premievrije pensioenrechten	0,00%	0,91%
Beleggingen voor risico pensioenfonds		
Vastgoed	951,2	885,1
Aandelen	4.068,9	3.255,6
Vastrentende waarden	4.874,2	4.486,1
Overig	-85,9	-123,5
Totaal	9.808,4	8.503,3

	2019	2018
Beleggingen voor risico deelnemers		
Vastgoed	0,3	0,2
Aandelen	1,4	1,0
Vastrentende waarden	1,9	1,2
Overig	-	0,1
Totaal	3,6	2,5

Rendement beleggingen voor risico pensioenfonds

Rendement vastgoed	11,7%	5,4%
Rendement aandelen	22,6%	-6,7%
Rendement vastrentende waarden	10,8%	0,2%
Totaalrendement	15,5%	-1,8%
Vijfjaarsgemiddeld totaalrendement	6,2%	5,9%
Tienjaarsgemiddeld totaalrendement	7,6%	7,8%

Rendement beleggingen voor risico deelnemers

Rendement vastgoed	25,9%	-2,0%
Rendement aandelen	27,3%	-8,6%
Rendement vastrentende waarden	13,0%	0,4%
Totaalrendement	19,8%	-3,4%

Kostenratio's

Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	250	250
Kosten vermogensbeheer/gemiddeld belegd vermogen	0,41%	0,45%
Transactiekosten/gemiddeld belegd vermogen	0,18%	0,15%

Meer informatie?

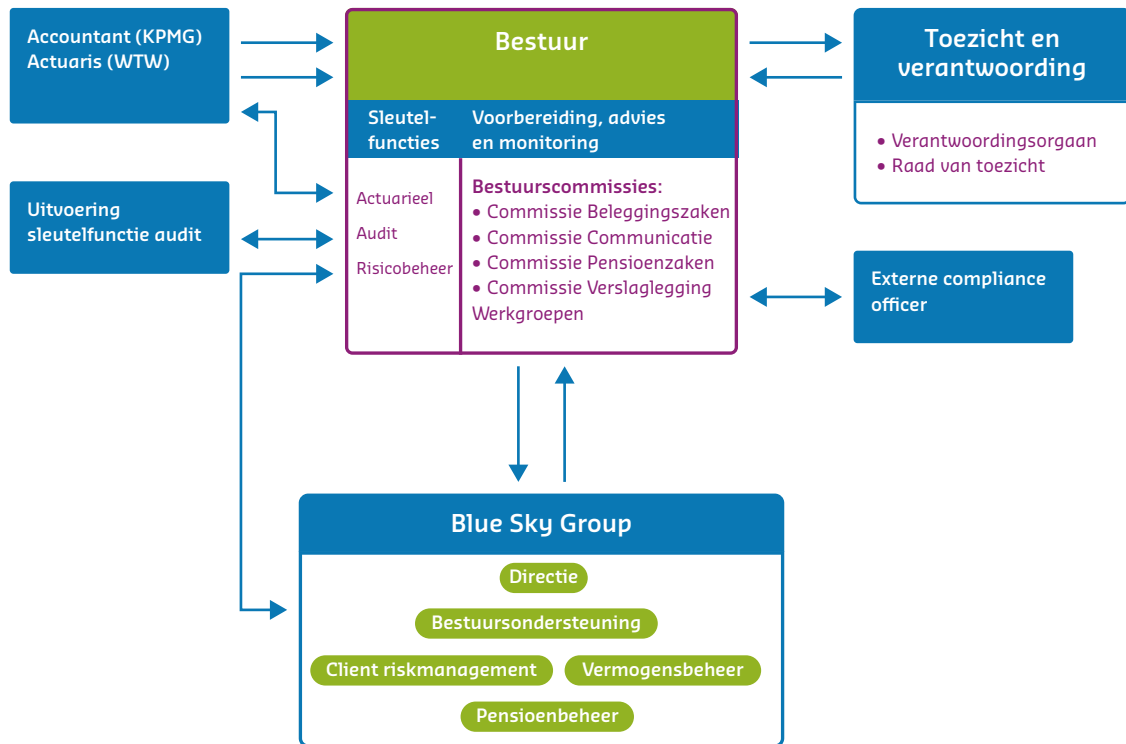
Meer informatie over het pensioenfonds vindt u op klmgrondfonds.nl. Hier kunt u ook een begrippenlijst bekijken met een toelichting op technische termen uit dit jaarverslag. Vragen over het fonds of het gevoerde beleid kunt u stellen aan het bestuur met een e-mail naar bestuur@klmgrondfonds.nl.

bestuursverslag

1 PROFIEL PENSIOENFONDS

1.1 Organisatie (situatie per 2020)

1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel

Juridische vorm

De Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM is een onafhankelijke rechtspersoon die geheel los staat van KLM N.V. Voor de bescherming van de belangen van de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden is het wettelijk verplicht dat het pensioenfonds het pensioenvermogen afgescheiden van de verbonden onderneming beheert. Het pensioenfonds is een ondernemingspensioenfonds, en opgericht in 1932.

Bestuursmodel

Het pensioenfonds kent een zogeheten paritair bestuursmodel. Het bestuur van het pensioenfonds bestaat uit vertegenwoordigers van werknemers, de werkgever en pensioengerechtigden. Daarnaast zijn twee bestuursleden met specifieke expertise aan het bestuur toegevoegd. Deze bestuursleden zijn geen vertegenwoordigers van de belanghebbenden. Een onafhankelijke voorzitter zonder stemrecht leidt de bestuursvergaderingen. Op grond van Europese regelgeving heeft het bestuur voorzien in een drietal (controleerende) sleutelfuncties: de actuariële functie, de sleutelfunctie risicobeheer en de sleutelfunctie audit. De verantwoordelijkheid (houderschap) voor de risicobeheerfunctie en de auditfunctie is belegd in het bestuur. De actuariële sleutelfunctie wordt uitgevoerd door de certificerende actuaris.

Het bestuur legt verantwoording af over het gevoerde beleid aan het verantwoordingsorgaan. Dat bestaat uit twaalf vertegenwoordigers van werknemers, pensioengerechtigden en de werkgever. Het interne toezicht wordt uitgeoefend door een raad van toezicht (RvT), die bestaat uit drie onafhankelijke deskundigen.

Het pensioenfonds heeft het pensioen- en vermogensbeheer en de bestuursondersteuning uitbesteed aan uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (BSG). Het bestuur heeft functionarissen van BSG

aangewezen als (titulair) directeur en secretaris van het pensioenfonds. Een actuaire van BSG is adviserend actuaire van het fonds. Verder fungeert een client risk manager van BSG als sleutelfunctievuller risicobeheer. Deze client risk manager heeft een directe rapportage lijn naar de sleutelfunctiehouder risicobeheer in het bestuur.

Het bestuur heeft KPMG aangesteld als accountant van het fonds en Willis Towers Watson Netherlands B.V. (WTW) als certificerende actuaire. De compliancefunctie is belegd bij Holland Van Gijzen Law LLP (HVG).

De personele samenstelling van de organen van het pensioenfonds staat in de bijlage Personalia.

1.3 Missie, visie en strategie

Missie

Het pensioenfonds heeft de missie, visie en strategie vastgelegd in een strategiedocument. De missie van het pensioenfonds luidt:

Het uitvoeren van de pensioenregelingen, overeengekomen tussen KLM en de werknemersorganisaties voor KLM grondpersoneel. Een en ander met zo veel mogelijk koopkrachtbehoud, acceptabele risico's voor de premiebetalers (sponsor en actieve deelnemers), aanvaardbare kosten en evenwichtige afweging van de belangen van alle bij de pensioenregelingen betrokkenen.

Doelstelling en ambities

De statutaire doelstelling van het pensioenfonds is het verzekeren van ouderdoms-, nabestaanden- en invaliditeitspensioen voor het grondpersoneel van KLM. Het fonds heeft dit uitgewerkt in ambities voor onder meer koopkrachtbehoud, acceptabele risico's en aanvaardbare kosten.

Visie

De toekomstvisie luidt:

Het Algemeen Pensioenfonds KLM voert, samen met strategisch partner Blue Sky Group, een complete portfolio van pensioenproducten voor grondpersoneel van de KLM Groep. De producten zijn concurrerend qua serviceniveau, beleggingsresultaten, maatschappelijke verantwoordelijkheid, kostenniveau, en communicatie met deelnemers. Ondernemingen in de KLM Groep brengen de uitvoering van alle pensioenregelingen voor grondpersoneel onder bij het Algemeen Pensioenfonds KLM. Het fonds staat open voor vergaande synergiestappen met fondsen voor andere personeelscategorieën in de KLM Groep. Bij regelingen waar keuzevrijheid voor deelnemers bestaat kiezen medewerkers vrijwel zonder uitzondering voor de producten van het fonds en de Blue Sky Group.

Strategie

Het bestuur ziet voor de komende jaren de volgende strategische thema's en heeft daar concrete acties aan gekoppeld:

- *Realisatie van de ambitie van het fonds:* het bestuur streeft naar verdere optimalisering van rendement-/risicoverhouding van de beleggingen en bewaakt de toereikendheid van de premie. Het bestuur draagt zorg voor transparantie over kansen en risico's (eerlijke verwachtingen).
- *Concurrerend kostenniveau:* het bestuur zet in op meer sturing en betere aansluiting op de begrotingscyclus van de uitvoeringsorganisatie. Dat houdt onder meer in het bepalen van kostentargets (voor pensioenuitvoering en vermogensbeheer) en afspraken daarover met de uitvoeringsorganisatie. Verder onderzoekt het bestuur mogelijkheden tot vereenvoudiging van de pensioenregeling en treedt het daarover in overleg met de arbeidsvoorwaardelijke partijen. Het bestuur onderneemt acties gericht op mitigering van de btw-last.
- *Invulling van de strategische relatie met de uitvoeringsorganisatie:* het bestuur werkt met de uitvoeringsorganisatie aan verzakelijking van de relatie. Duidelijk opdrachtgeverschap vormt hiervan onderdeel. Verder volgt het bestuur de realisatie van de strategie van de uitvoeringsorganisatie

(schaalvergroting, productontwikkeling) en bewaakt het of de realisatie spoort met de belangen van het fonds, zoals kostenefficiëntie, continuïteit en kwaliteit van de uitvoering, inclusief wendbaarheid en innovatie.

1.4 Doelgroep jaarverslag

Met dit jaarverslag informeert het pensioenfonds de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden en hun nabestaanden, KLM N.V., de interne en externe toezichthouders en andere belanghebbenden van het pensioenfonds over het gevoerde beleid en de financiële resultaten. Dit verslag betreft de formele, wettelijk vereiste verantwoording. Het fonds informeert deelnemers en pensioengerechtigden ook via andere communicatiemiddelen over het gevoerde beleid en de gerealiseerde resultaten.

1.5 Pensioenregelingen

Het pensioenfonds voert de pensioenregeling uit voor het grondpersoneel van KLM en het personeel van KLM Flight Academy, en een afzonderlijke pensioenregeling voor het personeel van KLM Health Services.

De basisregeling van het pensioenfonds is een voorwaardelijk geïndexeerde middelloonregeling. Daarnaast biedt het pensioenfonds een nettopensioenregeling aan.

Basispensioenregeling

De basispensioenregeling is een uitkeringsovereenkomst. In de basispensioenregeling bouwen deelnemers over een pensioengevend loon van maximaal 107.593 euro (niveau 2019) ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen op. Het opbouwpercentage voor het ouderdomspensioen bedraagt 1,895%. Het nabestaandenpensioen op opbouwbasis bedraagt 70% van het ouderdomspensioen.

Daarnaast is er een facultatief nabestaandenpensioen over toekomstige diensttijd, verzekerd op risicobasis. Dit nabestaandenpensioen bedraagt 70% van de toekomstige opbouw van het ouderdomspensioen. De deelnemer kan afzien van deze risicoverzekering.

Verder voorziet de basispensioenregeling in een:

- wezenpensioen;
- Anw-hiaatverzekering;
- arbeidsongeschiktheidspensioen en premievrijstelling bij arbeidsongeschiktheid.

Nettopensioenregeling

De nettopensioenregeling is een premieregeling. Deelnemers met een pensioengevend loon boven 107.593 euro (niveau 2019) sparen op vrijwillige basis voor een aanvullend pensioenkapitaal. De premie die het fonds hiervoor op het nettoloon (boven de aftoppingsgrens) laat inhouden, is leeftijdsafhankelijk. Het pensioenfonds belegt de ontvangen premies volgens het life cycle-principe: naarmate de pensioendatum dichterbij komt, verlaagt het pensioenfonds het risicoprofiel van de beleggingen. De deelnemer koopt met het nettopensioenkapitaal op de pensioendatum een uitkering van nettopensioen bij een verzekeraar.

De nettopensioenregeling is gedeeltelijk ook een uitkeringsovereenkomst. Voor de partner en kinderen van de deelnemer heeft het fonds een nettonabestaandenpensioen en een nettowezenpensioen verzekerd, en brengt hiervoor een overlijdensrisicopremie in mindering op de premie-inleg. Bij overlijden van de deelnemer keert het pensioenfonds het nettonabestaandenpensioen en het nettowezenpensioen uit aan de achterblijvende partner en kinderen.

1.6 Risicohouding

Op grond van het financiële toetsingskader (FTK) moet ieder pensioenfonds zijn risicohouding bepalen en vastleggen. Daarmee geven het pensioenfonds en zijn belanghebbenden aan in hoeverre ze risico's willen lopen bij de pensioenuitvoering.

Het bestuur van het pensioenfonds heeft zijn risicohouding bepaald na afstemming met de arbeidsvoorwaardelijke partijen en het horen van het verantwoordingsorgaan. Allereerst gaat het om de kwalitatieve risicohouding. De belanghebbenden van het fonds delen de lange termijn doelstelling van het pensioenfonds. Voor de kortere termijn hebben de premiebetalers (werkgever en werknemers) voorkeur voor een stabiele te betalen pensioenpremie, passend bij de pensioenambitie. De deelnemers (actieven, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden en overige aanspraakgerechtigden) willen graag een waardevast pensioen.

Daarnaast is er een kwantitatieve risicohouding. Deze komt tot uitdrukking in de hoogte van het vereist eigen vermogen (22,4%). Het fonds is bezig met het verder uitwerken en vastleggen van de beleidscriteria die tot deze risicohouding hebben geleid.

Voor de lange termijn hangt de kwantitatieve risicohouding samen met de door het bestuur vastgestelde ondergrenzen van de haalbaarheidstoets. Deze ondergrenzen zijn:

- mediaan scenario: pensioenresultaat 90%;
- relatieve maximale afwijking verwacht pensioenresultaat in slechtweersscenario: 35%;
- mediaan scenario vanuit dekkingsgraad die voldoet aan VEV: pensioenresultaat 90%.

Voor de nettopensioenregeling komt de risicohouding tijdens de opbouwfase tot uitdrukking in een door het bestuur vastgestelde maximaal aanvaardbare afwijking van het pensioen in een pessimistisch scenario (5 procent percentiel) ten opzichte van het verwachte pensioen in een verwacht scenario (mediaan). De risicohouding is daarbij getoetst op basis van de regeling tot vaststelling van de rekenmethodieken voor weergave van het ouderdomspensioen in scenario's (URM) en de uniforme set die DNB beschikbaar stelt. Deze ondergrenzen worden weergegeven in onderstaand tabel:

(in %)

	Vast	Variabel
Duur tot pensioendatum		
0-5 jaar	16,0	29,0
5-10 jaar	26,0	38,0
10-15 jaar	35,0	43,0
15-20 jaar	37,0	47,0
20-30 jaar	45,0	53,0

Het nemen van risico is in de visie van het fonds inherent aan het behalen van rendement. Voldoende rendement is een voorwaarde voor het realiseren van de ambitie om de pensioenen en opgebouwde aanspraken te kunnen indexeren. Over het algemeen heeft het pensioenfonds daarom een licht offensieve 'risk appetite'. Dit is de mate van risico die het fonds bereid is te accepteren zonder dat de realisatie van zijn doelstellingen in gevaar komt. Het fonds is bezig met het verder uitwerken van de risicobereidheid op onderliggende risicogebieden. In 2018 is de risicohouding ten opzichte van niet-financiële risico's bepaald.

2 EXTERNE ONTWIKKELINGEN

2.1 Financiële markten in 2019

De rendementscijfers over 2019 laten, ondanks de geopolitieke ontwikkelingen en de bijbehorende onzekerheid, een positief beeld zien voor zowel aandelen als vastrentende waarden.

Het handelsovereenkomst en de draai van de centrale banken domineerden

Het aandelenrendement is deels een herstel van het slechte vierde kwartaal in 2018. Toen daalden aandelen flink als gevolg van onzekerheid over de handelsoorlog tussen China en de Verenigde Staten, mogelijke renteverhogingen en zorgen over de wereldwijde economische groei. In het eerste kwartaal van 2019 was er vervolgens sprake van een krachtig herstel dankzij positieve signalen over een mogelijke handelsovereenkomst en een draai in het beleid van de grootste centrale banken. Zowel het stelsel van Amerikaanse centrale banken (FED) als de Europese Centrale bank (ECB) gaven aan dat de rente voorlopig niet zou worden verhoogd.

Rente bereikte historisch dieptepunt

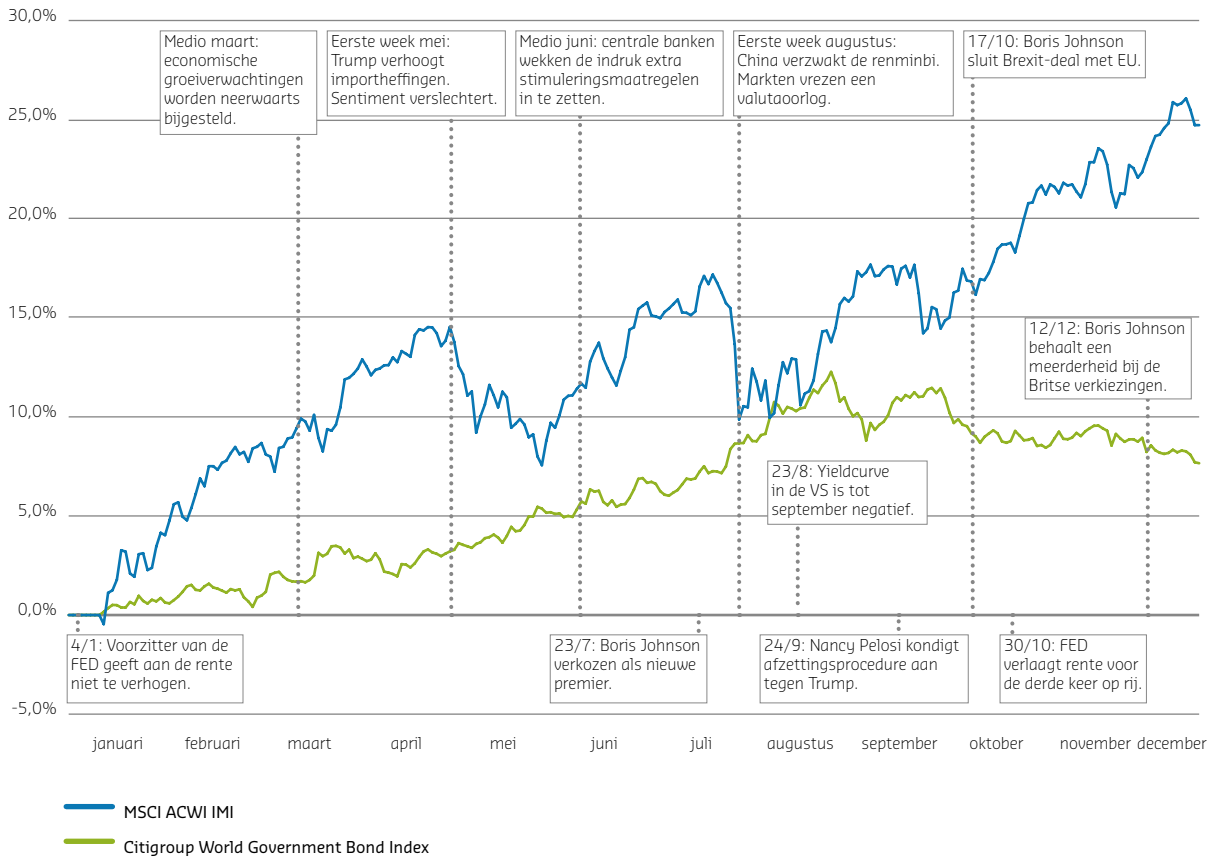
In de loop van 2019 verslechterde het rendement opnieuw toen president Trump hogere importheffingen invoerde op Chinese goederen. Begin augustus verzwakte China zijn eigen munt, de renminbi, waarop financiële markten vreesden voor een verdere escalatie. Inmiddels gaven de twee grootste centrale banken aan dat zij, vanwege dalende economische groei- en inflatieprognoses, een accommoderend beleid gingen voeren door de rente te verlagen en obligaties op te kopen. Hierop stegen aandelenindices, maar daalde de twintigjaars swaprente medio augustus tot een historisch dieptepunt van 0,0%.

Brexit zorgde voor opluchting

In oktober werd Boris Johnson gekozen tot nieuwe premier van het Verenigd Koninkrijk. Hij sloot een deal met de EU en behaalde in december een meerderheid bij de Britse verkiezingen. Beleggers waren vooral opgelucht dat een harde Brexit uitbleef. In Italië werd de nieuwe regering vanwege een meer pro-Europese koers positief ontvangen door de financiële markten. Macro-economische data leken aan het eind van het jaar na een periode van een daling te stabiliseren. Duitsland ontsnapte niet aan een recessie. Winsten van beursgenoteerde bedrijven liepen gedurende het jaar terug, maar vielen uiteindelijk niet zo laag uit als verwacht.

De wereldwijde aandelenindex steeg ruim 25% en een wereldwijde index van kredietwaardige staatsobligaties steeg met bijna 8%.

Figuur: tijdslijn belangrijke gebeurtenissen in 2019 en verloop van de MSCI ACWI IMI en de Citigroup World Government Bond Index in euro's

2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2019

Nieuw pensioenstelsel

Kabinet en sociale partners hebben in juni 2019 een principeakkoord gesloten over een toekomstbestendig en evenwichtig pensioenstelsel. Ook bevat het akkoord afspraken om werkend en gezond de pensioenleeftijd te bereiken. In het nieuwe pensioenstelsel wordt de pensioenopbouw persoonlijker en transparanter, waarbij pensioenen sneller worden aangepast aan de economische situatie. Diverse elementen van het huidige stelsel blijven gehandhaafd: verplichte pensioenopbouw, collectieve uitvoering en risicodeling, en fiscale ondersteuning om het pensioensparen te stimuleren.

AOW-leeftijd

Op 2 juli 2019 heeft de Eerste Kamer de Wet temporisering AOW-leeftijd aangenomen. Deze wet is op 1 januari 2020 in werking getreden. Op grond van deze wet stijgt de AOW-leeftijd stapsgewijs naar 67 jaar in 2024. Onder de oude wet zou de AOW-leeftijd al in 2021 67 jaar zijn. Vanaf 2025 volgt de AOW-leeftijd de levensverwachting. De koppeling aan de levensverwachting wordt minder streng als nu het geval is en wordt nog wettelijk geregeld. Vooruitlopend hierop heeft de overheid al aangegeven dat de AOW-leeftijd in 2025 ook 67 jaar blijft.

Parameters

De pensioenwet schrijft voor dat parameters voor verschillende beleidsterreinen van het pensioenfonds uiterlijk iedere vijf jaren worden getoetst. Hiervoor wordt advies gevraagd aan een onafhankelijke commissie. Deze commissie heeft tevens als taak advies uit te brengen over de uniforme scenarioset die wordt gebruikt in de haalbaarheidstoets en communicatie over verwachte pensioenen. Een derde taak is het uitbrengen van advies aan DNB over de grondslagen voor de waardering van pensioenverplichtingen

met een lange termijn, de zogenaamde Ultimate Forward Rate (UFR). De commissie heeft in 2019 advies uitgebracht. Verwachtingswaarden ten aanzien van rendementen en loon- en prijsinflatie zijn naar beneden bijgesteld en de DNB rentetermijnstructuur zal in het vervolg minder van de UFR afhangen en meer op marktinformatie worden gebaseerd. De nieuwe scenarioset heeft tot gevolg dat verwachte pensioenuitkomsten stijgen ten opzichte van een jaar geleden en dat de volatiliteit van de verwachte pensioenuitkomsten beperkter wordt, vergeleken met de eerdere sets. Vanaf 2020 zal worden gerekend met de nieuwe parameters en nieuwe parameterset. DNB onderschrijft het advies en heeft besloten het UFR-advies te implementeren, maar niet eerder dan op 1 januari 2021.

Pensioenverdeling bij scheiding

In september 2019 is het wetsvoorstel pensioenverdeling bij scheiding 2021 ingediend bij de Tweede Kamer. De wet betekent een fundamentele wijziging van de regels voor pensioenverdeling bij scheiding. In de nieuwe situatie krijgt de ex-partner automatisch een eigen aanspraak op een deel van het ouderdomspensioen van de deelnemer, tenzij betrokkenen andere afspraken maken. In de huidige situatie is de ex-partner voor de uitbetaling van een deel van het ouderdomspensioen afhankelijk van het in leven zijn en de pensioenkeuzes van de deelnemer. Het wetsvoorstel bevat ook nieuwe regels voor de verdeling van het partnerpensioen. De nieuwe Wet pensioenverdeling bij scheiding 2021 zou volgens planning van de minister op 1 januari 2021 in werking treden. In april 2020 heeft de minister besloten tot uitstel tot 1 januari 2022.

2.3 Toezicht in 2019

Extern toezicht

Pensioenfondsen staan onder toezicht van verschillende toezichthoudende instanties. In de praktijk heeft het pensioenfonds met name te maken met De Nederlandsche Bank (DNB) en de Autoriteit Financiële Markten (AFM). Andere toezichthouders zijn de Autoriteit Persoonsgegevens (AP) en de Autoriteit Consument en Markt (ACM).

Ter afsluiting van de opvolging van het beleggingsonderzoek uit 2015 presenteerde het bestuur eind februari zijn beleggingsbeleid en –processen aan DNB. Deze presentatie werd goed ontvangen. Naar aanleiding van de presentatie verzocht DNB het fonds om haar te informeren over de besluitvorming over de vastrentendewaardenportefeuille en renteafdeckingsbeleid. In september verstrekke het bestuur het besluit over de vastrentendewaardenallocatie aan DNB. Op verzoek van DNB stelde de per september benoemde sleutelfunctiehouder risicobeheer een risk opinie over deze allocatie en over de werking van het renteafdeckingsbeleid op. Deze risk opinie werd in december gedeeld met DNB en in februari nog toegelicht. DNB sprak haar waardering uit voor de risk opinie en stelde vast dat het dossier hiermee gesloten is.

Een belangrijk toezichtsonderwerp in 2019 was de implementatie van de IORP II-regelgeving, met name de wijze waarop het fonds invulling geeft aan de sleutelfuncties. Door de tijdige voorbereiding op IORP II in 2018, kon het bestuur al in januari 2019 de voorgenomen invulling presenteren. Deze werd later in het jaar aangevuld met nadere documentatie, zoals het reglement sleutelfunctiehouders. Eind juli stemde DNB in met de gekozen invulling.

In 2019 vond tweemaal een periodiek overleg plaats tussen het bestuur en DNB. Verder was er een tripartiet overleg van DNB met de accountant en certificerend actuaaris en voerde DNB een kennismakingsgesprek met de raad van toezicht. In de periodieke overleggen werd gesproken over de implementatie van IORP II, de beheersing van strategische risico's, het arbeidsvoorwaardelijk overleg over de financiering van de pensioenregeling en de financiële situatie van het fonds. Bij dit laatste werd in het bijzonder gesproken over de impact van de zeer lage rente en de nieuwe parameters op de financiering, met name op de kostendekkendheid van de premie.

Verder participeerde het fonds in een drietal sectorbrede uitvragen: over niet-financiële risico's, de beleggingen in Nederlandse woninghypotheken en de risicohouding van premieregelingen. Naar aanleiding van deze laatste uitvraag merkte DNB op dat de risicohouding van de nettoregeling nog niet was vastgelegd in de beleidsdocumentatie en dat uit de verstrekte documentatie onvoldoende bleek of en hoe de risicohouding was afgestemd met de belanghebbenden. Op het moment dat DNB deze opmerkingen maakte, was de risicohouding van de nettoregeling al vastgelegd in de ABTN. Verder heeft het bestuur vastgelegd dat bij de totstandkoming van de nettoregeling informatiebijeenkomsten met de – overigens zeer beperkte groep – belanghebbenden hebben plaatsgevonden.

Intern toezicht

Naast extern toezicht kent het pensioenfonds ook intern toezicht. Met ingang van 1 januari 2019 heeft het fonds een raad van toezicht (RvT). De RvT bestaat uit drie onafhankelijke deskundigen en richt zich op de algemene gang van zaken, het beleid en de processen van het fonds, met bijzondere aandacht voor het risicobeheer en de evenwichtige belangenafweging. De RvT is een orgaan van het fonds en houdt continu toezicht. Daarnaast heeft de RvT verdergaande bevoegdheden, zoals goedkeuring van een aantal, wettelijk bepaalde, bestuursbesluiten (zoals vaststelling jaarverslag, profielschets bestuur, beloningsbeleid en collectieve waardeoverdracht). Ook heeft de RvT de bevoegdheid om het bestuur of bestuursleden te schorsen of te ontslaan, en kan de RvT de benoeming van een bestuurder beletten indien deze naar zijn oordeel niet aan de profielschets voldoet. In hoofdstuk 5 (Governance) wordt vanuit bestuursperspectief nader ingegaan op de werkzaamheden van de RvT. In dit verslag is voorts de rapportage van de RvT over 2019 opgenomen.

3 INTERNE ONTWIKKELINGEN

3.1 Financiële positie pensioenfondsen

Vermogensontwikkeling

Het pensioenfonds behaalde in 2019 een totaalrendement van 15,5%¹. Dit rendement lag boven het jaarlijks benodigde rendement. Het rendement had een positief effect op de dekkingsgraad, omdat de waarde van het vermogen van het fonds hierdoor steeg.

In 2019 bleef de dekkingsgraad nagenoeg gelijk omdat de waarde van de verplichtingen toenam als gevolg van de gedaalde rente. In het algemeen geldt: hoe lager de rente, hoe hoger (omgerekend) de boekwaarde van de verplichtingen. De toename in waarde van de verplichtingen als gevolg van een daling van de rente is een risico voor het pensioenfonds. Het positieve beleggingsrendement van het pensioenfonds compenseerde het negatieve effect van de gedaalde rente, zodat de dekkingsgraad gelijk bleef. De grafiek hieronder laat zien hoe de twintigjaars swaprente² zich in 2019 ontwikkelde.

Beleidsdekkingsgraad

De dekkingsgraad geeft de financiële gezondheid van een pensioenfonds weer.

- De *nominale dekkingsgraad* laat de verhouding zien tussen het vermogen van het pensioenfonds aan de ene kant en de waarde van alle toegezegde pensioenen exclusief toekomstige indexatie (de verplichtingen) aan de andere kant.
- De *beleidsdekkingsgraad* is het gemiddelde van de laatste 12 maandelijkse nominale dekkingsgraden en moet worden gebruikt voor beleidsbeslissingen.

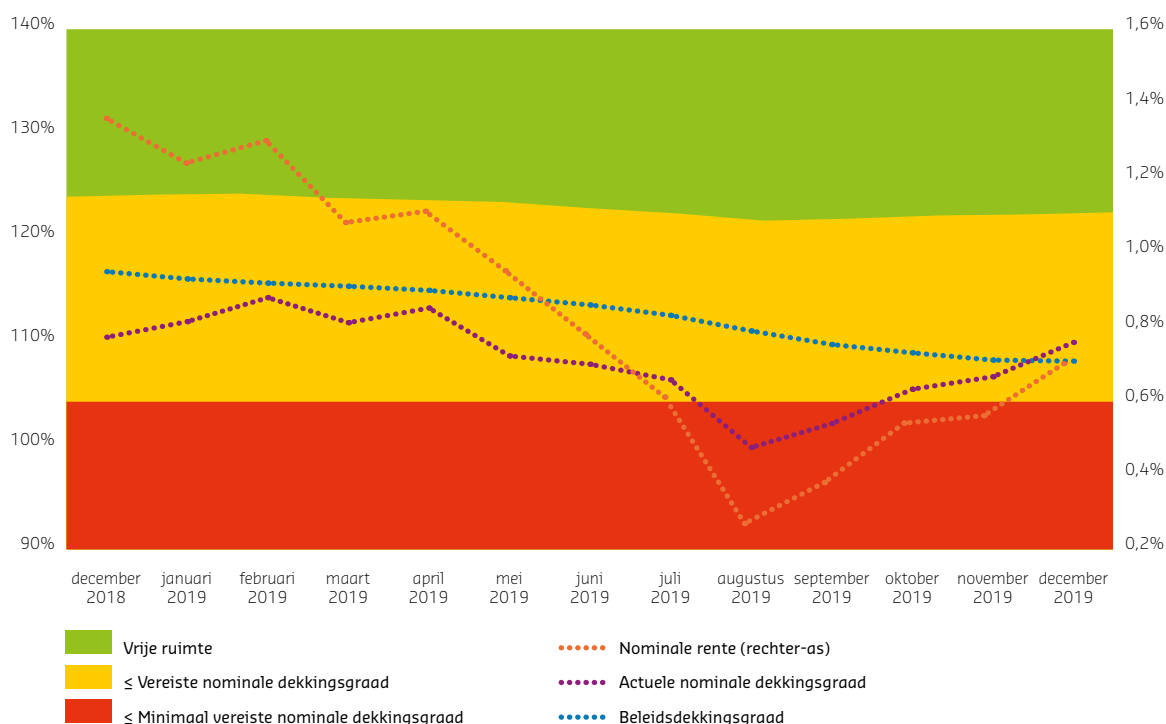
Het pensioenfonds stelt de waarde van de verplichtingen vast met de door DNB gepubliceerde rente.

¹ Het genoemde rendement is het nettorendement, het rendement na aftrek van beheer- en transactiekosten, zie hoofdstuk 6 Kosten.

² Als benadering voor de gemiddelde rente die wordt gebruikt voor berekening van de verplichtingen.

De vereiste dekkingsgraad geeft aan hoe hoog de beleidsdekkingsgraad van een pensioenfonds wettelijk moet zijn. Deze vereiste buffer vangt de schommelingen in de waarde van de beleggingen en de verplichtingen op. De hoogte van de vereiste dekkingsgraad verschilt per pensioenfonds. Dit is onder andere afhankelijk van het beleggingsbeleid. Als de beleidsdekkingsgraad onder de vereiste dekkingsgraad komt, heeft het pensioenfonds onvoldoende reserves in kas. Er is dan sprake van een reservetekort. Onderstaand grafiek vertoont het verloop van de dekkingsgraad afgezet tegen de vereiste dekkingsgraad. De rechter-as toont de rente waartegen de verplichtingen worden gewaardeerd.

Figuur: ontwikkeling dekkingsgraad en rente

Gezien de wettelijk vereiste dekkingsgraad voor het pensioenfonds van 123,9% had het fonds begin 2019 een reservetekort. Het pensioenfonds diende daarom voor 1 april 2019 een geactualiseerd herstelplan in bij DNB, die het plan kort daarna goedkeurde. Het plan voorziet in een herstel binnen de gestelde wettelijke termijn van tien jaar.

Het herstelplan toont voor de komende tien jaar hoe verschillende factoren positief dan wel negatief bijdragen aan de ontwikkeling van de dekkingsgraad naar het vereiste niveau. De uitgangspunten die daaraan ten grondslag liggen worden weergegeven in het herstelplan. Het verwachte herstel komt met name voort uit verwachte toekomstige beleggingsrendementen. Eén van de uitgangspunten in het herstelplan is de door DNB gepubliceerde rentetermijnstructuur zoals die geldt op 31 december 2018. In het herstelplan wordt de toekomstige renteontwikkeling hieruit afgeleid. Het effect van de voortschrijdende middeling van de rente over 120 maanden, die sinds 15 juli 2015 onderdeel is van de UFR-methodiek en die weer onderdeel is van de DNB rentetermijnstructuur, wordt hierbij op aanwijzing van DNB genegeerd. Het bestuur van het pensioenfonds heeft echter geconstateerd dat ook met toepassing van de voortschrijdende middeling van de UFR naar verwachting herstel van de dekkingsgraad binnen 10 jaar plaatsvindt. De (beleids)dekkingsgraad ontwikkelde zich als gevolg van gedaalde rente en lagere beleggingsrendementen in 2019 uiteindelijk 4,4 procentpunten slechter dan verwacht in het herstelplan. Eind 2018 lag de beleidsdekkingsgraad met 116,7% onder de vereiste dekkingsgraad van 123,9%. Eind 2019 was deze beleidsdekkingsgraad 108,1% en dus lager dan de verwachte beleidsdekkingsgraad van 112,5% volgens het herstelplan en nog steeds lager dan de vereiste dekkingsgraad van 122,4%.

Indexatie

Bij het indexeren van pensioenen moet het fonds zich aan wettelijke regels houden. Het pensioenfonds mag gedeeltelijk indexeren als de beleidsdekkingsgraad hoger is dan 110% en mag volledig indexeren vanaf een beleidsdekkingsgraad van ongeveer 125%.

Indexatie 2019

De beleidsdekkingsgraad van het fonds lag eind november 2018, het peilmoment voor besluitvorming, met 117,3% tussen deze grenswaarden. Het pensioenfonds kende per 1 januari 2019 daarom een gedeeltelijke indexatie (toeslag) toe aan de pensioenaanspraken van actieve en gewezen deelnemers en de pensioenuitkeringen van pensioengerechtigden. De pensioenen van actieve deelnemers zijn per 1 januari 2019 verhoogd met 0,80% en die van gepensioneerden en gewezen deelnemers met 0,91%.

Indexatie 2020

Omdat de beleidsdekkingsgraad per eind november 2019 met 108,2% onder de grenswaarde van 110% lag kende het pensioenfonds per 1 januari 2020 geen indexatie (toeslag) toe aan de pensioenaanspraken van actieve en gewezen deelnemers en de pensioenuitkeringen van pensioengerechtigden.

Haalbaarheidstoets

In 2019 voerde het pensioenfonds de jaarlijkse haalbaarheidstoets uit. Het bestuur en de sociale partners beoordelen hiermee hoe de gemaakte beleidskeuzes en gekozen ondergrenzen (zie paragraaf 1.6 Risicohouding) zich verhouden tot de geformuleerde pensioenambitie waarbij een horizon van 60 jaar en ongewijzigd pensioenbeleid in ogenschouw worden genomen. Een pensioenfonds is wettelijk verplicht deze toets periodiek uit te voeren.

De haalbaarheidstoets maakt de afweging expliciet tussen het streven naar beleggingsrendement en daarbij horende risico's en het pensioenresultaat. Het resultaat van de toets kan ertoe leiden dat het pensioenfonds met KLM en de werknemersverenigingen overlegt over een aanpassing van de pensioenambities.

Met de haalbaarheidstoets toonde het fonds aan dat het verwachte pensioenresultaat op fondsniveau voldoende aansloot bij de door het bestuur in overleg met betrokken partijen gekozen ambitie en risicohouding (zie paragraaf 1.6 Risicohouding). Bij de haalbaarheidstoets vanuit de financiële situatie van het fonds per 1 januari 2019 werden de ondergrenzen niet overschreden.

3.2 Pensioenregeling en uitvoering

Pensioenreglement

Arbeidsvoorwaardelijke partijen hebben in 2019 geen nieuwe pensioenafspraken gemaakt. Het bestuur heeft in 2019 wel een aantal wijzigingen in de pensioenregelingen doorgevoerd.

Protocol cao KLM Grondpersoneel 2018-2019

De arbeidsvoorwaardelijke partijen hebben afspraken gemaakt die, ingaande op 1 januari 2019, een uitbreiding inhouden van de *Regeling "deeltijd voorafgaand aan pensioen"* en de *Tijdelijke regeling "deeltijd voorafgaand aan pensioen"*. Het bestuur heeft besloten uitvoering te geven aan (de uitbreiding van) deze regelingen.

Automatische waardeoverdracht kleine pensioenen

Het bestuur heeft besloten mee te werken aan automatische waardeoverdracht van kleine pensioenen, ontstaan als gevolg van uitdiensttreding op of na 1 januari 2008 (eerste fase) dan wel ontstaan voor 1 januari 2018 (tweede fase). Er was in 2019 sprake van één zeer klein pensioen dat is vervallen.

Staffel inleg premie nettoregeling

De Belastingdienst heeft per 1 januari 2019 een nieuwe, marginaal hogere staffel gepubliceerd voor de inleg in de nettoregeling. Het bestuur heeft besloten deze staffel over te nemen.

Geschillen en klachten

De geschillen- en klachtenregeling van het pensioenfonds geeft regels voor het indienen van geschillen of klachten door belanghebbenden en de behandeling hiervan door het pensioenfonds. Een geschil of klacht wordt in eerste instantie behandeld door de uitvoeringsorganisatie, waarna beroep bij het bestuur openstaat. Een belanghebbende die het niet eens is met het oordeel van het bestuur over de toepassing van de statuten of het pensioenreglement, kan zich wenden tot de Ombudsman Pensioenen. Daarnaast is een gang naar de rechter mogelijk.

In 2019 behandelde het bestuur vier klachten (2018: vijf klachten). Deze hadden betrekking op de verlenging risicodekking Anw-hiaatverzekering tot na 10 jaar na pensioeningang, het vervallen van de risicodekking Anw-hiaat bij uitdiensttreding met vaststellingsovereenkomst, uitstel van de pensioeningangsdatum indien de deelnemer arbeidsongeschikt is en het vervallen van bijzonder nabestaandenpensioen bij hertrouw onder oude reglementen.

Van de vier klachten werden er twee gegrond verklaard en twee afgewezen. De klacht inzake vervallen bijzonder nabestaandenpensioen kwam aan de orde naar aanleiding van een uitzending van het tv-programma Meldpunt van omroep Max en gaf aanleiding tot onderzoek of er mogelijk nog meer gevallen waren waarin het bijzonder nabestaandenpensioen ten onrechte was vervallen. In totaal bleek het om 38 personen te gaan. In de meeste gevallen was geen sprake van een overlijden van de ex-partner, zodat alleen de mogelijkheid van een bijzonder nabestaandenpensioen werd hersteld (29). Aan negen nabestaanden (inclusief klager) is met terugwerkende kracht alsnog een nabestaandenpensioen toegekend.

Twee in 2018 afgehandelde klachten hadden betrekking op gewijzigde omrekenfactoren. Deze klachten waren destijds door het bestuur afgewezen. Beide pensioengerechtigden hebben de zaak via hun rechtsbijstandsverzekering aanhangig gemaakt bij de kantonrechter. Deze heeft het pensioenfonds in het gelijk gesteld. Beide klagers hebben inmiddels hoger beroep ingesteld.

Ontwikkeling aantal deelnemers

Er hebben zich in 2019 geen belangrijke wijzigingen in de samenstelling van het deelnemersbestand voorgedaan.

4 BELEID

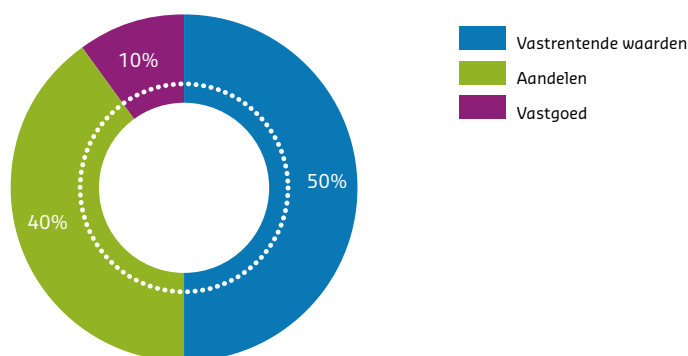
4.1 Ontwikkeling beleggingsbeleid

Algemeen

Het pensioenfonds belegt vermogen om zijn doelstellingen op lange termijn te kunnen halen. Met beleggingsrendementen kan het fonds de pensioenafspraken nakomen en de premies betaalbaar houden. Wanneer de dekkingsgraad het toestaat, kunnen pensioenen worden geïndexeerd.

Op basis van het strategische beleid voor de lange termijn, stelt het pensioenfonds jaarlijks een beleggingsplan op. Daarbij kijkt het fonds naar zijn eigen risicohouding, de economische omstandigheden en de wettelijke kaders waarbinnen het moet opereren. De beleggingen spreidt het fonds over drie beleggingscategorieën: aandelen, vastrentende waarden en vastgoed. De verdeling daarvan in 2019 is te zien in onderstaand figuur. Deze categorieën zijn vervolgens weer onderverdeeld in regio's, beleggingsstijlen en subcategorieën. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om Amerikaanse en Europese aandelen en staats- en bedrijfsobligaties. Bij het beleggingsbeleid houdt het pensioenfonds rekening met onder andere het valutarisico, het renterisico en het vastgoed- en aandelenrisico (zie hoofdstuk 7 Risicomanagement). Ook het ESG-beleid van het fonds weegt mee in de uitvoering van het beleggingsbeleid.

Figuur: strategische mix 2019

Beleggingsrendementen 2019

Het pensioenfonds behaalde in 2019 een totaalrendement van 15,5%³. Dit was inclusief het rendement op derivaten ter afdekking van risico's. Het rendement van de aandelenportefeuille was 22,6%. Het handelsconflict en de draai van de centrale banken zorgden uiteindelijk in belangrijke mate voor een positief aandelenjaar (zie paragraaf 2.1 Financiële markten in 2019). Vastgoed profiteerde hier met 11,7% ook van. De gedaalde rente zorgde voor een positief rendement van 10,8% op vastrentende waarden. Onderstaand tabel geeft een overzicht van de rendementen.

³ Het genoemde rendement is het nettorendement, het rendement na aftrek van beheer- en transactiekosten, zie hoofdstuk 6 Kosten.

Totaalrendement 2019 (PF = pensioenfonds, BM = benchmark)

(in %)

	PF	BM
Vastrentende waarden	10,8	11,0
Aandelen	22,6	22,2
Vastgoed	11,7	11,6
Totaal	15,5	15,4

In 2019 deed het pensioenfonds het bij de beleggingen in vastrentende waarden iets minder goed dan de benchmark. Aandelen en vastgoed deden het juist iets beter dan de benchmark.

Het rendement van de beleggingen is een nettorendement, na aftrek van kosten. Om een hoger nettorendement te behalen dan de benchmark moet de externe vermogensbeheerder dus in eerste instantie altijd de kosten goed maken. Het relatieve rendement van aandelen wordt voornamelijk verklaard door het selectie-effect van aandelenvermogensbeheerders in opkomende markten. Binnen vastgoed komt dit selectie-effect van Europees vastgoed en binnen vastrentende waarden vooral van EMD local currency.

De tabel hieronder geeft de waarde en de feitelijke verdeling van de beleggingen weer per categorie.

Beleggingsportefeuille naar categorieën 2019

(bedragen in miljoenen euro's)

	EUR	PF (%)
Vastrentende waarden	4.866	49,6
Aandelen	4.069	41,5
Vastgoed	951	9,7
Nominale renteswaps	-13	-0,1
Overig	-63	-0,7
Totaal	9.808	100,0

Strategisch beleid: beleggingsbeginselen

Voor zijn beleggingen hanteerde het pensioenfonds in 2019 de volgende beleggingsbeginselen (*investment beliefs*):

1. Om betaalbare pensioenen voor de deelnemer te realiseren heeft het pensioenfonds rendement nodig. Beleggingen zijn noodzakelijk om dit rendement te genereren. Beleggingsrendement nastreven betekent ook risico's accepteren.
2. Het fonds neemt niet meer beleggingsrisico dan nodig is om zijn doelstellingen te realiseren.
3. Het pensioenfonds heeft een langetermijnbeleid dat alleen wijzigt als de achterliggende aannames fundamenteel wijzigen. Hetzij door evolutie, hetzij door disruptie. De wijzigingen zijn zodanig dat daardoor de doelstellingen van het pensioenfonds niet meer met voldoende zekerheid gehaald kunnen worden.
4. De strategische assetallocatie (thans: aandelen, vastrentend en vastgoed) is een van de belangrijkste rendementskeuzes die het pensioenfonds kan maken. Over en binnen subcategorieën wordt gespreid belegd op basis van allocatiestudies.
5. Het verslaan van efficiënte markten door actief beheer is op langere termijn zeer moeilijk.
6. Het verwachte nettorendement en risicoverbetering zijn belangrijker dan alleen de kosten van een beleggingskeuze.
7. Risicorendementsverhoudingen verbeteren door het toepassen van ESG-criteria in het beleggingsproces.

8. Het sturen op langetermijnrisico's is belangrijker dan het sturen op kortetermijnrisico's.
9. Het beleggingsbeleid dient bij voorkeur eenvoudig en zeker uitlegbaar te zijn.
10. Vertrouwen van belanghebbenden vormt de 'license to operate' van het pensioenfonds, daarmee zijn inzicht in de portefeuille, de beslissingen, de kosten en de resultaten cruciaal.

Beleggingsonderwerpen in 2019

Het pensioenfonds heeft in 2019 diverse beleggingsonderwerpen behandeld. Ook hebben er diverse wijzigingen in de portefeuille plaatsgevonden. Zo heeft het pensioenfonds in 2019 de vastrentendewaardenportefeuille heroverwogen op basis van de allocatiestudie vastrentende waarden. Deze heroverweging heeft geleid tot een gewijzigde samenstelling van de vastrentendewaardenportefeuille, die naar verwachting voor de herbalancering van mei 2020 zal zijn geïmplementeerd. Verder is gestart met een nieuwe ALM-studie, gericht op herijking van het strategische beleggingsbeleid. Ook is het ESG-beleid op verschillende punten aangescherpt.

In de uitvoering is de aandelenportefeuille omgezet naar de samenstelling waartoe het pensioenfonds in 2018 reeds besloten had. Hieronder worden enkele dossiers nader toegelicht.

Strategisch beleid: risicobeheersing

Het pensioenfonds heeft de mogelijkheid bij bijzondere omstandigheden van het rentebeleid af te wijken. Gezien de relatief lage dekkingsgraad heeft het bestuur besloten om vanaf oktober af te wijken van het dynamisch beleggingsbeleid. Het pensioenfonds heeft vanaf dat moment het afdekkingsniveau niet verder verlaagd, maar het niveau van 30% gehandhaafd.

Strategisch beleid: herziening vastrentendewaardenallocatie

Het bestuur heeft in 2019 besloten om de vastrentendewaardenallocatie te herzien. Deze herziening leidt tot een vereenvoudiging van deze portefeuille, die nu optimaal aansluit bij de doelstellingen en investment beliefs van het pensioenfonds. Global credits zijn vervangen door global corporates, high yield en leveraged loans zijn uitgebreid met leningen aan Europese bedrijven en beleggingen in EMD worden geconcentreerd in hard currency. De gewichten zijn vastgesteld op basis van de gewenste spreiding over consumenten, bedrijven en overheden met een kwantitatieve en kwalitatieve beoordeling. Daarbij zijn de gewichten afgestemd op de gewenste renteafdekking, waarbij curverisico en transactiekosten worden geminimaliseerd.

Als gevolg van de herziening belegt het pensioenfonds via minder beleggingspools en maakt het gebruik van minder externe vermogensbeheerders. Daarbij beheert het fonds een groter gedeelte van het belegd vermogen in de vastrentendewaardenportefeuille passief, en een kleiner gedeelte actief. De kosten van passief beheer zijn in de regel vaak lager dan van actief beheer. De beheerkosten van de aangepaste vastrentendewaardenportefeuille zullen naar verwachting dan ook lager uitkomen dan die van de huidige vastrentendewaardenportefeuille. De nadruk op passief beleggen is in lijn met de investment beliefs van het pensioenfonds.

Environmental, social and governance (ESG)

Het pensioenfonds investeert in een goede toekomst voor huidige en toekomstige generaties. ESG-factoren spelen in de besluitvorming een belangrijke rol. Dit is in lijn met het investment belief van het pensioenfonds over ESG:

Duurzaamheid (ESG) dient een prominente rol te spelen in de beleggingsportefeuille

ESG wordt veelvuldig in het bestuur besproken en krijgt van het pensioenfonds een hoge prioriteit. In 2019 heeft het fonds het ESG-beleidskader uitgebreid. Deze uitbreiding omvat de criteria voor een ESG-beleid, een keuze in leidende principes en thema's en een uitwerking van het betrokkenheidsbeleid.

Criteria voor ESG

Het pensioenfonds beschouwt het verbeteren van de rendement/risicoverhouding voor de langere termijn als belangrijkste criterium bij het nemen van beslissingen op het gebied van ESG. ESG mag bij

gelijkblijvend risico niet ten koste gaan van rendement. Daarnaast hecht het pensioenfonds in dit kader ook belang aan impact maken, reputatie en deelnemerstevredenheid.

Thema's en leidende principes

Het pensioenfonds heeft ervoor gekozen de Sustainable Development Goals (SDG's) van de Verenigde Naties te gebruiken om ESG-risico's te signaleren en kansen te benutten. Het pensioenfonds hecht extra belang aan de volgende thema's:

- Klimaat en schone energie (SDG 13 en 7)
- Waardig werk en economische groei (SDG 8)
- Verantwoorde consumptie en productie (SDG 12)
- Industrialisatie, innovatie en infrastructuur (SDG 9)

Deze thema's zijn gekozen op basis van de criteria die het pensioenfonds heeft vastgesteld voor ESG in combinatie met de te verwachten mogelijkheden qua betrokkenheidsbeleid en investeringen. De thema's worden gebruikt in samenhang met de leidende principes die het pensioenfonds heeft gekozen.

De leidende principes, raamwerken en initiatieven die het pensioenfonds hanteerde waren:

- UN Global Compact
- Principles for Responsible Investment (PRI) International Corporate Governance Network Global Stewardship en Global Governance Principles

Hieraan heeft het pensioenfonds in 2019 de volgende toegevoegd:

- Lokale best-practices, richtlijnen en codes zoals de Nederlandse Stewardship Code
- UN Guiding Principles on Business and Human Rights
- OESO-richtlijnen

Op basis van bovenstaande richtlijnen en thema's zal het pensioenfonds in 2020 zijn stem- en betrokkenheidsbeleid inrichten, waarbij het pensioenfonds transparant wil zijn over zowel het beleid als de resultaten. Verder heeft het pensioenfonds in 2019 het denkproces gestart over ESG-integratie in de portefeuilles.

Voorafgaand aan het besluit over deze beleidswijzigingen heeft het pensioenfonds zijn deelnemers geraadpleegd. In september zijn groepsgesprekken gehouden met een dwarsdoorsnede van deelnemers, gevolgd door een online enquête waaraan ruim 1.400 deelnemers hebben meegedaan. De uitkomsten zijn in december 2019 gepresenteerd. Het bestuur voelt zich gesterkt door de uitkomsten van het onderzoek. De meerderheid van de deelnemers verwacht dat het pensioenfonds maatschappelijk verantwoord belegt en vindt het belangrijk dat het pensioenfonds dit doet. De uitkomsten zijn in lijn met het in 2019 aangenomen beleid, de doelstellingen en de ambities van het bestuur. Het bestuur zal de uitkomsten van het uitgevoerde draagvlakonderzoek betrekken bij de verdere implementatie van het ESG-beleid.

Het pensioenfonds heeft in 2018 het IMVB-convenant ondertekend en doet mee aan het brede spoor hiervan. In het IMVB-convenant werkt de pensioensector samen om de situatie te verbeteren op een aantal risicogebieden en gezamenlijk oplossingen te bieden voor problemen die bedrijven niet alleen kunnen oplossen. Pensioenfondsen hebben afspraken gemaakt over de implementatie van de OESO-richtlijnen en de UN Guiding Principles on Business and Human Rights. Het pensioenfonds neemt deze principes en richtlijnen mee in het nieuwe stem- en betrokkenheidsbeleid.

Uitsluitingen

Het pensioenfonds sluit per 31 december 2019 in totaal 213 bedrijven uit van beleggingen. Van bedrijven die zijn uitgesloten houdt het pensioenfonds geen aandelen of bedrijfsobligaties in de portefeuille. Hiervoor had het pensioenfonds verschillende redenen:

- 84 bedrijven werden uitgesloten wegens betrokkenheid bij controversiële wapens. Het pensioenfonds sluit dergelijke bedrijven uit, met uitzondering van bedrijven die betrokken zijn bij kernwapens indien zij gevestigd zijn in een land waar dit is toegestaan conform het non-proliferatieverdrag.
- 119 bedrijven zijn uitgesloten omdat ze zich niet houden aan de UN Global Compact. De UN Global Compact omvat mensenrechten, arbeidsrechten, het voorzorgsprincipe qua milieu en anti-corruptie. Bedrijven die één of meer zaken hiervan met voeten treden worden door het pensioenfonds uitgesloten.
- 31 bedrijven zijn uitgesloten omdat ze betrokken zijn bij de productie en/of handel van producten die bij bedoeld gebruik leiden tot overlijden of persoonlijke schade en waarbij in het algemeen al gebleken is dat engagement evident niet succesvol is. Dit zijn vooral tabaksfabrikanten.

Tot slot kiest het pensioenfonds ervoor om niet in een aantal overheden te beleggen. Hiervoor hanteert het pensioenfonds EU- en VN-sancties als criterium. Uitsluitingen gelden automatisch ook voor bijbehorende lagere overheden. Bedrijven die actief zijn in gebieden van uitgesloten overheden worden niet uitgesloten door het pensioenfonds.

Uitsluitingsgronden en aantallen

	Aantal uitsluitingen
Bedrijven – Totaal aantal uitsluitingen	234
Bedrijven – Uitsluitingen o.b.v. controversiële wapens	84
Bedrijven – Uitsluitingen o.b.v. UN Global Compact	119
Bedrijven – Uitsluitingen o.b.v. schadelijke producten (m.n. tabak)	31
Overheden – Totaal aantal uitsluitingen	13

Betrokken aandeelhouder

Als mede-eigenaar van bedrijven wereldwijd kan het pensioenfonds invloed uitoefenen op het handelen van deze bedrijven. Het pensioenfonds geeft invulling aan een betrokken aandeelhouderschap door te stemmen op aandeelhoudersvergaderingen en, vanaf 2020, de dialoog aan te gaan met bedrijven door middel van engagement. Verder wil het pensioenfonds transparant zijn over zijn beleggingen en betrokkenheidsactiviteiten.

In 2019 heeft het pensioenfonds veelvuldig gebruikgemaakt van het stemrecht op aandeelhoudersvergaderingen. In totaal stemde het pensioenfonds op 2.882 vergaderingen over 31.920 voorstellen. Hierbij stelt het pensioenfonds zich op als een positief-kritische, betrokken aandeelhouder. Gemiddeld stemde het pensioenfonds op 63% van alle aandeelhoudersvergaderingen op één of meer voorstellen tegen het advies van de onderneming in. Maar 88% van de voorstellen kon op steun van het pensioenfonds rekenen.

Beleggingen nettopensioenregeling

Het pensioenfonds biedt een nettopensioenregeling aan, waarbij de beleggingen voor risico van de deelnemer zijn. Het fonds stemt het risicoprofiel van de beleggingen af op de pensioendatum van de individuele deelnemer. Naarmate de pensioendatum dichterbij komt, past het pensioenfonds het risicoprofiel van de beleggingen aan. Bij dit life cycle-beleggen maakt het fonds gebruik van een mixfonds en twee matchingfondsen. Het mixfonds bestaat uit beleggingen in een combinatie van aandelen, beursgenoteerd vastgoed, bedrijfsobligaties en staatsobligaties van opkomende landen. Het mixfonds richt zich op vermogensgroei tegen een acceptabel risicoprofiel. In matchingfonds 1 belegt het pensioenfonds in langlopende AAA-staatsobligaties uit Duitsland en Nederland met een resterende looptijd van ten minste vijftien jaar. Matchingfonds 2 omvat beleggingen in AAA-AA-staatsobligaties uit België, Duitsland, Finland, Frankrijk en Nederland met een resterende looptijd van ten minste tien en ten hoogste vijftien jaar. De waardeontwikkeling van de twee matchingfondsen komt overeen met de

prijzontwikkeling van een nettopensioenuitkering, die deelnemers op hun pensioendatum moeten aankopen.

Het bestuur van het pensioenfonds beoordeelt periodiek of de samenstelling van het mixfonds en de twee matchingfondsen nog optimaal is. Hierbij beoordeelt het bestuur de rendementsverwachtingen van de verschillende categorieën en de bijbehorende risico's.

In 2019 was het totaalrendement van de nettopensioenregeling 19,8%. Het rendement van het mixfonds bedroeg 21,1%. Het mixfonds belegt door in beleggingsfondsen waarbij zogenaamd actief risico wordt genomen. Hierdoor wijkt het rendement van het mixfonds af van het rendement van de benchmark. Matchingfonds 1 kende een rendement van 21,5% en matchingfonds 2 had een rendement van 7,9%. Beide rendementen waren positief door de gedaalde rente.

4.2 Financieel beleid

Algemeen

Het financieel beleid van het fonds richt zich op de vaststelling van de premies, het overschotten- en tekortenbeleid van het fonds en de (inhaal)indexatie. De opzet van het financiële beleid is in 2019 niet gewijzigd.

Premiebeleid en uitgevoerde analyse op het premiebeleid

De pensioenpremie wordt grotendeels betaald door KLM en voor een kleiner deel door de werknemers. Het pensioenfonds hanteert een vast premiepercentage. Arbeidsvoorwaardelijke partijen hebben dit percentage vastgesteld. Jaarlijks voert het pensioenfonds een wettelijke toets uit op deze premie.

Is het premiebedrag lager dan de premie die uit deze wettelijke toets volgt, de zogenoemde kostendekkende premie, dan overleggen de arbeidsvoorwaardelijke partijen over de benodigde aanpak. Blijft dit zonder resultaat, dan kan het fonds genoodzaakt zijn de pensioenopbouw voor actieve deelnemers te korten. Deze situatie heeft zich nog niet voorgedaan.

Uit de in het kader van het premieonderzoek uitgevoerde analyses blijkt dat de premie kostendekkend is, voldoet aan de geldende wet- en regelgeving en in lijn is met de afspraken tussen sociale partners. Er wordt net als in het herstelplan rekening gehouden met de zogenaamde maximale wettelijke FTK-rendementen, die op deze premie worden gegenereerd. In de toekomst te verwachten rendementen worden ingezet om de pensioenambitie van huidige premiebetalers waar te maken.

Sociale partners zijn overeengekomen de kostendekkende (toets)premie te dempen met het verwachte reële rendement, om zo de premie stabiel te houden. Met sociale partners is overeengekomen dat bij deze toets gebruik wordt gemaakt van de wettelijk vastgelegde grenswaarden voor de vaststelling van de toekomstige rendementen en verwachte toe te kennen indexatie. De renteverwachting blijft daarbij conform wettelijk voorschrift constant gedurende een periode van vijf jaar. De keerzijde van deze premiedemping is dat de premie bij een dalende rente in toenemende mate het herstel afremt. Met andere woorden: de inkoop van de huidige pensioenopbouw vindt met "verlies" plaats, omdat de rekenrente voor de premie die rekening houdt met toekomstige rendementen hoger is dan de DNB-rente waartegen de pensioenverplichting op de balans wordt gewaardeerd. De consequentie hiervan is dat het herstel wordt vertraagd. Zolang de dekkingsgraad te laag is om gegeven de wettelijke regels volledige indexatie te verlenen, heeft dit effect op de hoogte van de opgebouwde en uit te keren pensioenen. Reserves worden in slechtere tijden aangesproken en dat heeft invloed op indexatiekansen. Het bestuur is zich ervan bewust dat de bevindingen sterk samenhangen met de feitelijke en verwachte economische omstandigheden. De premieanalyse is in 2017 gedeeld met sociale partners, met het verzoek deze te betrekken bij het maken van nieuwe pensioenafspraken en is in 2018 wederom onder de aandacht gebracht.

Het bestuur van het pensioenfonds maakt zich zorgen over de hoogte van de premie in relatie tot de pensioenopbouw die hieruit gefinancierd moet worden. De arbeidsvoorwaardelijke partijen zijn al enige jaren in gesprek om de financiering van de regeling toekomstbestendig te maken; tot nu toe zonder enig resultaat. Bij het ontbreken van nieuwe afspraken dreigt vanaf 2021 een verlaging van de pensioenopbouw. Dit wordt veroorzaakt door gewijzigde wettelijke parameters en aanpassing van het renteniveau waarmee de gedempt kostendekkende premie wordt vastgesteld en waaraan de feitelijke premie wordt getoetst. Het bestuur hoopt dat overlegpartijen in 2020 tot nieuwe afspraken komen zodat een verlaging van pensioenopbouw kan worden voorkomen en er een beter evenwicht ontstaat tussen ontvangen premie en benodigde premie.

Feitelijke premie

Voor de financiering van de pensioenen gaat het pensioenfonds sinds 2007 uit van een vaste premie. Deze premie was in 2019 gelijk aan 21,5% van de premiegrondslag. Daarbij kwam een aanvullende bijdrage van 0,5% van de premiegrondslag die het fonds voor het arbeidsvoorwaardelijk overleg beheert. Van de premie gaan de kosten af die het fonds toerekent aan de pensioenopbouw boven 107.593 euro. Dit bedrag stelde het fonds voor 2019 vast op 3,6 miljoen euro. Daarnaast wordt de premie verminderd met de resterende ruimte die is ontstaan door de versobering van de regeling. Deze versobering bestaat enerzijds uit het verhogen van de pensioenrichtleeftijd van 67 naar 68 jaar in het jaar 2018 en een eerdere fiscale versobering. Deze bedragen samen zijn in 2019 vastgesteld op 13,3 miljoen euro.

De feitelijke premie bevat opslagen voor arbeidsongeschiktheid, wezenpensioen, uitzending en administratiekosten. Deze bedroegen in totaal 1,8% (niveau 2019). Het fonds verhoogt deze premie met een deelnemersbijdrage van 1% van de bijdragegrondslag bij verzekering van het facultatief nabestaandenpensioen. De premie wordt ook verhoogd wanneer de deelnemer ervoor kiest het Anw-hiaat mee te verzekeren.

De premie voor de pensioenregeling van de KHS-medewerkers was in 2019 gelijk aan 16,2% van de premiegrondslag (exclusief opslag termijnbetaling). Het fonds verhoogt deze premie met een deelnemersbijdrage van 1,3% van de bijdragegrondslag bij verzekering van het facultatief nabestaandenpensioen.

Het volgende overzicht toont de samenstelling van de feitelijke premie en de hoogte van de verschillende premiecomponenten.

Premiecomponenten	KLM-regeling		KHS-regeling		Totaal
	%	Bedrag	%	Bedrag	
Ouderdoms- en nabestaandenpensioen	19,7	135,9	14,1	1,1	137,0
Afslag als gevolg van premieruimte fiscale versobering regeling		-13,3			-13,3
Afslag als gevolg van aftoppingsgrens		-3,6			-3,6
Arbeitsongeschiktheidsrisico	1,0	6,9	0,8	0,1	7,0
Uitzending buitenland	0,1	0,7			0,7
Wezenpensioen	0,1	0,7	0,1	0,0	0,7
Administratiekosten	0,6	4,1	1,2	0,1	4,2
Risicopremie overlijden		6,8		0,0	6,8
Totaal voor risico fonds	21,5	138,2	16,2	1,3	139,5
Premie voor risico deelnemers		0,7			0,7
Totaal		138,9		1,3	140,2

Feitelijke en (gedempte) kostendekkende premie

De kostendekkende premie volgens de Pensioenwet bedroeg 227,1 miljoen euro in 2019. De gedempte kostendekkende premie op basis van de Pensioenwet was 132,6 miljoen euro. Volgens het Besluit financieel toetsingskader pensioenfondsen is het mogelijk jaarlijkse schommelingen in de kostendekkende premie, veroorzaakt door fluctuerende marktrentes, te dempen. Deze zogeheten gedempte kostendekkende premie stelt het fonds vanaf 2015 vast op basis van een verwacht rendement. In onderstaand tabel zijn de premiebedragen in 2019 opgenomen.

Premie 2019

(bedragen in miljoenen euro's)

	Kosten- dekkend	Gedempt kosten- dekkend
Pensioenopbouw voor risico fonds	167,5	66,7
Premie voor risico deelnemers	0,7	0,7
Risicopremies overlijden en arbeidsongeschiktheid	13,6	11,3
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten	2,0	2,0
Solvabiliteitsopslag	43,3	18,6
Voorwaardelijke toekomstige indexering		33,3
Totaal	227,1	132,6

Conform de financieringsafspraken werkt het fonds de feitelijke premie niet jaarlijks bij met de geldende rentetermijnstructuur, rendements- en inflatieverwachtingen en de prognosetafels. Dit zorgt voor verschillen tussen de (gedempte) kostendekkende en feitelijke premie. Het negatieve verschil tussen de feitelijke premie en kostendekkende premie is ten opzichte van boekjaar 2018 gestegen als gevolg van een daling van de nominale DNB rentetermijnstructuur. Na introductie van het nFTK is vanaf boekjaar 2016 bij de vaststelling van de kostendekkende premie een dempingssystematiek op basis van verwachte rendementen toegepast. Een aangepaste rendementscurve als gevolg van gewijzigde wettelijke maximale parameters zal gebruikt worden bij toetsing van de premie in 2021. Mede doordat de rente momenteel lager ligt dan de in de gedempt kostendekkende premie gebruikte rente van 30 september 2015, zal de aanwezige marge in de toekomst onvoldoende zijn als de huidige rente op hetzelfde niveau blijft. Het pensioenfonds zal dan de pensioenopbouw moeten verlagen. Het bestuur verwacht dat overlegpartijen in 2020 tot nieuwe afspraken komen, om een verlaging van de pensioenopbouw te voorkomen.

Indexatie

Het fonds kent indexatieachterstanden. De tabel hieronder geeft een overzicht van de beoogde indexatie, de feitelijk toegekende indexatie en de cumulatieve indexatieachterstand. Vanaf 1 januari 2018 worden de indexcijfers op 2 decimalen afgerond.

(in %)

	Actieve deelnemers			Premievrije en pensioengerechtigde deelnemers		
	Beoogde	Feitelijk toe-	Cumulatieve	Beoogde	Feitelijk toe-	Cumulatieve
	loonindex	gekende loonindex	achterstand loonindex	prijsindex	gekende prijsindex	achterstand prijsindex
1 januari 2012	3,0	1,5	1,5	2,3	1,2	1,1
1 januari 2013	0,0	0,0	1,5	2,0	1,0	2,1
1 januari 2014	0,0	0,0	1,5	0,9	0,5	2,5
1 januari 2015	0,0	0,0	1,5	0,7	0,4	2,8
1 januari 2016	0,0	0,0	1,5	0,4	0,0	3,2
1 januari 2017	0,0	0,0	1,5	0,4	0,0	3,6
1 januari 2018	1,00	0,35	2,16	1,30	0,45	4,50
1 januari 2019	1,50	0,80	2,87	1,70	0,91	5,32
1 januari 2020	4,57	0,00	7,57	1,70	0,00	7,11

Solvabiliteitstoets

Met de solvabiliteitstoets bepaalt het pensioenfonds of het voldoende eigen vermogen heeft om risico's te kunnen opvangen. Als maatstaf geldt dat het fonds voldoende (eigen) vermogen moet hebben om de kans op onderdekking binnen een jaar kleiner of gelijk te laten zijn aan 2,5%. Naast het Vereist Eigen Vermogen (VEV) geldt ook een Minimaal Vereist Eigen Vermogen (MVEV). Voor het vaststellen van het VEV gebruikt het fonds de door het bestuur als toereikend vastgestelde standaardtoets. Uit deze toets bleek ultimo 2019 dat de vereiste solvabiliteit op basis van de strategische beleggingsportefeuille 1.989,3 miljoen euro bedroeg. Het feitelijke eigen vermogen van het pensioenfonds eind 2019 was 876,9 miljoen euro. Het lag daarmee boven de grens van het MVEV van 371,7 miljoen euro.

4.3 Communicatiebeleid

Algemeen

Het beleidskader 2018-2020 vormde het uitgangspunt voor het communicatiejaarplan 2019. Het doel is om deelnemers bewuste pensioenkeuzes te laten maken. Het pensioenfonds werkt vanuit de kernwaarden behulpzaam, compleet en eigentijds. De pijlers van het beleid zijn eenvoud, empowerment, openheid & zichtbaarheid en digitalisering.

Eenvoud

Pensioeninformatie blijft voor de meeste deelnemers ingewikkeld. Door meer beeld en minder tekst te gebruiken in onze communicatiemiddelen, de frequentie van de NWSflits te beperken en een NWSalert voor belangrijk nieuws te introduceren, wil het pensioenfonds de communicatie terugbrengen naar de kern.

Empowerment

Met activerende en overtuigende communicatie wil het fonds de deelnemer stimuleren en ook helpen om de regie in eigen hand te nemen. Dit doet het fonds door de workshops voor de groep vanaf veertig jaar te continueren. Tijdens de workshops, waarvan er in 2019 vijf plaatsvonden, maken de deelnemers een eigen 'pensioenplaatje'. Dit concept is ook doorgevoerd naar de pensioenstands, waarmee verschillende KLM-werklocaties worden bezocht. Daarnaast is de frequentie van de Pensioen In Zichtdagen omhoog

gebracht naar twaalf keer per jaar. Uit de evaluaties van deze sessies blijkt dat deelnemers de opzet en inhoud van deze bijeenkomsten goed waarderen.

Openheid & zichtbaarheid

Het vertrouwen in het pensioenfonds wordt versterkt door de dialoog met deelnemers op te zoeken, de deelnemer een kijkje achter de schermen te geven, de zichtbaarheid van het bestuur te vergroten en de voordelen van een pensioenfonds meer uit te dragen. Het pensioenfonds is er voor elkaar en met elkaar. Zo is er onder de deelnemers onderzoek gedaan naar de risicobereidheid en het belang dat deelnemers hechten aan maatschappelijk verantwoord beleggen. Er zijn groeps gesprekken gehouden met een dwarsdoorsnede van deelnemers, gevolgd door een online enquête waaraan ruim 1.400 deelnemers hebben meegedaan. De uitkomsten zijn in december 2019 gepresenteerd.

Digitalisering

In 2019 is de website geïntegreerd in de zogenoemde Mijn Omgeving (MijnKLMPensioen). Zo is er één deelnemersportaal ontstaan met verbeterde opbouw van de pagina's om toegankelijkheid en leesbaarheid te bevorderen, een goede zoekfunctie, Q&A en 'calls to action'. Deelnemers hebben nu één plek met alle relevante én persoonlijke pensioeninformatie. Ook zijn er verschillende nieuwe functionaliteiten toegevoegd, zoals het online doorgeven van een rekeningnummer en het uploaden van documenten. Het verder ontwikkelen van het deelnemersportaal is de komende jaren een belangrijk speerpunt.

Deelnemersonderzoek, zijn we op de goede weg

Om te toetsen of het pensioenfonds op koers is met de communicatie-inspanningen is in 2019 een tussentijds deelnemersonderzoek uitgevoerd. Uit het onderzoek blijkt dat het pensioenfonds op de goede weg is en op diverse punten vooruitgang boekt, zoals de verbetering van de website en de activiteiten op locatie.

Verbeteren klantbediening

Het fonds is in 2019 gestart met een integrale benadering van de dienstverlening. Die benadering omvat elk contact via MijnKLMPensioen, algemene informatie, een brief en een gesprek met een medewerker van pensioenservice. Basis is een nieuwe visie op klantbediening om het contact met de klant te verbeteren. Dit krijgt in de praktijk vorm door klantreizen te analyseren en te optimaliseren. In oktober 2019 zijn de klantreizen 'bijna met pensioen', 'nieuw in dienst', 'samenwonen' en 'uit elkaar' geanalyseerd. De verbeteringen die hieruit naar voren komen, wil het pensioenfonds in 2020 realiseren.

4.4 Pensioenuitvoeringsbeleid

Op verzoek van het bestuur voerde de uitvoeringsorganisatie een onderzoek uit naar mogelijkheden om de pensioenregeling en de uitvoering daarvan te vereenvoudigen. Doel is om zowel de uitvoeringskosten als de foutgevoeligheid te verlagen. Complexiteit in de administratieve processen is waar mogelijk al teruggebracht, maar de effecten hiervan op de kosten of foutgevoeligheid zijn nog niet meetbaar. Uit vereenvoudiging van de regelingen is echter meer voordeel te behalen dan uit administratieve stroomlijning. Voor aanpassing van de pensioenregeling is echter instemming van de arbeidsvoorwaardelijke partijen vereist, omdat de pensioenovereenkomst hierdoor verandert. In 2019 is overeenstemming bereikt over collectieve omzetting van alle aanspraken op ouderdomspensioen naar pensioenrichtleeftijd 68 jaar. Dit wordt in 2020 gerealiseerd en betekent een belangrijke vereenvoudiging. Andere suggesties zijn ingebracht in de arbeidsvoorwaardelijke werkgroep die in 2019 voorbereidend onderzoek deed naar nieuwe pensioenafspraken.

5 GOVERNANCE

5.1 Inrichting van de governance

Het pensioenfonds voert de door de arbeidsvoorwaardelijke partijen overeengekomen pensioenafspraken uit, na toetsing op uitvoerbaarheid, evenwichtige belangenafweging en wettelijke voorschriften.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het prudent beleggen van de pensioengelden, het voeren van een solide financieel beleid, een juiste administratieve uitvoering van de pensioenregeling en effectieve communicatie met belanghebbenden.

Het bestuur bepaalt de strategie van het fonds en het te voeren beleid, geeft leiding aan de organisatie (inclusief de uitbestede activiteiten) en houdt toezicht op de uitvoering. Risicomanagement is een essentieel onderdeel van de bestuursfunctie. Het bestuur legt verantwoording af aan belanghebbenden via het verantwoordingsorgaan en het jaarverslag. Het bestuur communiceert periodiek over de financiële positie van het fonds, het gevoerde beleid en de resultaten van dat beleid.

Het pensioenfonds heeft een paritair bestuursmodel, met de mogelijkheid om buiten de pariteit maximaal twee bestuurders met specifieke expertise aan te stellen. Hiertoe zijn twee bestuurders aangesteld, één op het gebied van het vermogensbeheer en één op het gebied van het risicomanagement.

De werkzaamheden van het bestuur vinden voor een belangrijk deel plaats in vergaderingen van het bestuur en van bestuurscommissies. Het bestuur heeft op de verschillende beleidsterreinen bestuurscommissies en werkgroepen ingesteld. Bestuurscommissies bestaan uit bestuursleden. Daarnaast heeft in de commissie Beleggingszaken en de Communicatiecommissie een externe adviseur zitting.

Het bestuur bespreekt actuele ontwikkelingen, het beleid en de uitvoering daarvan in gezamenlijke vergaderingen en dialoogbijeenkomsten met het verantwoordingsorgaan en licht desgevraagd onderwerpen toe in autonome vergaderingen van het verantwoordingsorgaan.

Sinds 2019 voert de raad van toezicht (RvT) het interne toezicht uit. Onderdeel daarvan is het periodiek overleg tussen het bestuur en de RvT. Op grond van de wet legt het bestuur bepaalde voorgenomen besluiten ter goedkeuring voor aan de RvT. Maar ook in andere gevallen raadpleegt het bestuur de RvT of vraagt het de RvT om commentaar.

5.2 Ontwikkelingen in 2019

Bestuur

In het kader van de implementatie van de IORP II-regelgeving heeft het bestuur besloten om de sleutelfuncties risicobeheer en interne audit te beleggen in het bestuur. Twee bestuursleden werden benoemd tot sleutelfunctiehouder risicobeheer respectievelijk sleutelfunctiehouder interne audit. Beide bestuursleden nemen een onafhankelijke positie in, teneinde bestuursbeleid en besluiten vanuit de tweede en derde lijn te kunnen beoordelen. Tegelijkertijd zijn zij volwaardige bestuurders die deelnemen aan en (mede)verantwoordelijk zijn voor de besluitvorming.

Per 1 januari 2019 heeft de externe advisering op terrein van beleggingen een nieuwe vorm gekregen. De gezamenlijke beleggingsadviescommissie van de KLM Pensioenfondsen is opgeheven en de adviesfunctie is per pensioenfonds ingericht. Aan de al bestaande commissie Beleggingszaken van het fonds (CBZ) is een externe adviseur toegevoegd. De expertise uit het bestuur in deze commissie wordt geborgd door de in 2018 benoemde (niet-paritaire) bestuurder vermogensbeheer, die tevens voorzitter van de commissie is. Met deze opzet is een fondseigen advisering gewaarborgd.

Intern toezicht

Met ingang van 2019 wordt het interne toezicht uitgeoefend door een RvT, bestaande uit drie onafhankelijke deskundigen. Na een oriëntatie- en inwerkperiode heeft de RvT in maart 2019 zijn toezichtsplan voor 2019 met het bestuur besproken. De RvT heeft, mede op basis van de beleidskalender van het bestuur, de integrale risico-inventarisatie en de toezichtsagenda van DNB, aangegeven het toezicht te willen toespitsen op de volgende onderwerpen:

- Implementatie van IORP II
- Missie, visie en strategie
- Het premiebeleid in relatie tot de premiedekkingsgraad
- De opdrachtaanvaarding van een eventuele nieuwe pensioenregeling
- Het ESG-beleid
- Het besluit over de vastrentendewaardenallocatie
- Het functioneren van het gekozen bestuursmodel

Het toezicht heeft plaatsgevonden op basis van verstrekte documentatie, via dialoog met het voltallige bestuur en via gesprekken in kleiner verband. In 2019 zijn er drie overleggen van het voltallige bestuur met de RvT geweest. Verder hebben er diverse gesprekken plaatsgevonden van bestuursdelegaties met de RvT over specifieke onderwerpen. In het kader van de beoordeling van het functioneren van het bestuursmodel heeft een lid van de RvT een bestuursvergadering bijgewoond. Een ander lid van de RvT woonde de vergaderingen bij van de auditcommissie waarin de jaarstukken en rapportages van accountant en certificerend actuaris werden behandeld. Praktijk is dat de voorzitter van het bestuur na iedere bestuursvergadering een telefonische terugkoppeling geeft aan de voorzitter van de RvT.

IORP II: sleutelfuncties

Dankzij een tijdige start van de implementatie van de IORP II-regelgeving kon het bestuur eind 2018 al besluiten over de invulling van de sleutelfuncties. Bij de invulling van de sleutelfuncties wordt onderscheid gemaakt tussen de verantwoordelijkheid (sleutelfunctiehouderschap) en de feitelijke uitvoering (sleutelfunctievervulling). Besloten werd om het sleutelhouderschap voor risicobeheer en interne audit te beleggen in het bestuur en voor de functievervulling beroep te doen op externe partijen. De keuze voor het beleggen van het sleutelhouderschap in het bestuur was mede mogelijk doordat er in het bestuursmodel nog een (niet-paritaire) zetel vacant was. Bij de reorganisatie per 2018 was aanwending van deze zetel voor het expertisegebied risicomangement al een optie.

Daarnaast was er in het zittende bestuur ook (personele) capaciteit beschikbaar voor invulling van de interne auditfunctie. Mevrouw K. Pronk, die al zitting had in het bestuur, is per 1 september 2019 benoemd tot sleutelfunctiehouder interne audit. Na een externe werving werd mevrouw C. Steenmeijer, eveneens per 1 september 2019, benoemd tot sleutelfunctiehouder risicobeheer.

Vanwege de aard van de werkzaamheden lag het voor de hand om de actuariële sleutelfunctie te beleggen bij de certificerend actuaris. Het sleutelfunctiehouderschap wordt vervuld door de heer H. Zaghdoudi van actuariële bureau WTW. WTW verzorgt ook de actuariële functievervulling.

In de eerste maanden van 2019 zorgde het bestuur voor nadere uitwerking van de sleutelfuncties. Zo werd een overeenkomst aangegaan met BDO Accountants voor de uitvoering van de functievervulling interne audit. De dienstverlening van BSG op het terrein van client risk management werd in overeenstemming gebracht met IORP II; op grond van een overeenkomst treedt de riskafdeling van BSG op als functievervuller risicobeheer. In een reglement sleutelfuncties zijn taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de sleutelfuncties, alsmede de waarborging van hun onafhankelijkheid, nader uitgewerkt. Voor de sleutelfuncties risicobeheer en audit was een aandachtspunt dat deze functies worden vervuld door bestuursleden die deelnemen aan besluitvorming en ook medeverantwoordelijk zijn voor besluiten en gevoerd beleid. Om de tweede- en derdelijnsrol goed en onafhankelijk te kunnen uitvoeren, nemen deze sleutelfunctiehouders geen deel aan beleidsvoorbereiding op het terrein van pensioen- en vermogensbeheer. Dat beperkt ook de deelname aan commissieactiviteiten.

Sleutelfunctiehouders kunnen functioneel aanwezig zijn als toehoorder, maar onthouden zich van actieve bijdrage aan de oordeelsvorming. Wel kunnen zij in commissievergaderingen inbreng hebben vanuit hun eigen aandachtsgebied.

De gekozen invulling van de sleutelfuncties komt in hoge mate overeen met de guidance van DNB voor pensioenfondsen in de toezichtsklasse T3A. Het fonds wijkt alleen af op het punt van commissies. DNB gaat er in haar guidance vanuit dat een pensioenfonds een risicomanagementcommissie en een auditcommissie heeft, waarvan de respectievelijke sleutelfunctiehouders voorzitter zijn. Voor het bestuur was het een belemmering dat leden van een risicomanagementcommissie of auditcommissie geen lid van andere commissies kunnen zijn noch actief betrokken bij beleidsvoorbereiding. Dit zou verschillende bestuursleden 'buiten spel' zetten en leiden tot verhoging van de werklast van de overige bestuursleden. Daarom heeft het bestuur ervoor gekozen de bestaande risicomanagementcommissie en auditcommissie op te heffen. In de nieuwe opzet is er een risicobeheeroverleg, waarin de sleutelfunctiehouder en functievervuller(s) risicobeheer de tweedelijns risicomanagementactiviteiten voorbereiden. Voor specifieke onderwerpen, zoals de opzet van de ERB, kunnen andere bestuursleden worden uitgenodigd. Voor de sleutelfunctie interne audit is er een intern auditoverleg tussen de sleutelfunctiehouder en functievervuller. Ook hier kunnen andere bestuursleden worden betrokken, bijvoorbeeld in geval van een specifieke audit.

De actuariële sleutelfunctie was operationeel vanaf het tweede kwartaal van 2019. Per kwartaal rapporteert deze sleutelfunctiehouder aan het bestuur. De rapportages worden eerst besproken in de commissie Pensioenzaken. In 2019 waren er geen bevindingen of aanbevelingen die aanleiding gaven tot acties. De sleutelfuncties audit en risicobeheer zijn operationeel sinds september 2019. Het bestuur stelde in juni 2018 een audit charter en auditplan vast. Op basis van dat auditplan vond eind 2018, begin 2019 een audit op de beheersing van de illiquide beleggingen plaats. Bij wijze van pilot zijn de uitkomsten van deze audit behandeld alsof al sprake was van een sleutelfunctie audit. In het laatste kwartaal van 2019 stelde de sleutelfunctie audit een audit charter en een auditplan 2019-2021 op. Insteek is om per jaar twee audits uit te voeren, mede gebaseerd op de risico-inventarisatie van het fonds en de toezichtsagenda van DNB. Het auditplan is voortrollend en kan jaarlijks worden aangepast aan de actualiteit of aan wensen van het bestuur. Voor 2019 stonden een audit op het uitbestedingsbeleid en IT-security/cybersecurity op de rol. Vanwege andere bestuurlijke prioriteiten en beperkte beschikbare capaciteit bij het fonds zijn beide audits doorgeschoven naar het eerste kwartaal van 2020. In januari 2020 is gestart met de audit op uitbesteding.

Op het terrein van risicomanagement beschikte het fonds al over een risicobeleid, een control framework en een rapportagestructuur. Het laatste kwartaal van 2019 is gebruikt om een en ander een plaats te geven in de nieuwe risicobeheerfunctie. Zo is een voorstel voor de risk governance onder IORP II opgesteld en een nieuwe risicorapportage ontwikkeld. Verder zijn de eerste ervaringen opgedaan met de tweedelijnsrol. De sleutelfunctiehouder is aanwezig geweest bij vergaderingen van de CBZ en heeft een risicobeoordeling uitgevoerd van het bestuursbesluit van mei 2019 over de vastrentendewaarden-allocatie en de werking van het renteaftdeckingsbeleid.

Compliancefunctie

In het verslagjaar is besloten om de compliancefunctie te professionaliseren en te beleggen bij een externe partij. Na een zorgvuldig selectieproces is de keuze gevallen op Holland Van Gijzen Law LLP (HVG). Met ingang van 1 november 2019 wordt de functie van compliance officer vervuld door mevrouw mr. B. van Tilburg en mevrouw mr. T. Vlamings.

Sinds 2002 werd de functie van compliance officer steeds vervuld door de persoon die tevens onafhankelijk voorzitter van het fonds was. Aanleiding voor de wijziging is gelegen in de veranderde omstandigheden. Integriteit van de financiële sector is een belangrijk maatschappelijk thema en een speerpunt van toezicht geworden. Ook de transitie naar meer risicogebaseerd handelen en de in dat kader bepaalde risicotolerantie vormde een aanleiding om de compliancefunctie aan te scherpen.

Daarnaast speelde de veranderende personele samenstelling van verschillende fondsorganen. Met de komst van externe bestuursleden en leden van de raad van toezicht is sprake van functionarissen die ook elders functies vervullen, veelal in de pensioensector. Ook paritaire bestuurszetels worden niet meer uitsluitend bemenst door (voormalige) werknemers van KLM.

5.3 Personele en functiewijzigingen

Bestuur

In juli 2019 werden mevrouw M. Meijer-Zaalberg, mevrouw P.V.H. Verhoef en de heer M.P.A. Stienen herbenoemd als bestuurslid. Per 1 september 2019 benoemde het bestuur mevrouw C. Steenmeijer tot bestuurder risicomanagement, tevens sleutelfunctiehouder risicobeheer. Zij werd benoemd als bestuurslid op een van de twee niet-paritaire zetels. Mevrouw K. Pronk, die al bestuurslid was, werd per 1 september 2019 benoemd tot sleutelfunctiehouder audit.

5.4 Geschiktheid en evaluatie

Op grond van de wet moet een bestuur geschikt zijn voor de “uitoefening van het bedrijf van pensioenfonds”. Op basis daarvan moeten de individuele bestuurders voldoende kennis hebben, over de juiste vaardigheden en competenties beschikken en blijf geven van professioneel gedrag. Voorafgaande aan hun benoeming toetst DNB bestuursleden hierop. Het pensioenfonds heeft met het geschiktheidsplan en verschillende profielschetsen invulling gegeven aan het geschiktheidsvereiste. De profielschetsen voor bestuursfuncties bevatten de vereiste kennis en ervaring en de verlangde competenties. Daarnaast beschrijft het geschiktheidsplan op welke wijze de geschiktheid verder wordt ontwikkeld en geborgd. Onderdeel van het geschiktheidsplan is een matrix die per bestuurder het geschiktheidsniveau per beleidsterrein aangeeft. Tevens bevat het geschiktheidsplan de opzet van de bestuurlijke evaluatie.

De jaarlijkse bestuurlijke evaluatie heeft in 2019 onder leiding van een externe partij plaatsgevonden. De evaluatie richtte zich in het verslagjaar op het functioneren van het bestuur in de nieuwe werkwijze. Hoofdpunten van de evaluatie waren het functioneren van het gekozen bestuursmodel, de taakverdeling tussen het bestuur en de bestuurscommissies en de werking van de mandatering aan de bestuurscommissies. Geconcludeerd werd dat de governance met de nieuwe werkwijze is versterkt. Het bestuur onderkent de toegevoegde waarde van de twee onafhankelijke bestuursleden met hun specifieke expertises. Verder is er tevredenheid over de taakverdeling tussen het bestuur en de bestuurscommissies. Wel ziet het bestuur nog ruimte voor een verdere verbetering, door aanvullende mandatering aan de bestuurscommissies.

In vervolg op de bestuursevaluatie van 2018 volgde het bestuur begin 2019 een Insights traject. Insights is een methodiek om gedrag en communicatie inzichtelijk te maken en helpt leden van een team om elkaar beter te begrijpen. Met ondersteuning van een externe trainer zijn individuele profielen en een collectief profiel opgesteld. De verkregen inzichten zijn ook betrokken bij de evaluatie van het functioneren van de nieuwe werkwijze.

5.5 Uitvoering en uitbesteding

Het pensioenfonds streeft naar hoogwaardige dienstverlening aan de belanghebbenden en daartoe een optimale ondersteuning van het bestuur. Voor een hoge kwaliteit van pensioen- en vermogensbeheer is een professionele organisatie nodig. Deze moet beschikken over de benodigde deskundigheid en een passende infrastructuur om de activiteiten van het pensioenfonds adequaat uit te voeren en het bestuur te ondersteunen.

Het fonds is samen met het Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM en het Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel aandeelhouder van de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (BSG). Belangrijk voordeel van deze constructie is dat de uitvoerder bekend is met de context en belangen van het fonds. Als grote klant en via het aandeelhouderschap heeft het pensioenfonds invloed op, maar ook verantwoordelijkheid voor, de kwaliteit en continuïteit van de uitvoeringsorganisatie.

Het bestuur kwalificeert de relatie met BSG als een strategisch partnerschap. De keuze voor een strategische partnerrelatie houdt in dat het pensioenfonds werkzaamheden in beginsel voor lange termijn belegt bij de partnerorganisatie. Hierbij moet BSG vanzelfsprekend voldoen aan de gestelde uitgangspunten en criteria. De uitbesteding vindt plaats met overeenkomsten die marktconform zijn qua diensten, service en tarieven.

Verzakelijking

Eind 2018 is een traject gestart om, met behoud van de voordelen van het partnerschap, tot een meer zakelijke relatie te komen. De zakelijkheid moet onder meer tot uiting komen in meer expliciete opdrachtverstrekking. Elementen daarbinnen zijn de opdrachtformulering, een begroting, periodieke rapportage en verantwoording van de realisatie, inclusief kosten. Deze voornemens hebben in 2019 in beperkte mate invulling gekregen. Kostenrapportages hebben meer aandacht gekregen en zijn kwalitatief verbeterd. Een andere duidelijke verbetering is de periodieke rapportage over de voortgang en kosten van implementaties in pensioenbeheer. Grotere betrokkenheid vooraf van het fonds bij de begrotingscyclus is echter niet gerealiseerd. Ook heeft niet in alle gevallen expliciete opdrachtverlening op basis van een voorstel en begroting plaatsgevonden. Wel is gewerkt aan actualisering van de dienstverleningsovereenkomst voor pensioenbeheer, bestuursondersteuning en communicatie en zijn overeenkomsten opgesteld voor de dienstverlening op het gebied van risicobeheer en audit. Eind 2019 waren de verschillende overeenkomsten echter nog niet afgerond.

Onderdeel van de verzakelijking is ook een periodieke en gestructureerde beoordeling van de performance van de uitvoeringsorganisatie. In aanvulling op de bestaande periodieke rapportages is het fonds in 2019 gestart met een periodieke evaluatie van BSG als fiduciair vermogensbeheerder door een externe partij. De algemene uitkomst was dat het bestuur tevreden is met de dienstverlening. Op specifieke onderdelen is er echter ruimte voor verbetering. Het bestuur heeft geconstateerd dat BSG adequaat aan de slag is gegaan met de gedane aanbevelingen.

Aandeelhouderschap

Het fonds is voor een derde aandeelhouder in de uitvoeringsorganisatie. In 2019 volgde het bestuur, in zijn rol van aandeelhouder, de realisatie van de in 2018 bepaalde strategie van de uitvoerder. Dat gebeurde via de aandeelhoudersvergadering en gesprekken met de directie en commissarissen. Voor het fonds belangrijke trajecten waren het onderzoek naar de mogelijke uitbesteding door BSG van administratieve vermogensbeheerdiensten en de acquisitie van een groot ondernemingspensioenfonds als klant voor pensioenbeheer. Over beide onderwerpen heeft overleg plaatsgevonden met de aandeelhouders.

Onderuitbesteding

Binnen de kaders van de dienstverleningsovereenkomst besteedt BSG bepaalde activiteiten of processen uit, zoals de 'verloning' van de pensioenuitkeringen, het beheer van de pensioenplanner, de website en het bestuursportaal en de productie van het UPO. Op grond van de dienstverleningsovereenkomst heeft BSG mandaat om zelfstandig te besluiten over uitbesteding. Voor uitbesteding van de basis pensioenadministratie en de basis financiële administratie is expliciete toestemming van het bestuur vereist. Overige uitbestedingen moet BSG vooraf gemotiveerd melden. Dit laatste is met ingang van 2019 ook van belang omdat er met de invoering van de IORP II-wetgeving ook een wettelijke verplichting voor het fonds is om materiële uitbestedingen aan DNB te melden. Vanuit de gedachte van de ketenverantwoordelijkheid van het bestuur geldt dit ook voor uitbestedingen door de uitvoeringsorganisatie (de zogeheten onderuitbesteding). Onder andere door middel van de

ISAE 3402-rapportage beoordeelt het bestuur of BSG voldoende in control is ten aanzien van de uitbestede werkzaamheden.

5.6 Externe relaties

Het pensioenfonds is lid van de Pensioenfederatie. Een bestuurslid en functionarissen van de uitvoeringsorganisatie zijn namens het fonds lid van verschillende commissies van de Pensioenfederatie.

5.7 Gedragsregelingen

Code Pensioenfondsen

Voor het pensioenfonds geldt de Code Pensioenfondsen. Deze Code geeft nadere invulling aan de wetgeving voor de besturing van pensioenfondsen. De wetgever heeft de Code Pensioenfondsen aangewezen als de principes voor goed pensioenfondsbestuur, zoals bedoeld in artikel 33, lid twee van de Pensioenwet. Hieruit volgt dat pensioenfondsen de Code moeten uitvoeren. De Code gaat uit van het zogenoemde ‘pas toe of leg uit’-beginsel. Dat betekent dat het pensioenfonds kan afwijken van de normen in de Code, maar deze afwijking dan moet motiveren en toelichten aan belanghebbenden. De sector heeft een commissie ingesteld om de naleving van de Code door de fondsen kritisch te beoordelen en daarover te rapporteren.

De opstellers van de Code, de Pensioenfederatie en de Stichting van de Arbeid, hebben in 2018 een vernieuwde Code opgesteld, die op 30 september 2018 is gepubliceerd. Belangrijkste vernieuwing is de thematische opzet. De bestaande normen zijn verdeeld over acht thema's: 1) vertrouwen waarmaken, 2) verantwoordelijkheid nemen, 3) integer handelen, 4) kwaliteit nastreven, 5) zorgvuldig benoemen, 6) gepast belonen, 7) toezicht houden en inspraak waarborgen en 8) transparantie bevorderen. Verder zijn normen actiever geformuleerd. Door samenvoeging kon het aantal normen worden teruggebracht, maar er zijn ook enkele normen toegevoegd. In totaal zijn er nu 65 normen. Het karakter van de normen in de Code Pensioenfondsen verschilt. De naleving van sommige normen is duidelijk vast te stellen aan de hand van concrete beleidsdocumenten, publicaties of acties. Veel normen richten zich echter op gedrag en zijn minder makkelijk objectief aantoonbaar.

Naast het uitleggen van eventuele afwijkingen, is de bedoeling dat fondsen ook rapporteren over de wijze waarop ze invulling geven aan de verschillende normen.

Gemotiveerde afwijkingen

- *Zorgvuldig benoemen: diversiteit (norm 33)*

Het verantwoordingsorgaan (VO) voldeed in 2019 nog niet aan de norm dat er ten minste één persoon jonger dan 40 jaar zitting heeft. Aan de genormeerde diversiteit naar geslacht wordt wel voldaan. De leden van het VO worden benoemd door de verenigingen van deelnemers en pensioengerechtigden en door KLM. Deze partijen selecteren de kandidaten op basis van functie-informatie van het fonds. Het bestuur wil met het VO bezien op welke wijze het fonds kan bijdragen dat de selectie tot de gewenste diversiteit leidt.

- *Zorgvuldig benoemen: zittingsduur (norm 34)*

Op grond van deze norm wordt een bestuurslid ten hoogste tweemaal herbenoemd. Dit is ook de hoofdregel in de statuten van het pensioenfonds. De statuten voorzien echter ook in de mogelijkheid van een extra herbenoeming in bijzondere gevallen. Hierdoor wijkt het pensioenfonds strikt genomen af van de norm. Motivering van het bestuur is dat strikte handhaving van de maximumtermijn in strijd kan zijn met de continuïteit van het pensioenfonds. Indien dat in het belang van het pensioenfonds is, moet de mogelijkheid bestaan een geschikte bestuurder langer te binden.

Aandachtspunten

De Code bevat verschillende normen waarvan de naleving in de praktijk moet blijken. Advies van de sectorale Monitoringcommissie Code Pensioenfondsen is om in het bestuursverslag niet alleen eventuele afwijkingen toe te lichten, maar belanghebbenden ook inzicht te geven in de invulling van normen die wel worden nageleefd. Naleving van de Code vormt voor veel normen een integraal onderdeel van de besturing en bedrijfsvoering en blijkt uit de verantwoording daarover in dit verslag. Het betreft passages over onder meer de relatie met arbeidsvoorwaardelijke partijen, de relatie met de uitvoeringsorganisatie, de risicohouding, het communicatiebeleid, de klachtafhandeling, de samenstelling van het bestuur, geschiktheidsbevordering, zelfevaluatie, het beloningsbeleid en maatschappelijk verantwoord beleggen. Het bestuur heeft er daarom voor gekozen deze paragraaf te beperken tot onderwerpen die niet elders al aan de orde komen.

- Voor het vaststellen of het beleid draagvlak heeft onder de belanghebbenden is het VO de primaire gesprekspartner van het bestuur. Dat geldt ook voor het beleid ten aanzien van maatschappelijk verantwoord beleggen. Het bestuur heeft dit laatste in 2019 getoetst door middel van een draagvlakonderzoek. De resultaten uit dit onderzoek zijn vervolgens besproken met het VO.
- Voor het VO vloeit uit de Code voort dat een periodieke evaluatie van het functioneren invulling moet krijgen. Mede in dat kader stelt het VO een functieprofiel op. Het VO heeft in 2019 onder begeleiding van een externe partij een zelfevaluatie uitgevoerd. De belangrijkste aandachtspunten uit deze zelfevaluatie zijn vervolgens besproken met het bestuur.

Gedragscodes

Voor de leden van het bestuur geldt een gedragscode. Deze code moet belangenverstremming – inclusief de schijn daarvan – en ongeoorloofde handelingen voorkomen. Door de uitbesteding aan de uitvoeringsorganisatie hebben bestuursleden geen directe betrokkenheid bij het aangaan van zakelijke relaties of (voorgenomen) beleggingstransacties. Ook beschikken zij hierdoor niet over vertrouwelijke marktinformatie.

In 2019 waren er geen situaties die aanleiding gaven tot acties van de compliance officer. Bestuursleden hebben de jaarlijkse verklaring over de naleving van de gedragscode ondertekend en hun eventuele nevenactiviteiten gemeld. Deze zijn opgenomen in de bijlage Functies en nevenfuncties bestuur en raad van toezicht.

Mede vanuit de vergunningen van de Wet op het financieel toezicht (Wft) geldt voor de medewerkers van de uitvoeringsorganisatie een eigen gedragscode. Deze voldoet aan de door de AFM gestelde eisen. De code omvat ook een insiderregeling voor het voorkomen van (de schijn van) handel met voorwetenschap. Naast de algemene gedragscode heeft de uitvoeringsorganisatie een code voor internetgebruik en e-mail, een klokkenluidersregeling en een incidentenregeling. Het fonds integreert de conclusies van de compliance officer van de uitvoeringsorganisatie in de rapportage van de compliance officer van het bestuur.

Eerder in dit verslag is al vermeld dat het fonds de functie van compliance officer met ingang van 1 november 2019 heeft belegd bij een externe partij. Deze externe compliance officer heeft de controle op de naleving van de gedragscode in 2019 uitgevoerd.

Beloningsbeleid

Voor pensioenfondsen is een beloningsbeleid wettelijk verplicht. Dat beleid heeft onder andere als doel het voorkomen van te grote risico's vanwege beloningselementen, zoals bonussen. Het pensioenfonds hanteert het volgende beloningsbeleid:

- *Beloning van het pensioenfondsbestuur*

Bestuurders kunnen aanspraak maken op een vergoeding als tegemoetkoming voor de tijd die ze besteden aan het pensioenfonds en de verantwoordelijkheid die ze dragen. Voor de paritaire bestuursleden bedraagt deze tegemoetkoming⁴ 7.170 euro per jaar met de mogelijkheid van verhoging tot 9.790 euro of, voor enkele specifieke functies, 12.300 euro per jaar. Deze bedragen zijn afgeleid van de SER-regeling voor vacatiegelden. Er is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen.

Aan bestuursleden die in dienst zijn van KLM N.V. wordt geen vergoeding betaald. Voor niet-paritaire bestuursleden die op grond van specifieke expertise worden aangetrokken, voor de voorzitter en voor de leden van de RvT geldt dat de beloning wordt bepaald op basis van de met het fonds overeengekomen tijdsbesteding en een marktconform tarief. Als grondslag hanteert het pensioenfonds het salarisniveau van KLM voor senior management. Ook bij deze functionarissen is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen. Verder kunnen bestuursleden aanspraak maken op een vaste onkostenvergoeding van 900 euro per jaar en hebben ze recht op een vergoeding van de reiskosten voor het bijwonen van pensioenfondsactiviteiten.

- *Beloning van externe deskundigen*

Het pensioenfonds zet externe deskundigen in, bijvoorbeeld voor beleggingsadvies. Zij krijgen een beloning op basis van een marktconform tarief en de overeengekomen tijdsbesteding.

- *Beloning bij de uitvoeringsorganisatie*

Het pensioenfonds besteedt een belangrijk deel van zijn werkzaamheden uit aan BSG. BSG kan op onderdelen van de uitvoering ook gebruikmaken van derden. Het pensioenfonds zorgt ervoor dat het zicht heeft op het beloningsbeleid van BSG. Het uitbestedingsbeleid van BSG ziet vervolgens toe op het beloningsbeleid van partijen waaraan BSG uitbestedt. Ten aanzien van prestatiegerichte ('variabele') beloning hanteert het pensioenfonds als uitgangspunten dat:

- er tussen de vaste en de variabele beloning een passende verhouding is;
- de variabele beloning in redelijke verhouding staat tot de geleverde prestatie;
- de variabele beloning niet gerelateerd is aan de financiële resultaten van het fonds.

Het pensioenfonds is met BSG overeengekomen dat de onderneming informatie verstrekt over haar beloningsbeleid en eventuele wijzigingen daarin. Het beloningsbeleid van BSG kent naast een vaste beloning een variabele beloning. De variabele beloning is verbonden aan targets en bedraagt maximaal 10% van het vaste inkomen. Bij een aantal functies is dit maximaal 20%. De variabele beloning staat in redelijke verhouding tot de prestatie en de vaste beloning. De variabele beloning is niet gerelateerd aan de financiële resultaten van het pensioenfonds of de beleggingspools waarin het pensioenfonds participeert. BSG voldoet aan de Regeling beheerst beloningsbeleid Wft 2017.

In 2019 betaalde het pensioenfonds 189.000 euro (2018: 96.000 euro) aan vergoedingen voor bestuursleden (inclusief de voorzitter) en 91.000 euro (2018: 105.000 euro) aan externe deskundigen (RvT en adviseurs). Deze bedragen zijn, voor zover van toepassing, inclusief btw. De toename van de bestuursvergoedingen houdt met name verband met de aanstelling van externe deskundigen als bestuurder. Bij de vergoedingen voor externe deskundigen treedt een verschuiving op; de beleggingsadviescommissie met vijf leden is weggevallen, daarentegen heeft het fonds met ingang van 2019 een RvT bestaande uit drie externe deskundigen.

Melding onregelmatigheden

In 2019 waren er geen meldingen op basis van de incidentenregeling en klokkenluidersregeling van het pensioenfonds.

⁴ Bedragen per 2020.

5.8 Privacybeleid

Op 25 mei 2018 is de Algemene Verordening Gegevensbescherming in werking getreden. Het fonds had zich hier tijdig op voorbereid, waardoor het ruim voor de datum van inwerkingtreding beschikte over een adequaat privacybeleid en de vereiste procedures. Het bestuur benoemde per 1 maart 2019 mevrouw mr. G. Somaroo tot privacy officer van het fonds. Zij volgde de heer mr. P. Paanen op, die een functie bij een andere werkgever aanvaardde. Medio 2019 zijn de verschillende privacydocumenten verder verfijnd.

In 2019 waren er vier datalekken bij het fonds (2018: zeven). De datalekken bestonden uit zogenaamde plakbrieven (hierbij is een brief bij het in de envelop stoppen blijven plakken aan een andere brief) en verkeerd ingevoerde adressen. Uit de datalekken is geen schade voortgekomen. Alle datalekken zijn gemeld aan de Autoriteit Persoonsgegevens.

5.9 Sancties

In 2019 kreeg het pensioenfonds geen boetes of dwangsommen opgelegd. Evenmin was sprake van andere maatregelen, zoals een aanwijzing van de toezichthouder of het aanstellen van een bewindvoerder of curator.

6 KOSTEN

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de kosten van het pensioenfonds. Het fonds hanteert hiervoor de aanbevelingen van de Pensioenfederatie. De kosten van het pensioenfonds bestaan uit de kosten voor de pensioenuitvoering, de bestuursondersteuning, het vermogensbeheer en de transactiekosten van het vermogensbeheer. De bestuurs- en beheerskosten alsmede de kosten van bestuursondersteuning en advisering worden voor 60% toegerekend aan pensioenuitvoering (kosten per deelnemer) en voor 40% aan vermogensbeheer. Deze verdeelsleutel is gebaseerd op de gemiddelde bestuurlijke agenda (bestuurs- en commissievergaderingen en behandelde onderwerpen) over een periode van vijf jaar en de daaraan gerelateerde uren bestuursondersteuning.

6.1 Kosten pensioenuitvoering

De uitvoeringskosten worden betaald door het pensioenfonds. Een deel van de uitvoeringskosten heeft direct te maken met zichtbare activiteiten. Denk daarbij aan het administreren en uitkeren van de pensioenen, de communicatie met deelnemers, het voorbereiden van vergaderingen en het maken van het jaarverslag. Op deze kosten heeft het bestuur invloed.

Daarnaast zijn er directe kosten die het bestuur niet kan beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn de kosten van het externe toezicht: de jaarlijkse heffingen, de informatievoorziening van toezichthouders en de medewerking aan toezichtonderzoeken. Ook de kosten van het interne toezicht (de wettelijk voorgeschreven raad van toezicht) en die van de certificerend actuaris en accountant horen hierbij.

Verder leidt nieuwe wetgeving regelmatig tot wijziging van de pensioenregeling of aanpassingen van processen of procedures. De kosten daarvan kan het fonds maar beperkt beïnvloeden.

De totale directe kosten (beïnvloedbaar en niet-beïnvloedbaar) bedragen 1.252 duizend euro, waarvan 755 duizend euro (ongeveer 60%) wordt toegerekend aan pensioenuitvoering.

De volgende tabel geeft de uitvoeringskosten weer, uitgesplitst naar de verschillende functies in het fonds (bedragen in miljoenen euro's):

	2019	2018
Pensioenadministratie	4,5	4,4
Bestuursondersteuning en communicatie	0,9	1,0
Bestuur en beheer pensioenfonds	0,2	0,1
Extern advies	0,1	0,1
Extern toezicht	0,3	0,3
Overig ⁵	0,1	0,1
Totale uitvoeringskosten	6,1	6,0

⁵ Betreft accountant, certificerend actuaris en contributies en bijdragen.

De volgende tabel geeft een overzicht van de kosten van de pensioenuitvoering en de kosten per deelnemer. Het fonds past de Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie over de wijze van bepalen van het aantal deelnemers toe. Daaruit volgt dat de gepresenteerde kosten inclusief btw en eventuele eenmalige activiteiten zijn. Deze worden hierna nader toegelicht.

	2019	2018
Kosten pensioenuitvoering (in miljoenen euro's)	6,1	6,0
Gemiddeld aantal actieve deelnemers en pensioengerechtigden	24.590	24.137
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (in euro's)	250	250
Btw pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (in euro's)	38	39
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer exclusief btw (in euro's)	212	211
Eenmalige pensioenuitvoeringskosten per deelnemer exclusief btw (in euro's)	10	20
Reguliere pensioenuitvoeringskosten per deelnemer exclusief btw (in euro's)	202	191

Toelichting ontwikkeling uitvoeringskosten

Sinds 1 januari 2017 brengt BSG btw in rekening over verschillende uitbestede diensten. Dit leidt tot een structurele toename van de uitvoeringskosten. In de totale kosten van de pensioenadministratie van 4,5 miljoen euro zit 778 duizend euro btw. In de kosten voor bestuursondersteuning en communicatie die worden toegerekend aan pensioenuitvoering van 0,9 miljoen euro zit 155 duizend euro btw. Dit betekent dat de totale btw in de kosten 933 duizend euro bedraagt (37 euro per deelnemer, op een totaal van 250 euro). Zonder btw zouden de kosten per deelnemer 213 euro bedragen.

Het pensioenfonds is in 2017 gestart met een onderzoek naar de mogelijkheden om de btw-last te mitigeren. Vanaf het derde kwartaal 2017 wordt er elk kwartaal een bezwaarschrift c.q. verzoek om teruggaaf inzake aangifte omzetbelasting ingediend.

Eenmalige kosten

De totale kosten van de pensioenadministratie van 4,5 miljoen euro bevatten 147 duizend euro (6 euro per deelnemer) eenmalige kosten voor het implementeren van uitvoeringsconsequenties en overige werkzaamheden pensioenadministratie. De toegerekende kosten voor bestuursondersteuning en communicatie van 0,9 miljoen euro bevatten 95 duizend euro (4 euro per deelnemer) eenmalige kosten voor met name de implementatie van IORP II.

6.2 Kosten vermogensbeheer

De volgende factoren bepalen in belangrijke mate de hoogte van de vermogensbeheerkosten:

- beleggingsmix;
- schaalgrootte;
- mate van actief of passief beheer;
- mate van directe of indirecte beleggingen.

Bij de besluitvorming over de beleggingsmix wordt wel rekening gehouden met de kosten, maar deze zijn daarvoor niet doorslaggevend. Het pensioenfonds kan schaalvoordelen realiseren door de beleggingsportefeuille samen te voegen in beleggingspools met die van Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel en een aantal andere, kleinere partijen in beleggingsfondsen (pools). De mate van actief beheer of passief beheer is stuurbaar. Binnen de beleggingsportefeuille is sprake van zowel actief als passief beheer. Verreweg het grootste deel van de

beleggingsportefeuille bestaat uit directe beleggingen, vooral beursgenoteerde aandelen en beursgenoteerde obligaties. De portefeuilles niet-beursgenoteerd vastgoed, niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) en hypothecaire leningen betreffen indirecte beleggingen (fund-of-fundstructuren). Een klein deel van de portefeuilles beursgenoteerd vastgoed en beursgenoteerde aandelen bestaat eveneens uit indirecte beleggingen.

De kosten van vermogensbeheer worden berekend op basis van het zogenoemde look-through-principe. Dit wil zeggen dat de vermogensbeheerkosten van alle lagen van structuren zoveel mogelijk inzichtelijk worden gemaakt. Naast de aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten wordt dus ook het aandeel in de onderliggende vermogensbeheerkosten van beleggingsfondsen in aanmerking genomen.

De door de operationele managers in rekening gebrachte beheervergoeding vormt de belangrijkste kostencategorie. Verreweg het grootste deel hiervan betreft een vaste fee op basis van het beheerde vermogen en is dus onafhankelijk van de prestatie van de vermogensbeheerder. Een klein deel van de beheervergoeding is wel prestatieafhankelijk. Andere vermogensbeheerkosten zijn onder meer kosten van fiduciair beheer, bewaarloon van de custodian, advieskosten, controlekosten, toezichtskosten, kosten van securities lending en (toegerekende) kosten van bestuur en financieel beheer.

De kosten vermogensbeheer bedragen totaal 38,7 miljoen euro (2018: 40,3 miljoen euro):

	2019	2018
Vergoeding operationeel vermogensbeheer	25,6	27,8
Vergoeding fiduciair vermogensbeheer BSG	8,4	7,9
Overig	4,7	4,6
Totaal	38,7	40,3

In het volgende overzicht zijn de kosten vermogensbeheer per beleggingscategorie en gerelateerd aan het gemiddeld belegd vermogen weergegeven (bedragen in miljoenen euro's):

	Gemiddeld belegd vermogen	Beheer- vergoeding	Prestatie- afhankelijk	Overig	Totaal kosten	Relatief (%)
2019						
Vastgoed						
Beursgenoteerd	274	0,3	-	0,2	0,5	0,18
Niet-beursgenoteerd	663	5,6	0,2	2,2	8,0	1,21
Totaal	937	5,9	0,2	2,4	8,5	0,91
Aandelen						
Beursgenoteerd	3.455	5,8	-	4,2	10,0	0,29
Niet-beursgenoteerd	303	5,0	-	2,3	7,3	2,41
Totaal	3.758	10,8	-	6,5	17,3	0,46
Vastrentende waarden						
Beursgenoteerd	3.807	5,6	-	2,7	8,3	0,22
Onderhands	983	3,1	-	1,5	4,6	0,47
Totaal	4.790	8,7	-	4,2	12,9	0,27
Totaal	9.485	25,4	0,2	13,1	38,7	0,41
2018						
Vastgoed						
Beursgenoteerd	244	0,3	-	0,2	0,5	0,20
Niet-beursgenoteerd	623	5,4	0,7	2,0	8,1	1,30
Totaal	867	5,7	0,7	2,2	8,6	0,99
Aandelen						
Beursgenoteerd	3.266	8,8	0,4	4,4	13,6	0,42
Niet-beursgenoteerd	201	3,9	0,8	1,7	6,4	3,18
Totaal	3.467	12,7	1,2	6,1	20,0	0,58
Vastrentende waarden						
Beursgenoteerd	3.667	5,5	-	3,2	8,7	0,22
Onderhands	642	2,0	-	1,0	3,0	0,47
Totaal	4.309	7,5	-	4,2	11,7	0,27
Totaal	8.643	25,9	1,9	12,5	40,3	0,47

De vermogensbeheerkosten zijn gedaald ten opzichte van vorig jaar doordat het fonds meer passief is gaan beleggen. Dit resulteert in een relatieve kostenreductie van 13% en een 0,07% lagere beheerfee. Een deel van dit voordeel wordt tenietgedaan door een verdere allocatie naar illiquide assets. Deze duurdere categorie geeft op het totale vermogen een verhoging van 0,01%.

6.3 Transactiekosten

De transactiekosten worden ook berekend op basis van het look-through-principe. Dit wil zeggen dat in geval van beleggingsfondsen behalve de in- en uitstapvergoedingen ook het aandeel in de door de beleggingsfondsen gemaakte aan- en verkoopkosten in aanmerking wordt genomen. Bij fund-of-fundstructuren worden de in- en uitstapvergoedingen hierin begrepen. De berekende kosten worden verlaagd met het aandeel in de in- en uitstapvergoedingen van de beleggingsfondsen, die voor het beleggingsfonds immers opbrengsten vormen.

De transactiekosten bedragen totaal 17,2 miljoen euro (2018: 12,9 miljoen euro):

	2019		2018			
	Gemiddeld belegd vermogen	Kosten	Relatief (%)	Gemiddeld belegd vermogen	Kosten	Relatief (%)
Vastgoed	937	1,2	0,12	867	0,5	0,06
Aandelen	3.758	6,8	0,18	3.467	4,3	0,12
Vastrentende waarden	4.790	7,7	0,16	4.309	6,8	0,16
Totaal exclusief derivaten	9.485	15,7	0,16	8.643	11,6	0,13
Derivaten		1,5	0,02		1,3	0,02
Totaal	9.485	17,2	0,18	8.643	12,9	0,15

De transactiekosten zijn gestegen in vergelijking tot 2018. Voor vastgoed geldt dat de bied/laat koers twee keer zo hoog was als in 2018. Dit kostte het fonds 0,01%. Voor aandelen geldt dat dit vooral te maken heeft met een vereenvoudiging van de portefeuille. Het fonds belegde in 2019 meer passief en in minder beleggingsfondsen. De transitie die hieraan voorafging kostte 0,02% extra. Bij vastrentende waarden zijn de kosten 0,1%. De extra kosten die zijn gemaakt voor de transitie in staatsobligaties wordt tenietgedaan doordat er minder transacties waren in beleggingen met een grote bied/laat koers.

6.4 Verhouding rendement en kosten

Het volgende overzicht geeft een indicatie van de verhouding tussen het totaalrendement, en zowel de vermogensbeheerkosten als de transactiekosten:

(in %)	2019	2018
Bruto totaalrendement	16,0	-1,2
Kosten vermogensbeheer	-0,4	-0,5
• Vergoeding operationeel vermogensbeheer	-0,3	-0,4
• Vergoeding fiduciair vermogensbeheer	-0,1	-0,1
Transactiekosten	-0,2	-0,2
Netto totaalrendement	15,4	-1,9
Vergoeding fiduciair vermogensbeheer	0,1	0,1
Netto totaalrendement exclusief vergoeding fiduciair vermogensbeheer	15,5	-1,8

In bovenstaand overzicht zijn de kosten vermogensbeheer opgesplitst in een vergoeding voor operationeel beheer en een vergoeding voor fiduciair beheer. Laatstgenoemde vergoeding wordt bij het nettorendement opgeteld om aan te sluiten bij de kerncijfers van het fonds, zoals weergegeven in het begin van dit jaarverslag.

7 RISICOMANAGEMENT

7.1 Risicobeleid

Het bestuur is verantwoordelijk voor de risicomanagementorganisatie en de beheersing van de risico's waaraan het pensioenfonds is blootgesteld. Het fonds werkt met integraal risicomanagement (IRM). Integraal benadrukt dat het gaat om het managen van alle verschillende risicogebieden in onderlinge samenhang.

Risicoprofiel

Het pensioenfonds heeft het integraal risicomanagement ingericht volgens de richtlijnen van toezichthouder DNB en artikel 143 Pensioenwet ('een pensioenfonds richt zijn organisatie zodanig in dat deze een beheerste en integere bedrijfsvoering waarborgt'). Daarnaast gaat het fonds uit van de beginselen van het COSO ERM-raamwerk (ERM: Enterprise Risk Management) voor het beoordelen en inrichten van risicomanagement en best practices. Het pensioenfonds onderscheidt de volgende financiële en niet-financiële risico's:

Financiële risico's

Voor financiële risico's hanteert het fonds de volgende indeling:

1. rentemismatchrisico;
2. inflatierisico;
3. aandelen- en vastgoedrisico;
4. valutarisico;
5. tegenpartijrisico en kredietrisico;
6. verzekeringstechnisch risico;
7. concentratierisico;
8. actief risico;
9. risico's van derivaten;
10. liquiditeitsrisico.

Niet-financiële risico's

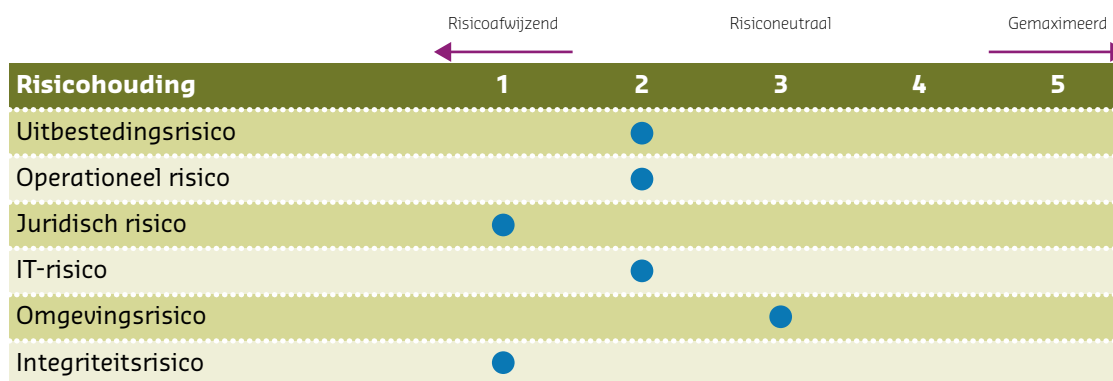
Deze term betekent niet dat deze risico's geen financiële schade kunnen veroorzaken bij het fonds. Het zegt alleen dat er geen rechtstreekse relatie is tussen deze risico's en de financiële positie van het fonds. Het fonds onderscheidt deze niet-financiële risico's:

11. uitbestedingsrisico;
12. operationeel risico;
13. juridisch risico;
14. IT-risico;
15. omgevingsrisico;
16. integriteitsrisico.

Redenerend vanuit de missie, visie en strategie heeft het fonds voor alle niet-financiële risico's een risicohouding vastgesteld, inclusief risicotoleranties. De risicohouding geeft de mate aan waarin het fonds risico's accepteert dan wel afwijst. Hiermee vergroot het fonds zijn mogelijkheden tot sturing op de niet-financiële risico's.

Figuur: overzicht risicohouding niet-financiële risico's

Risicobeschrijving

Hieronder worden de risicocategorieën weergegeven, en de wijze waarop het bestuur het beleid voor de beheersing van de risico's heeft vormgegeven.

Financiële risico's

1. Rentemismatchrisico

Het pensioenfonds is gevoelig voor wijzigingen in de marktrente omdat de rentegevoeligheid van de beleggingen niet gelijk is aan de rentegevoeligheid van de verplichtingen (mismatch). Dit risico op rentemismatch vangt het fonds op door een belangrijk deel van de vastrentendewaardenportefeuille te beleggen in langlopende staatsobligaties. Daarnaast gebruikt het fonds renteswaps (beleggingsinstrument om een vaste rente af te spreken) voor een verdere beperking van het risico op mismatch. Het fonds voert een dynamisch renteafdeckingsbeleid, waarbij de hoogte van de renteafdekking afhankelijk is van het niveau van de rente en in extreme situaties ook van de dekkingsgraad. Het pensioenfonds voert maandelijks een renteafdeckingsberekening uit op basis waarvan het renteafdeckingspercentage wordt gemonitord.

2. Inflatierisico

De koopkracht van de door deelnemers opgebouwde pensioenaanspraken is gevoelig voor de inflatie. Het pensioenfonds heeft als ambitie een waardevast pensioen te kunnen betalen, en daarvoor de pensioenaanspraken te indexeren met de stijging van het prijspeil. Om dit mogelijk te maken heeft het fonds in de beleggingsstrategie oog voor de inflatiegevoeligheid van de beleggingen. Daarbij spelen onder andere beleggingen in aandelen en vastgoed een rol.

3. Vastgoed- en aandelenrisico

Het vastgoed- en aandelenrisico is het risico van daling van de marktprijzen. Het fonds beheerst het vastgoed- en aandelenrisico door goed te spreiden binnen de beleggingsportefeuille (diversificatie).

4. Valutarisico

Het pensioenfonds heeft ook beleggingen in niet-euro valuta's. Hierdoor is het fonds gevoelig voor koersschommelingen van de betreffende valuta ten opzichte van de euro. Om dit valutarisico te beheersen hanteert het fonds een dynamisch valuta-afdeckingsbeleid. Afhankelijk van de dekkingsgraad wordt een deel van de beleggingen in de Amerikaanse dollar, het Britse pond, de Japanse yen, de Zweedse kroon, de Canadese dollar en de Australische dollar afgedekt.

5. *Kredietrisico en tegenpartijrisico*

Kredietrisico is het risico dat een belegging in vastrentende waarden in waarde daalt door een faillissement of een verslechtering van de kredietwaardigheid. Het fonds beheerst dit risico voor de gehele portefeuille voornamelijk door te zorgen voor een goede spreiding over verschillende landen, sectoren en bedrijven.

De kredietwaardigheid van de portefeuille is een belangrijke indicator voor het kredietrisico. Dit risico wordt in beginsel beheerst door voldoende spreiding over verschillende beleggingscategorieën, landen, regio's, sectoren, bedrijven en instrumenten.

Tegenpartijrisico is een speciale vorm van kredietrisico dat optreedt indien het pensioenfonds contracten afsluit met tegenpartijen. Daarbij loopt het fonds een zogeheten tegenpartijrisico als deze tegenpartijen hun verplichtingen aan het fonds niet nakomen. Het fonds beheerst dit risico zo goed mogelijk door uitsluitend gebruik te maken van solide tegenpartijen en de totale blootstelling naar één tegenpartij te beperken. Daarnaast zorgt het fonds er bij een vordering op een tegenpartij altijd voor dat deze partij voldoende onderpand (collateral) verstrekt voor het geval ze haar verplichtingen toch niet nakomt. Het tegenpartijrisico wordt dagelijks gemonitord.

6. *Verzekeringstechnisch risico*

Het verzekeringstechnisch risico is het risico op verliezen of op een ongunstige verandering in de waarde van de technische voorziening door een ondeugdelijke prijsstelling of inadequaat aannames over de vaststelling van de technische voorzieningen. Het belangrijkste verzekeringstechnische risico is het langlevensrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer leven dan verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Het pensioenfonds berekent de voorziening pensioenverplichtingen op basis van de meest recente prognosetabellen en fondsspecifieke correcties voor ervaringssterfte. Hierdoor houdt het fonds rekening met toekomstige verbetering van de levensverwachting en de kenmerken van de eigen pensioenfondspopulatie. Daarnaast is er nog het arbeidsongeschiktheidsrisico. Dit is het risico dat verliezen optreden als gevolg van verschillen tussen de werkelijke en veronderstelde schade die voortvloeit uit arbeidsongeschiktheid. Jaarlijks voert het fonds een analyse uit van de verzekeringstechnische risico's die het pensioenfonds loopt. Het fonds zet hierbij gehanteerde aannames af tegen de feitelijke waarnemingen. Zo toetst het fonds of de premies en de voorzieningen toereikend zijn.

7. *Concentratierisico*

Concentratierisico treedt op wanneer een groot deel van het belegd vermogen in dezelfde beleggingscategorie, regio, stijl en/of partij is geconcentreerd. Het fonds kiest in zijn beleggingsstrategie daarom voor een weloverwogen spreiding (diversificatie).

8. *Actief risico*

Het fonds bepaalt regelmatig met behulp van een asset liability management studie (ALM) de verdeling van zijn strategische beleggingsportefeuille. Indien mogelijk stelt het fonds voor elke beleggingscategorie en regio binnen deze portefeuille een representatieve benchmark vast. Met behulp van een passief/actief raamwerk bepaalt het fonds welke beleggingscategorieën het passief dan wel actief invult. Het fonds beheerst het actief risico door het vaststellen van limieten en de (continue) monitoring daarvan.

9. *Risico's van derivaten*

In het strategisch beleggingsbeleid heeft het fonds beleggingsrisico's gedefinieerd die het expliciet wil beheersen. Het gaat om het renterisico en het valutarisico. Voor de beheersing hiervan is de inzet van derivaten onder voorwaarden toegestaan. Ook dit brengt risico's met zich mee. Het fonds weegt deze risico's bij afspraken met tegenpartijen, transacties en het beheer van posities.

10. Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat het fonds onvoldoende liquide middelen heeft om op korte termijn aan de verplichtingen te voldoen. Ook derivatenposities en commitments voor private equity en privaat vastgoed kunnen leiden tot contractuele verplichting tot bijstorting en dus liquiditeitsrisico. Het liquiditeitsrisico is beperkt. Dat komt ten eerste doordat het fonds de pensioenuitkeringen grotendeels kan bekostigen uit de ontvangen premies en directe beleggingsopbrengsten. Daarnaast bestaat de beleggingsportefeuille voor verreweg het grootste deel uit liquide vermogenstitels. De liquiditeit van de beleggingsportefeuille wordt driemaandelijks gemonitord in de kwartaalrapportages.

Niet-financiële risico's

11. Uitbestedingsrisico

Het uitbestedingsrisico is het risico dat de continuïteit, integriteit en/of kwaliteit van uitbestede werkzaamheden wordt geschaad. Het fonds besteedt de pensioenuitvoering, de bestuursondersteuning en het vermogensbeheer uit aan Blue Sky Group (BSG). Het uitbestedingsrisico van het fonds is vooral het risico dat BSG niet handelt volgens het verstrekte mandaat. Voor de beheersing hiervan heeft het fonds duidelijke voorwaarden vastgelegd en uitgewerkt in een service level agreement (SLA). De uitvoeringsorganisatie legt jaarlijks verantwoording af over de beheersing van de processen. Ze overlegt hierbij ook een ISAE 3402-rapportage inclusief een 'in control statement'. Deze rapportage beschrijft de beheersdoelstellingen en beheersmaatregelen voor alle processen die BSG voor het fonds uitvoert. De rapportage wordt gecertificeerd door een externe auditor. Tevens rapporteert BSG ieder halfjaar over de status van de risicobeheersing in haar rapportage over niet-financiële risico's en ontvangt het fonds elk kwartaal een rapportage over eventuele incidenten.

12. Operationeel risico

Operationeel risico treedt op bij de uitvoering van de pensioen- en beleggingsactiviteiten. Het heeft te maken met niet afdoende of falende interne processen, menselijke gedragingen en systemen of externe gebeurtenissen. Het fonds heeft de uitvoering uitbesteed. Hierdoor draagt vooral de uitvoeringsorganisatie zorg voor de beheersing van het operationeel risico. Het bestuur ontvangt jaarlijks een ISAE 3402-rapportage (zie hierboven bij uitbestedingsrisico) waarin ook opzet, bestaan en werking van de beheersmaatregelen op de operationele risico's vanuit de uitvoeringsorganisatie zijn opgenomen. De halfjaarlijkse rapportage over niet-financiële risico's en de incidentenrapportage vormen eveneens belangrijke input voor de beoordeling en beheersing van het operationele risico.

13. Juridisch risico

Het juridisch risico hangt samen met (veranderingen in) wet- en regelgeving, waardoor de rechtspositie van het fonds mogelijk in gevaar komt. Dit kan ook gebeuren doordat het fonds contractuele bepalingen niet afdwingbaar of niet correct heeft gedocumenteerd.

Een belangrijk onderdeel van het juridisch risico is het compliancerisico. Het compliancerisico omvat het niet naleven door het fonds van interne regelgeving, zoals de gedragscode en beleggingsrichtlijnen. Beheersing van het compliancerisico vindt onder meer plaats door afspraken in de SLA met BSG over de inrichting en naleving van compliance. Daarnaast heeft het fonds een eigen compliance officer. Deze ziet onder andere toe op de naleving van de gedragscode door het bestuur van het fonds.

14. IT-risico

Het pensioenfonds loopt een risico dat informatietechnologie (IT) de bedrijfsprocessen van de uitvoeringsorganisatie en informatievoorziening onvoldoende integer, niet continu of onvoldoende beveiligd ondersteunt. Dit IT-risico kan bijvoorbeeld optreden als de IT-strategie en het IT-beleid niet of onvoldoende zijn toegerust op de bedrijfsprocessen. Daarnaast kan sprake zijn van het IT-risico bij:

- de beveiliging (bijvoorbeeld toegang voor niet-geautoriseerde gebruikers);
- de beheersbaarheid (ontoereikend beheer van de ICT-omgeving);
- de continuïteit (het niet beschikbaar zijn van de IT-infrastructuur, waaronder applicaties en systemen).

Informatietechnologie is een belangrijk speerpunt van het fonds. Het fonds heeft IT periodiek op de agenda staan. Zo voert het fonds IT-risk self assessments uit. Op basis van de uitkomsten (her)formuleert het fonds haar IT-beleid en informatiebeveiligingsbeleid inclusief aanvullende beheersmaatregelen en een daarop aansluitende rapportage.

Daarnaast beoordeelt het fonds de inrichting van de IT bij uitvoeringsorganisatie BSG aan de hand van de ISAE 3402-rapportage (zie hiervoor). Belangrijke onderdelen daarvan zijn de beschrijving van de IT, de IT-processen, bijbehorende beheersmaatregelen en de bevindingen van de externe accountant.

15. *Omgevingsrisico*

Het omgevingsrisico betreft veranderingen van buiten het pensioenfonds. Het kan bijvoorbeeld gaan om verschuivende concurrentieverhoudingen, een veranderende opstelling van belanghebbenden, aantasting van de reputatie en verslechtering van het ondernemingsklimaat. Het fonds beheerst dit risico door bij de periodieke herijking van de strategie te anticiperen op nieuwe ontwikkelingen en transparant te zijn bij de belangenafweging en besluitvorming.

16. *Integriteitsrisico*

Bij het integriteitsrisico gaat het om het risico dat het pensioenfonds niet integer handelt. Het fonds beheerst dit door het continu bewaken en eventueel bijstellen van het integriteitsbeleid en door transparante communicatie met belanghebbenden. Het integriteitsbeleid omvat een visie op integriteit, diverse situaties waarin integriteit een rol speelt, de standpunten die het fonds bij die situaties inneemt en maatregelen om reputatieschade van het fonds te voorkomen.

Het pensioenfonds voert periodiek een Systematische Integriteitsrisico Analyse (SIRA) uit om de integriteitsrisico's beter zichtbaar te maken. Hiermee identificeert het fonds de relevante integriteitsrisico's binnen en buiten het fonds en in de uitvoeringsorganisatie (BSG). Het bestuur en de risicomanagementcommissie investeren veel tijd in SIRA, omdat het voor het fonds meer is dan een wettelijke noodzaak.

7.2 Risicomanagementorganisatie

Risicoraamwerk

Het risicoraamwerk omvat het beleid, het risicoproces en de risicogovernance van het fonds. Het fonds heeft het raamwerk in 2019 verder uitgewerkt en geïmplementeerd. Deze vaste structuur met een continu proces geeft het fonds meer controle en overzicht over de (beheersing van de) risico's. Dit zorgt ervoor dat het bestuur de risico's goed in beeld heeft, de juiste besluiten kan nemen en tijdig kan bijsturen.

Gedurende 2019 heeft het fonds het risicoraamwerk verder vormgegeven in lijn met IORP II-wetgeving. Dit betrof met name het invullen en werken met de verschillende sleutelfuncties (risicobeheer, actuarieel en interne audit), het invullen van het nieuwe risicobeheeroverleg (RBO) en het in opzet ontwikkelen van de eigenrisicobeoordeling (ERB).

Andere belangrijke ontwikkelingen met betrekking tot het risicoraamwerk zijn de verankering van de vastgestelde risicohoudingen en -toleranties voor de niet-financiële risico's binnen het risicoraamwerk en het uitwerken van de integrale risico-inventarisatie in het risk-controlframework, inclusief de halfjaarlijkse toetsing van de effectiviteit van de beheersing. Verder rapporteert de sleutelfunctiehouder risicobeheer met een nieuw ontwikkelde rapportage periodiek aan het bestuur en de raad van toezicht over de status van de risico's en het risicobeheersysteem.

Risicogovernance

Om integraal risicomanagement (IRM) te laten slagen, moet ook de risicogovernance als een van de bouwstenen van risicomanagement in orde zijn. Bij IRM zijn het bestuur, de sleutelfunctiehouder risicobeheer, het RBO, de afdeling risicomanagement van BSG en overige belanghebbenden betrokken.

Daarnaast moet ook het systeem van 'checks and balances' kloppen. Voldoende functiescheiding (zie ook Lines of defence risk management hieronder) moet voorkomen dat een orgaan van het fonds zichzelf controleert. DNB heeft hiervoor uitgangspunten en eisen opgesteld. Aan de andere kant speelt proportionaliteit een rol. De werkverdeling binnen het fonds moet praktisch uitvoerbaar zijn, gelet op de omvang van het bestuur, de aanwezigheid van andere (al dan niet verplichte) fondsorganen en de vereiste tijdsbesteding die aan functies kan en mag worden gekoppeld.

De risicogovernance is als volgt ingericht:

- Het bestuur is eindverantwoordelijk en stelt de doelstellingen en de risicobereidheid vast. Op basis hiervan voert het pensioenfonds zijn risicomanagement uit. Voor de geïdentificeerde risico's treft het bestuur beheersmaatregelen. De verantwoordelijkheid voor de monitoring en beheersing van elke risico ligt in de eerste plaats bij de bestuurscommissies. Het bestuur is en blijft 'eigenaar' van en eindverantwoordelijk voor de (integrale) risicobeheersing.
- Het fonds heeft een bestuurslid aangesteld voor het uitoefenen van de rol van sleutelfunctiehouder risicobeheer (SFH). Dit bestuurslid is voor deze functie medio 2019 positief getoetst door DNB. De risicobeheerfunctie wordt gecompliceerd met een sleutelfunctievruller (SFV). De rol van SFV is uitbesteed aan Client risk van BSG. De risicobeheerfunctie heeft als taak het risicobeheersysteem onafhankelijk te beoordelen, te monitoren en hierover te rapporteren. Uiteindelijk doel is dat het pensioenfonds een totaalbeeld heeft van de verschillende risico's waaraan het wordt blootgesteld en de effectiviteit van het risicobeheer. Daarnaast heeft de risicobeheerfunctie een initiërende en adviserende rol bij het vormgeven van het risicobeheer. Een belangrijk instrument hiervoor is een onafhankelijke risico-opinie bij besluitvormingstrajecten. De SFH risicobeheer is bevoegd om in het ultieme geval te escaleren richting de raad van toezicht en DNB.
- Het RBO vormt de periodiek terugkerende overlegvorm van de risicobeheerfunctie. Aan het overleg nemen in elk geval de SFH en de SFV deel. Al naar gelang de onderwerpen die spelen kan het overleg worden uitgebreid met een of meer (externe) materiedeskundigen en/of toehoorder(s) vanuit het bestuur. De RBO's zijn rondom de bestuursvergaderingen georganiseerd. Indien nodig vindt er tussentijds (informele) afstemming plaats tussen betrokkenen.
- De bestuurscommissies zijn primair verantwoordelijk voor het risicobeheer en leggen daarover verantwoording af aan het bestuur en de SFH. De SFH rapporteert periodiek aan het bestuur over de status van de risico's en de werking van het risicobeheersysteem van het fonds. Op basis hiervan kan het bestuur het risicobeheer beoordelen en eventueel bijsturen. Ook rapporteert de SFH periodiek aan de raad van toezicht.

Lines of defence risk management

Het fonds hanteert binnen het risicobeheersysteem drie van elkaar gescheiden lijnen:

- De hierboven beschreven risicobeheerfunctie vormt het tweedelijns risk management van het fonds. Het eerstelijns risk management bevindt zich binnen het bestuur, de commissies en eventuele werkgroepen. Het bestuur en vooral de commissies hebben in de nieuwe opzet veel meer uitvoerende risk management taken gekregen (eerstelijns risk management). Het tweedelijns risk management van het fonds heeft als doel om het eerstelijns risk management van het fonds te challengen en te versterken. Het tweedelijns risk management zal daartoe vooral, controlerende, toezichhoudende, initiërende en adviserende taken uitoefenen.
- Het tweedelijns risk management moet zich een onafhankelijk en objectief beeld kunnen vormen over het risk management in de eerste lijn. Deze opzet wijkt af van de eerdere situatie waarin het fonds werkte met de Risicomanagementcommissie (RMC).

- De interne auditfunctie vormt de derde lijn. Interne audit verleent assurance over de opzet en werking van het gehele risicobeheersysteem en onderzoekt daarbij onder andere de wisselwerking tussen de eerste en de tweede lijn van het fonds.

7.3 Ontwikkelingen risicomanagement

Ontwikkeling risicomanagement in 2019

In 2019 vonden de volgende ontwikkelingen van het risicomanagement plaats:

- Sinds 13 januari 2019 is de IORP II-wetgeving van kracht. Met de invulling van de vereiste sleutelfunctiehouderposities is de opzet en werking van het risicobeheer verder versterkt:
  - Sleutelfunctiehouder risicobeheer;
  - Sleutelfunctiehouder actuariel;
  - Sleutelfunctiehouder audit.
- Er is een risicorapportage ontwikkeld waarmee de SFH het bestuur van het fonds periodiek inzicht geeft in de status van de risico's en de werking van het risicobeheersysteem van het fonds. Deze rapportage geeft het bestuur een meer integraal inzicht in de ontwikkeling van de risicobeheersing en vergroot de mogelijkheden tot adequate risicosturing.
- Gedurende 2019 heeft het fonds samen met de andere KLM-fondsen drie IT-risk assessments uitgevoerd. Gedurende deze drie sessies is het gehele IT-risicoraamwerk doorlopen en zijn waar nodig verbeteringen doorgevoerd. Uit de IT-risk assessments is een aantal aanbevelingen naar voren gekomen. Omdat in de tweede helft van 2019 prioriteit is gegeven aan de invulling van de sleutelfunctie risicobeheer, moet over deze aanbevelingen nog besluitvorming plaatsvinden.
- Het bestuur heeft aandacht gegeven aan het op beheerste wijze opheffen van de RMC waarbij alle onderhanden zijnde dossiers zijn ondergebracht bij een eerstelijns commissie of de SFH risicobeheer. Met de opheffing van de RMC en de vaststelling van de nieuwe risicobeheer inrichting is de opzet van het risicomanagement van het pensioenfonds verbeterd, zijn eerste- en tweedelijns-verantwoordelijkheden duidelijk afgebakend en belegd en is het fonds compliant met IORP II.
- Het fonds zal in 2020 voor de eerste keer een ERB uitvoeren. In voorbereiding hierop heeft het bestuur in 2019 zich op de opzet en triggermomenten voor een ERB georiënteerd.

Risicomanagement in 2020

Het IRM-jaarplan voor 2020 staat vooral in het teken van het expliciet (aantoonbaar) laten werken van het integraal risicomanagementsysteem in het kader van de op grond van IORP II aangebrachte aanpassingen in de risicogovernance. Belangrijke onderwerpen zijn:

- Het uitvoeren van de monitor voor het tijdig signaleren van relevante 'trends in pensioenland' en triggers die op grond van IORP II een ERB afdwingen.
- Het uitvoeren van een ERB, waarvan de resultaten worden vastgelegd en vastgesteld door het bestuur. Deze schriftelijke vastlegging deelt het fonds vervolgens met DNB.
- Het nader vormgeven aan de samenwerking tussen de SFH's binnen het fonds (risicobeheer, actuariel en interne audit). Doelstelling is een periodiek overleg om observaties integraal te bespreken en te beoordelen, ter verdere versterking van de werking van het risicomanagement.
- Het uitvoeren van de doorlopende evaluatie van het risk-controlframework ter vervanging van de jaarlijks integrale risico-inventarisatie. Dit doet het fonds door een aantal geselecteerde risicocategorieën uit het risicoraamwerk in detail aan een analyse te onderwerpen. Doelstelling is om op deze wijze iedere drie jaar risk based de opzet, het bestaan en werking van alle risico's en beheersing uit het risicoraamwerk te evalueren. Het fonds ziet het als voordeel dat op deze wijze alle risico's op effectieve en efficiënte wijze de revue passeren.
- Het verder structureren van de uitvoering van de risicomanagementwerkzaamheden binnen de (eerstelijns) commissies.

8 TOEKOMSTVERWACHTING 2020

Nieuwe pensioenregeling

KLM en werknemersverenigingen hebben eind 2019 het pensioenfonds geïnformeerd dat het voornemen is om in 2020 overleg te voeren. In vervolg op eerdere acties ter zake, heeft het bestuur op 13 februari 2020 in een gesprek de impact van de nieuwe parameters op de premiesystematiek toegelicht en gewezen op het risico dat bij het ontbreken van nieuwe afspraken er per 2021 een verlaging van de pensioenopbouw moet plaatsvinden. Bij ongewijzigde omstandigheden zou de opbouw mogelijk moeten worden verlaagd van 1,895% naar circa 1,6%. De impact van de coronacrisis op zowel KLM als het pensioenfonds heeft ertoe geleid dat partijen aanvankelijk andere prioriteiten hebben gesteld. In april 2020 hebben de arbeidsvoorwaardelijke partijen besloten om in overleg te treden over de pensioenregeling, met de ambitie om voor juli tot een conceptakkoord te komen. Het fonds zal zich parallel hieraan voorbereiden op de beoordeling van de afspraken en besluitvorming over de opdrachtaanvaarding.

ALM-studie

Het fonds is in 2019 gestart met een ALM-studie, die primair is gericht op evaluatie en eventuele herijking van het strategisch balansbeheer- en beleggingsbeleid. Planning is om de studie in het eerste kwartaal van 2020 af te ronden met besluitvorming over het beleid. Ingeval arbeidsvoorwaardelijke partijen in 2020 tot nieuwe afspraken komen, zal het bestuur de ALM-studie actualiseren met de nieuwe afspraken.

Maatschappelijk verantwoord beleggen

Het pensioenfonds start in 2020 met het invulling geven aan een uitgebreider betrokkenheidsbeleid. Het eerste halfjaar van 2020 zal worden gebruikt om de partij(en) te selecteren die voor het fonds het aangescherpte stemrecht zal uitoefenen en de dialoog met ondernemingen zal voeren. De planning is erop gericht dat een en ander operationeel is in de tweede helft van 2020. Verder zal het fonds werken aan de implementatie van de verplichtingen uit het IMVB-convenant.

Stelsel discussie

In de tweede helft van 2019 zijn partijen gestart met de uitwerking van de verschillende onderdelen van het in juli 2019 gesloten principeakkoord over het pensioenstelsel. Via bestuursleden en functionarissen van de uitvoeringsorganisatie die betrokken zijn in de verschillende werkgroepen, kan het fonds de ontwikkelingen volgen. Verwachting is dat medio 2020 meer duidelijkheid zal bestaan over de uitwerking. Dat is voor het bestuur het moment om de impact op de pensioenregeling en mogelijke scenario's te verkennen en daarover in gesprek te treden met de arbeidsvoorwaardelijke partijen. Verwachting van het bestuur is dat het nog geruime tijd zal duren voordat besluitvorming aan de orde is.

9 ONTWIKKELINGEN NA BALANSDATUM

Impact COVID-19

Ontwikkelingen

De uitbraak en vervolgens wereldwijde verspreiding van het zogenoemde coronavirus heeft ingrijpende gevolgen voor het pensioenfonds. De daling van aandelenkoersen in het eerste kwartaal leidde tot een forse afname van de marktwaarde van de beleggingen. De marktwaarde daalde van 9,8 miljard euro per ultimo 2019 naar 8,8 miljard euro per 31 maart 2020. De waardedaling van de beleggingen in combinatie met de zeer lage rente, betekende eveneens een forse daling van de dekkingsgraad. De actuele dekkingsgraad nam in het eerste kwartaal af van 109,9% naar 91,6% per eind maart 2020. In april trad enig herstel op, de marktwaarde van de beleggingen nam weer toe tot 9,2 miljard euro en de dekkingsgraad steeg en stabiliseerde op circa 93% per eind april. Indien deze financiële positie aanhoudt tot eind 2020, dan zullen vanaf 2021 herstelmaatregelen moeten worden getroffen. Op basis van de huidige financieringsafspraken zal het fonds dan een herstell premie moeten vragen.

KLM werd hard getroffen door de coronapandemie. De sluiting van grenzen en getroffen reis- en transportbeperkingen betekenden dat het bedrijf nagenoeg werd stilgelegd. Hierdoor staat er tegenover de doorlopende kosten nauwelijks omzet. KLM heeft dan ook ingrijpende maatregelen moeten treffen. Alle bij KLM en het pensioenfonds betrokkenen zijn door deze ontwikkelingen bijzonder geraakt. Vanuit de verantwoordelijkheid van het pensioenfonds gaven de gebeurtenissen ook aanleiding tot extra aandacht voor het zogenoemde sponsorisico, namelijk of KLM bij voortduring van de situatie ook op termijn aan haar premieverplichtingen kan voldoen.

Vanuit de overheid zijn maatregelen getroffen om ondernemingen te steunen. Zo kan vanaf maart voor een periode van drie maanden aanspraak worden gemaakt op een zogenoemde loonsubsidie op grond van de NOW-regeling. In deze loonsubsidie zit een opslag voor werkgeverslasten, waaronder de pensioenpremie. Verwachting is dat deze regeling per juni met een nieuwe termijn van drie maanden wordt verlengd. Daarnaast loopt er overleg met de overheid over financiële steun en kredietgaranties. Eind april heeft de minister van Financiën de hoofdlijnen van het steunprogramma voor KLM gepresenteerd.

Op grond van de uitvoeringsovereenkomst wordt de premie per maand betaald, maar KLM heeft de mogelijkheid van kwartaalbetaling. Voorwaarde is dat KLM dit meldt aan het fonds voorafgaande aan het betreffende kalenderjaar. Voor 2020 had KLM niet gekozen voor kwartaalbetaling. In april verzocht KLM het fonds om de premie voor de periode april tot en met december 2020 per kwartaal te mogen voldoen. Het bestuur heeft na zorgvuldige afweging van de risico's en de belangen van alle belanghebbenden, en gehoord het verantwoordingsorgaan, besloten met dit verzoek in te stemmen. Hierbij was een belangrijke overweging dat de mogelijkheid van kwartaalbetaling al bestond, er een passende vergoeding tegenover staat en de risico's aanvaardbaar zijn.

Hoewel de situatie ernstig is en alle betrokkenen voor grote uitdagingen plaatst, zijn naar het oordeel van bestuur passende maatregelen en acties ondernomen om de situatie het hoofd te bieden. Over het eerste kwartaal heeft premiebetaling plaatsgevonden; de premiebetaling over de volgende kwartalen zal steeds na afloop van een kwartaal plaatsvinden. Ingeval de premie onverhoopt enige tijd uitblijft, kan het fonds de pensioenopbouw, risicodekking en pensioenbetalingen voortzetten. De liquiditeitspositie en -planning van het fonds is zodanig, dat verschuldigde uitkeringen zonder problemen kunnen worden uitgevoerd.

Indien de huidige financiële situatie tot eind van het jaar aanhoudt, dan zijn maatregelen niet uitgesloten. Voor zover deze buiten de financieringsafspraken vallen, zullen deze genomen worden in overleg met KLM en haar arbeidsvoorwaardelijke partners.

Bestuurlijke activiteiten

Eind februari besloot het bestuur tot ‘versterkte dijkbewaking’. Dit betrof in eerste instantie verscherpte monitoring van de situatie en ontwikkelingen aan de hand van dagelijkse financiële updates van de uitvoeringsorganisatie. Tevens werd besloten tot een wekelijks overleg tussen de drie KLM-fondsen en de uitvoeringsorganisatie over de financiële situatie en ontwikkelingen op de financiële markten. Vanaf medio maart vond naast dit gezamenlijke overleg ook wekelijks een telefonische bestuursvergadering plaats. Vanuit dit bestuurlijk overleg zijn verschillende concrete onderzoeken geïnitieerd en uitgevoerd, zoals uitwerking van de juridische aspecten van premiebetaling en mogelijkheden van uitstel, opstellen van realistische kortetermijnscenario’s en ontwikkeling van scenario’s voor de langere termijn (2021-2022) alsmede het in kaart brengen van de mogelijke herstelmaatregelen en de systematiek van de herstelpremie. Via de commissie Beleggingszaken (CBZ) worden de financiële risico’s gemonitord en beheerst.

Mede aan de hand van de financiële updates, de uitgevoerde onderzoeken en het risk assessment is besproken of maatregelen getroffen moesten worden. Het bestuur betrok daarbij de COVID-19 risk assessment van de sleutelfunctiehouder risicobeheer. Geconstateerd is dat mogelijkheden om de dekkingsgraad te beschermen beperkt zijn, hoge kosten met zich meebrengen en een negatief effect hebben op de opwaartse potentie van de portefeuille. Het bestuur heeft ervoor gekozen de strategische asset allocatie te handhaven en geen extra beschermingsmaatregelen te treffen. Wel is het besluit van oktober 2019 om, in afwijking van de rentestafel, bij een financiële positie onder MVEV de renteafdekking niet verder te verlagen, gecontinueerd.

Het bestuur heeft vanaf medio maart DNB door middel van periodieke updates geïnformeerd over de financiële positie, premiebetaling en bestuurlijke en operationele continuïteit.

Vanwege de in april ontstane stabilisatie, heeft het bestuur op 29 april besloten de frequentie van de monitoring en het bestuurlijk overleg terug te brengen en activiteiten weer zo veel mogelijk langs de gebruikelijke governance (commissies en bestuur) te laten verlopen.

Bestuurlijke en operationele continuïteit

Het bestuur heeft ook na de ingang van de zogenoemde intelligente lockdown effectief kunnen opereren. Er is geen sprake geweest van ziekte of uitval. Alle bestuursleden hebben aan de bestuurlijke activiteiten kunnen deelnemen. Hierdoor was het niet nodig om beroep te doen op de noodprocedure voor besluitvorming. Overleg en besluitvorming heeft plaatsgevonden via telefonische en videovergaderingen.

De directie van de uitvoeringsorganisatie stelde begin maart een coronateam samen om alle activiteiten ter waarborging van de continuïteit te coördineren en aan te sturen. Met ingang van 16 maart 2020 worden nagenoeg alle werkzaamheden van de uitvoeringsorganisatie vanuit huis uitgevoerd. Alle systemen en informatie zijn voor medewerkers thuis beschikbaar. Alleen een beperkt call center en IT-servicedesk maken nog dagelijks gebruik van het kantoor. Daarnaast kunnen overleggen die dringend noodzakelijk zijn voor de bedrijfsvoering of besluitvorming nog op kantoor plaatsvinden. Er hebben zich in de periode van 16 maart tot de datum van vaststelling van dit verslag geen verstoringen in processen of activiteiten plaatsgevonden. Dat geldt ook voor de partijen waaraan de uitvoeringsorganisatie processen of activiteiten heeft uitbesteed (onderuitbesteding). Ook is geen sprake geweest van cyberaanvallen.

Herstelplan 2020

Het bestuur heeft het herstelplan 2020 op 30 maart 2020 ingediend bij DNB. Bij het opstellen van een herstelplan wordt uitgegaan van de dekkingsgraad per 1 januari 2020 en is gebruikgemaakt van de nieuwe parameters. Overeenkomstig de voorgeschreven systematiek is de negatieve ontwikkeling van de dekkingsgraad in het eerste kwartaal van 2020 niet meegenomen. Uitgaande van de situatie per 1 januari 2020 toont het herstelplan aan dat het pensioenfonds binnen de afgesproken termijn van tien

jaar herstelt uit het tekort. Als gevolg van de gewijzigde parameters duurt het ten opzichte van het vorige herstelplan twee jaar langer voordat het herstel is bewerkstelligd.

Aandeelhouderschap BSG

Het fonds is het eerste kwartaal van 2020 in zijn rol van aandeelhouder van BSG nauw betrokken geweest bij de afronding van de acquisitie door BSG van een groot ondernemingspensioenfonds voor wat betreft de pensioenuitvoering. Deze betrokkenheid betrof het bieden van comfort dat het fonds –en de andere aandeelhoudende KLM-pensioenfondsen- zijn aandeelhouderschap in de komende vijf jaar zal continueren en de strategie van BSG blijft steunen. Het fonds heeft geconcludeerd dat de verwerving van een grote opdrachtgever in lijn is met de in 2018 geaccordeerde strategie van BSG en duidelijk in het belang is van de belanghebbenden. Door deze acquisitie worden de financiële draagkracht en het ontwikkelvermogen van BSG vergroot en leidt het delen van de kosten van administratieve systemen tot verlaging van de uitvoeringskosten. Tegen deze achtergrond heeft het bestuur zich gecommitteerd aan het aandeelhouderschap en de strategie van BSG in de komende jaren. Een en ander heeft mede bijgedragen aan een succesvolle afsluiting van de acquisitie.

Amstelveen, 2 juni 2020

Het bestuur van de Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM,

H. Bosscher

mr. P.J.M. Jansen

drs. A.R. de Jong RC

mr. M.I. Kartman

mr. M. Meijer-Zaalberg

K. Pronk BEc

drs. L.J. van der Put

mr. drs. H.W. de Roos

drs. C. Steenmeijer

drs. M.P.A. Stienen

drs. P.V.H. Verhoef CPE

namens het bestuur,

drs. A.R. de Jong RC

vicevoorzitter

mr. drs. H.W. de Roos

vicevoorzitter

10 VERSLAG RAAD VAN TOEZICHT

Inleiding

Het Algemeen Pensioenfonds KLM (hierna ook 'pensioenfonds' genoemd) heeft, conform de wettelijke vereisten, per 1 januari 2019 het intern toezicht ingevuld met een raad van toezicht (hierna: de raad). De raad rapporteert jaarlijks schriftelijk over zijn bevindingen van het afgelopen jaar. Tevens legt de raad jaarlijks verantwoording af over de uitvoering van de taken en de uitoefening van de bevoegdheden aan het verantwoordingsorgaan en in het jaarverslag. Met deze rapportage voldoet de raad aan deze verplichting. Tevens deelt de raad in deze rapportage zijn observaties en aanbevelingen.

Op het moment van verschijnen van dit verslag bevinden we ons midden in de coronacrisis. De crisis raakt KLM hard, zowel de mensen, de (ex)medewerkers van KLM als de onderneming KLM en de KLM pensioenfonds. De financiële positie en de continuïteit van de bedrijfsvoering van het pensioenfonds hebben de volle aandacht van het bestuur. De raad wordt door het bestuur nauw op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen en de benodigde maatregelen. De raad zal de komende periode waar mogelijk het bestuur met raad bijstaan om met oog voor alle belangen met de nieuw ontstane situatie om te gaan. De agenda en de focus van de raad zullen als gevolg van de crisis wijzigen waarbij de accenten anders kunnen liggen dan eerder was voorzien bij het schrijven van deze rapportage.

Algemene conclusie

De raad constateert dat het bestuur in 2019 op een goede wijze uitvoering heeft gegeven aan zijn taken en verantwoordelijkheden. Er zijn goede stappen gezet in het functioneren van het paritair plus model en de raad. Verder constateert de raad dat het bestuur deskundig en betrokken is. De onderlinge samenwerking tussen het bestuur en de raad verloopt goed, de raad wordt goed geïnformeerd over de actuele zaken. In het bijzonder leiden bijeenkomsten in kleinere kring tot een zinvolle uitwisseling. De informatievoorziening verloopt zowel formeel als informeel. Na iedere bestuursvergadering wordt de raad mondeling geïnformeerd over het verloop van de vergadering door de onafhankelijke voorzitter. De raad vraagt in algemene zin om ook aandacht te blijven besteden aan de formele informatievoorziening.

Werkwijze

Voor de werkwijze van de raad is het reglement van de raad van toezicht in combinatie met de statuten leidend. De raad heeft een toezichtsplan met normenkader opgesteld dat de leidraad vormt voor de werkwijze. Begin 2019 had de raad een inwerkprogramma, waaronder een infosessie 'Tour d'horizon' van Montae en een interne opleidingssessie verzorgd door de uitvoerder Blue Sky Group (hierna: BSG). Ook vond in 2019 de kennismaking met het bestuur plaats. Op 18 maart 2019 besprak de raad met de visitatiecommissie de overdracht. De raad heeft in 2019 zeven keer gesproken met het bestuur of een delegatie daarvan, vijf keer een onderling overleg/vergadering gehad en één keer met het verantwoordingsorgaan gesproken. Aanvullend heeft de raad gesproken met beleidsspecialisten van BSG, directie BSG en de toezichthouder DNB.

De raad heeft toegang gekregen tot alle benodigde informatie om het toezicht te kunnen uitoefenen. Verder wordt de voorzitter van de raad structureel na iedere bestuursvergadering bijgepraat door de bestuursvoorzitter.

Toezichtsonderwerpen

De raad werkt conform een toezichtsplan. Dit toezichtsplan zal jaarlijks worden geactualiseerd. Met dit toezichtsplan wil de raad helderheid verschaffen over zijn rol en taakopvatting. Het toezichtsplan bevat een eigen visie en prioritering van de raad, die in een aantal stappen, waaronder consultatie en afstemming met het bestuur en verantwoordingsorgaan, tot stand zijn gekomen.

In overleg met het bestuur en na consultatie van het verantwoordingsorgaan zijn de volgende toezichtsonderwerpen benoemd:

1. Implementatie van IORP II, met name het inrichten (en te zijner tijd de werking) van het risicomanagement onder IORP II
2. Missie, visie en strategie
3. Premiebeleid in verband met de premiedekkingsgraad
4. Opdrachtaanvaarding van een eventuele nieuwe pensioenregeling, afhankelijk van de voortgang aan de arbeidsvoorwaardelijke tafel
5. ESG-beleid
6. Nieuw vastrentendewaardenbeleid
7. Functioneren bestuur paritair plus (inclusief de invulling van de klant- en aandeelhoudersrelatie met BSG)

Voor 2020 heeft de raad de volgende toezichtsonderwerpen bepaald:

- a. Toezien op een adequate premie voor 2021 en de evenwichtigheid hiervan (fall back scenario/opbouwkorting 2021 is hier onderdeel van)
- b. Missie, visie en strategie
- c. Werking IORP II
- d. Governance (bestuursbureau/bestuursondersteuning, verzakelijking BSG)
- e. Boardroom dynamics
- f. Financiële situatie

Wettelijke en statutaire taken uitgevoerd in 2019

De raad heeft de functieprofielen voor de sleutelfunctiehouders audit en risicobeheer goedgekeurd. Voor de voorgenomen benoeming van de sleutelfunctiehouder risicobeheer heeft de raad een gesprek gehad met de kandidaat. Na dit gesprek is de raad overgegaan tot een goedkeurend besluit.

De raad heeft verder in 2019 een aantal (her)benoemingen behandeld. De voorgenomen herbenoeming van mevrouw Meijer, mevrouw Verhoef en de heer Stienen werd voorgelegd aan de raad. De raad heeft op basis van het benoemingsdossier aangegeven geen beletsel te zien tegen de voorgenomen herbenoemingen.

De raad heeft in 2019 het bestuursverslag en het jaarverslag 2018 van het pensioenfonds goedgekeurd. Hiertoe heeft de raad het (concept) jaarverslag, bestuursverslag, actuariel rapport en accountantsrapport ontvangen en het totstandkomingsproces (van het bestuursverslag en het jaarverslag) beoordeeld. Tevens heeft de raad de met de certificerende actuaris en de externe accountant gesproken over de verrichte controlewerkzaamheden, het jaarverslag en hun mening over de gang van zaken van het pensioenfonds. Op basis van de ontvangen informatie en de gevoerde gesprekken is de raad tot zijn goedkeuring kunnen komen.

Bevindingen en aanbevelingen

1. Implementatie van IORP II, met name het inrichten (en te zijner tijd de werking) van het risicomanagement onder IORP II

De raad constateert dat het bestuur tijdig de implementatie van IORP II heeft uitgevoerd. Het bestuur heeft de raad periodiek bijgepraat over de genomen stappen. De raad heeft zoals reeds benoemd de functieprofielen van de sleutelfunctiehouders audit en risicobeheer goedgekeurd. Met de sleutelfunctiehouder risicobeheer is in het kader van haar voorgenomen benoeming gesproken over haar visie ten aanzien van het risicobeheer. In het eerste kwartaal is ook gesproken met de cliënt riskmanager om een beeld te vormen van de opzet en de werking van het integraal risicomanagement en inzicht te krijgen in de belangrijkste risico's. In het derde kwartaal is inhoudelijk gesproken met de sleutelfunctiehouder audit. De raad heeft geconstateerd dat het bestuur een goede start heeft gemaakt middels de audit charter en het audit(jaar)plan. De raad merkt op dat dergelijke bestuurlijke beleidsdocumenten in 2019 nog ontbraken. De raad heeft geconstateerd dat IORP II in opzet goed is geïmplementeerd. In 2020 zal de raad de werking van IORP II nader toetsen.

Aanbeveling: De raad constateert dat het bestuur een audituniversum tot stand heeft gebracht van waaruit risico gebaseerd de auditkalender wordt bepaald. Dit audituniversum bevat niet alleen de processen en governance binnen het fonds maar ook de governance, afdelingen, processen en projecten bij BSG. In het kader van effectiviteit en efficiency adviseert de raad om de auditkalender goed af te stemmen met die van BSG en die van de andere fondsen (voor wat betreft de aan BSG uitbestede diensten).

2. Missie, visie en strategie

Het bestuur herijkt jaarlijks de missie, visie en strategie. De intentie van het bestuur was om in 2019 tot een grondige herijking van de missie, visie en strategie te komen. Hier was initieel een studiedag in het najaar voor gepland. Door andere prioriteiten in het najaar, onder andere de financiële situatie van het pensioenfonds, is de invulling van deze studiedag veranderd. Hierdoor heeft de grondige herijking van de missie, visie en strategie niet plaatsgevonden en is deze marginaal aangepast. De raad heeft afspraken gemaakt met het bestuur over de betrokkenheid van de raad bij de herijking van de missie, visie en strategie in 2020.

Aanbeveling: De raad adviseert het bestuur om in 2020 grotere prioriteit te geven aan de herijking van de missie, visie en strategie. De raad constateert dat de huidige missie, visie en strategie reeds enige jaren bestaan.

3. Premiebeleid in verband met de premiedekkingsgraad

De premiedekkingsgraad was onderwerp van bespreking tussen het bestuur en de raad. De premiedekkingsgraad van het pensioenfonds bewoog in 2019 tussen de 65% en 80%. Bij het dieptepunt van de rente in de zomer was er tijdelijk een erg laag niveau. De raad is door een bestuursdelegatie geïnformeerd over de financiële situatie van het fonds als gevolg van de renteontwikkelingen en de samenhang met het premiebeleid. De raad heeft geconstateerd dat het bestuur in voldoende mate onderkent dat voor een deugdelijke financiële opzet de huidige premie of opbouw niet houdbaar is en het bestuur dit onder de aandacht heeft gebracht bij sociale partners. Dit heeft echter niet geleid tot aanpassing van de premie of de opbouw voor 2020. De raad vindt dat het onderwerp intussen hoge prioriteit heeft en spreekt met het bestuur in 2020 verder hierover.

Aanbeveling: De raad adviseert het bestuur zijn verantwoordelijkheid te nemen voor de vaststelling van een adequate kostprijs van de opbouw als sociale partners niet tot een andere regeling besluiten. De raad vraagt in algemene zin meer aandacht te besteden aan het (schriftelijk) delen van de argumentatie ten aanzien van de evenwichtige belangenafweging.

4. Opdrachtaanvaarding van een eventuele nieuwe pensioenregeling, afhankelijk van de voortgang aan de arbeidsvoorwaardelijke tafel

Initieel was de verwachting dat sociale partners in 2019 tot een nieuwe pensioenregeling zouden komen. Hiervoor hadden partijen zelfs een technische werkgroep ingesteld. Na de zomerperiode kwamen de eerste signalen dat het partijen niet zou lukken om in 2019 te komen tot een nieuwe pensioenregeling. Aangegeven werd dat de werknemersorganisaties de landelijke ontwikkelingen in de pensioensector wilden afwachten alvorens de nieuwe pensioenregeling af te sluiten. Hier is de raad in de gezamenlijke vergadering met het bestuur van 19 december over bijgepraat. Als gevolg van het uitblijven van de nieuwe pensioenregeling is het onderwerp opdrachtaanvaarding ook niet inhoudelijk behandeld. De raad heeft wel geconstateerd dat het bestuur sociale partners proactief heeft geïnformeerd over de criteria die het bestuur zal hanteren bij de opdrachtaanvaarding.

5. ESG-beleid

In de bestuursvergadering van december heeft het bestuur de raad geïnformeerd over de stappen die in 2019 zijn genomen ten aanzien van het ESG-beleid. De raad heeft geconstateerd dat het bestuur een inhaalslag aan het maken is ten aanzien van dit onderwerp. Verder heeft de raad geconstateerd dat het onderwerp ESG ook een plaats heeft gekregen in het deelnemersonderzoek in 2019. De raad heeft waardering voor de aanpak van het bestuur om de ambitie en invulling van het ESG-beleid te laten aansluiten bij de belanghebbenden. De raad zal dit onderwerp met belangstelling blijven volgen als gevolg van de toenemende maatschappelijke belangstelling.

6. Nieuw vastrentendewaardenbeleid en aanpassing renteafdekking

Het bestuur heeft in de eerste helft van 2019 gesproken over een nieuw vastrentendewaardenbeleid en de aanpassing van de renteafdekking. De centrale vraag waar het bestuur zich over boog was wat een passende invulling is van de vastrentendewaardenportefeuille en de renteafdekking voor de komende vier jaar. Na een intensieve studie heeft het bestuur hier een besluit over kunnen nemen. De raad heeft met het bestuur van gedachten gewisseld over de voor- en nadelen van een pooloplossing en de afhankelijkheid van de andere KLM-fondsen bij dit soort beleidswijzigingen. De raad heeft geconstateerd dat het nieuwe beleid voorziet in een nauwkeurigere afdekking en heldere wijze van implementatie. Het bestuur heeft weloverwogen gekozen voor een nieuwe allocatie van de vastrentendewaardenportefeuille. Het bestuur heeft aan de raad desgevraagd toegelicht dat het paritair plus model in deze casus van beleidsontwikkeling goed werkte. De commissie Beleggingzaken (CBZ) heeft op dit dossier een sturende rol richting BSG vervuld. Het bestuur heeft de adviezen van de CBZ behandeld en kritische vragen kunnen stellen.

Aanbeveling: De raad adviseert het bestuur om kritisch te blijven volgen of de pooloplossingen voldoende flexibiliteit geven en dit periodiek te evalueren.

7. Functioneren bestuur paritair plus (inclusief de invulling van de klant- en aandeelhoudersrelatie met BSG)

Gedurende 2019 heeft de raad veelvuldig gesproken met het bestuur of een delegatie daarvan. Daarnaast is één lid van de raad als toehoorder aanwezig geweest bij de bestuursvergadering van november. Insteek van zijn aanwezigheid was om te komen tot een eerste beoordeling van het functioneren van het bestuur (mede) tegen de achtergrond van het paritair plus model. De raad heeft geconstateerd dat de onafhankelijke voorzitter zijn rol goed oppakt. De voorzitter acteert niet slechts als technisch voorzitter, hij geeft ook af en toe zijn mening zonder daarmee zijn onafhankelijke en neutrale positie op te geven. Ook beide vicevoorzitters zijn actief bezig, zonder overheersend over te komen en laten dus de nodige ruimte voor de andere deelnemers. Verder heeft de raad geconstateerd dat ieder bestuurslid tijdens die vergadering actief participeert en niet schroomt aan het woord te komen, al dan niet specifiek voor de voor hen relevante onderwerpen. De behandeling van de onderwerpen leiden tot een evenwichtige besluitvorming, mede als gevolg van de goede bestuursnotities/voorleggers. Ten slotte heeft de raad opgemerkt dat het bestuur de eigen zelfevaluatie op een open wijze met de raad heeft gedeeld. De raad heeft kunnen constateren dat de zelfevaluatie op een voldoende kritische wijze is uitgevoerd.

Overige besproken onderwerpen

8. Financiële positie

Na de zomerperiode kwam het pensioenfonds in een verslechterde financiële situatie door een verlaging van de rente. De raad is door het bestuur tussentijds geïnformeerd over de ontstane situatie en de afwegingen die het bestuur maakte ten aanzien van de risico's en eventuele korte termijn maatregelen.

Aanbeveling: De raad adviseert bij toekomstige scenarioanalyses vooraf goede aandacht te besteden aan het doorleven van consequenties van slechtweersscenario's en mogelijke maatregelen. Veelal blijkt dat als een risicoscenario zich voordoet, zoals in augustus 2019, de mogelijkheden tot bijsturen op dat moment nog slechts beperkt zijn.

Code Pensioenfondsen

De raad heeft geconstateerd dat het bestuur aandacht heeft besteed aan de Code Pensioenfondsen. Op twee normen voldoet het bestuur niet aan de normen van de Code. In het jaarverslag motiveert het bestuur deze afwijkingen. Het bestuur biedt in het verslag tevens inzicht in de invulling van de normen die wel worden nageleefd, conform het advies van de Monitoringscommissie Code Pensioenfondsen.

Goedkeuring jaarverslag

Als leden van de raad hebben de heren Croll en Nijland op 7 mei jongstleden de vergadering van de commissie verslaggeving van het fonds bijgewoond. In aanwezigheid van de externe accountant en de externe actuaris zijn in deze vergadering de concept jaarstukken besproken: het concept bestuursverslag en de concept jaarrekening van het fonds, het concept accountantsverslag van KPMG en het concept certificeringsrapport van Willis Towers Watson. Op 8 mei jongstleden heeft de raad in haar vergadering de jaarstukken onderling besproken. Met inachtneming van de in dit rapport genoemde aanbevelingen en de bestudeerde stukken keurt de raad het besluit van het bestuur tot vaststelling van het jaarverslag 2019 (bestuursverslag en jaarrekening) van het fonds goed.

Tot slot

De raad dankt het bestuur en het verantwoordingsorgaan voor de constructieve samenwerking het afgelopen jaar en licht de bevindingen uit dit rapport graag mondeling toe.

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft kennisgenomen van de rapportage van de raad. Het bestuur heeft grote waardering voor de wijze waarop de raad zich in een zeer korte tijd heeft verdiept in het pensioenfonds en vorm heeft gegeven aan de, voor het pensioenfonds, nieuwe wijze van intern toezicht. Het bestuur heeft de raad als een waardevolle en kritische gesprekspartner ervaren. De bevindingen van de raad zijn voor het bestuur herkenbaar. De aanbevelingen en opvolging daarvan zullen in komende bestuursvergaderingen aan de orde zijn.

Het bestuur dankt de leden van de raad voor hun inzet en bijdrage aan de governance van het pensioenfonds.

11 VERSLAG VERANTWOORDINGSORGAAN

Algemeen

Het verantwoordingsorgaan heeft als taak het bestuur te beoordelen op het door hen gevoerde beleid en keuzes naar de toekomst toe. Het verantwoordingsorgaan komt tot dit oordeel na verwerking van beleidsstukken van het bestuur. Deze zijn doorgesproken en waar nodig toegelicht in de eigen vergaderingen van het verantwoordingsorgaan. Het verantwoordingsorgaan heeft daarnaast meerdere keren dialoog gevoerd met het bestuur. Tevens zijn er gesprekken geweest met de, vanaf 2019 nieuw geïnstalleerde, raad van toezicht. De raad van toezicht heeft zijn rapport van bevindingen over 2019 toegelicht en verantwoord aan het verantwoordingsorgaan. Het verantwoordingsorgaan weegt de bevindingen van de raad van toezicht mee in zijn eigen oordeel. Het oordeel is ingedeeld aan de hand van de speerpunten die het verantwoordingsorgaan eerder heeft bepaald. De speerpunten voor dit jaar zijn: Governance, Communicatie, Beleggingsbeleid, Risicomanagement en Compliance.

Alhoewel het oordeel van het verantwoordingsorgaan toeziet op het verslagjaar 2019, kan het verantwoordingsorgaan de huidige situatie door de coronapandemie niet onbeschreven laten. In ieder geval tot de datering van dit jaarverslag zijn het zware tijden voor zowel KLM als het pensioenfonds. De dekkingsgraad is flink gedaald, evenals de waarde van de beleggingen. Het verantwoordingsorgaan wordt goed door het bestuur geïnformeerd ten aanzien van de actuele situatie, middels de ‘corona-updates’.

Governance

Het verantwoordingsorgaan heeft geconstateerd dat de tekst ten aanzien van de pensioentoezeggingen in de preambule van de cao afwijkt van de gehanteerde pensioentoezeggingen door het pensioenfonds. Het verantwoordingsorgaan gaat hier graag in 2020 het gesprek over aan met het bestuur, waarbij het streven zal zijn om de beiden teksten in lijn met elkaar te brengen.

Met zorg ziet het verantwoordingsorgaan de premiedekkingsgraad de afgelopen jaren afnemen tot niveaus ver onder de 100%. Hierdoor komt de ambitie in gevaar. Het verantwoordingsorgaan constateert dat het bestuur dit onderwerp in 2019 hoog op de bestuurlijke agenda had staan, maar daar weinig concrete vervolgstappen voor ondernam in 2019. Het verantwoordingsorgaan dringt er al langer bij het bestuur op aan daar met voorrang concrete actie op te nemen. Het verantwoordingsorgaan constateert dat deze stappen in 2020 genomen zijn door onder andere in gesprek te gaan met arbeidsvoorwaardelijke partijen. Verder heeft het verantwoordingsorgaan het bestuur als suggestie meegegeven; het benoemen van een kritische ondergrens voor de premiedekkingsgraad.

Het verantwoordingsorgaan constateert voorts dat zich de afgelopen jaren verscheidene crises hebben voortgedaan, die grote financiële impact hebben op het fonds op de korte en/of lange termijn en vraagt zich af of de huidige systemen en procedures daarvoor in voldoende mate een oplossing bieden.

Communicatie

Het verantwoordingsorgaan vindt communicatie een belangrijk onderwerp. Ook in 2019 is er veel aandacht besteed aan de communicatie naar de deelnemers. Het verantwoordingsorgaan is meegenomen in het communicatiebeleid van het fonds en is positief gestemd over de speerpunten van het fonds namelijk: digitalisering en eenvoud, openheid en zichtbaarheid. Ook zijn er weer vele contactmomenten geweest met deelnemers in de vorm van workshops, UPO-stands op diverse KLM-locaties en persoonlijke gesprekken om deelnemers duidelijk te maken waar ze aan toe zijn, wat men van het pensioenfonds kan verwachten en waar de eigen verantwoordelijkheden liggen voor een goede financiële toekomst. Naast het blad Focus, verschijnen er ook op de website kwartaalberichten, nieuwsflitsen met foto's, afbeeldingen en blogs. Het verantwoordingsorgaan ervaart dit als een positieve

manier om beter aan te sluiten bij de belevingswereld van de deelnemers, al blijft het een uitdaging om jonge mensen te bereiken.

Beleggingsbeleid

Het jaar 2019 was een erg succesvol beleggingsjaar met een rendement van 15,5%, waardoor het vermogen steeg van 8,5 miljard euro naar 9,8 miljard euro. De verplichtingen zijn echter, door de lagere marktrentes, gestegen van 7,7 miljard euro naar 8,9 miljard euro. De beleidsdekkingsgraad daalde van 116,7% naar 108,1%. Het pensioenfonds bevindt zich hiermee nog steeds in een reservetekort.

Het verantwoordingsorgaan constateert dat het bestuur werkt met een meerjarenplanning voor het vermogensbeheer en zo beter 'in control' is. Het bestuur heeft in 2019 verdere stappen gezet in het ESG-beleid. Vanaf begin 2019 is de beleggingsadviescommissie opgeheven en zijn deze activiteiten ondergebracht in de verschillende bestuurlijke beleggingscommissies met externe beleggingsexperts. Het bestuur beraadt zich nog over hoe om te gaan met de uitkomsten van het risicobereidheids-onderzoek. Daardoor laat het zich nog niet voorspellen wat de gevolgen hiervan kunnen zijn voor het beleggingsbeleid.

Risicomanagement

De goede ontwikkeling in 2018 heeft navolging gehad in 2019 in lijn met de vereisten van IORP II. Het risicoraamwerk heeft verder vorm gekregen door het invullen van verschillende sleutelfuncties (risicobeheer, audit, actuariael en interne audit), een aangepaste governance en bijbehorende rapportages. De verwachting is dat de genomen maatregelen bijdragen aan beter en effectiever integraal risicomanagement. Het gevoerde beleid en besluiten rondom risicomanagement zijn in het verantwoordingsorgaan regelmatig aan de orde geweest en het verantwoordingsorgaan is hier, zeker vanaf de tweede helft van 2019, in voldoende mate in meegenomen. Het verantwoordingsorgaan onderschrijft de voorgenomen stappen in 2020 inclusief de eigenrisicobeoordeling en de beheersing van de (niet-)financiële risico's waaronder IT en uitbesteding.

Compliance

Het bestuur voldeed in het verslagjaar aan de externe regelgeving, ook wat betreft financieel beleid en financiering. Het fonds lijkt door de toenemende stapeling van regels en toezicht op toezicht meer solide en beter beschermd tegen risico's, maar het pensioenresultaat voor de deelnemers wordt ondanks behaalde rendementen niet beter. Wel nemen de bestuurskosten steeds verder toe. Het verantwoordingsorgaan verwacht dat het bestuur langs geëigende wegen hiervoor de aandacht van de toezichthouder en de wetgever blijft vragen. In het verslagjaar is de compliancefunctie verder geprofessionaliseerd door deze te beleggen bij een externe partij in plaats van bij de onafhankelijk voorzitter van het fonds. Het fonds beschikt nu over een eigen compliance officer. Deze houdt toezicht op de functionarissen van het fonds, onder andere op het gebied van de naleving van de gedragscode. Het fonds integreert de conclusies van de compliance officer van de uitvoeringsorganisatie over hun eigen gedragscode in de rapportage van de compliance officer van het bestuur. Het verantwoordingsorgaan zal met belangstelling kennisnemen van de bevindingen van deze functionaris. Het verantwoordingsorgaan vraagt het bestuur hen ook proactief te blijven informeren inzake besluiten waar het verantwoordingsorgaan wellicht niet direct een formele rol bij heeft. Het verantwoordingsorgaan gaat hier graag in 2020 het gesprek over aan met het bestuur.

Oordeel

Alles in overweging nemend is het verantwoordingsorgaan van oordeel dat het bestuur, in de periode waarover verantwoording werd afgelegd, op een zo evenwichtig mogelijke wijze met alle belangen is omgegaan en de hem toebedeelde taken naar behoren heeft uitgevoerd.

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft kennisgenomen van het verslag en het oordeel van het verantwoordingsorgaan, na een voorafgaande bespreking in de gezamenlijke vergadering van 25 mei 2020. De door het verantwoordingsorgaan aangereikte thema's zijn herkenbaar en vormen ook onderwerp van gesprek in het bestuur en in overleggen van het bestuur met het verantwoordingsorgaan. Het bestuur dankt het verantwoordingsorgaan voor zijn oordeel over het door het bestuur gevoerde beleid en spreekt waardering uit voor de grote betrokkenheid van het verantwoordingsorgaan bij het beleid en de bedrijfsvoering van het pensioenfonds.

A large, stylized number '12' is the central focus of the page. The '1' is formed by overlapping blue and purple shapes, while the '2' is formed by overlapping blue, purple, and light grey shapes. The text 'jaarrekening' is placed inside a white rounded rectangle that overlaps the '1'.

jaarrekening

BALANS PER 31 DECEMBER

(na resultaatbestemming, bedragen in miljoenen euro's)

	2019	2018
Activa		
Beleggingen voor risico pensioenfonds		
• Vastgoed (1)	951,2	885,1
• Aandelen (2)	4.068,9	3.255,6
• Vastrentende waarden (3)	4.874,2	4.486,1
• Derivaten (4)	6,4	24,0
Totaal beleggingen voor risico pensioenfonds	9.900,7	8.650,8
Beleggingen voor risico deelnemers (5)	3,6	2,5
Herverzekeringsdeel voorziening pensioenverplichtingen (6)	0,1	0,2
Deelnemingen (7)	5,0	5,0
Vorderingen en overlopende activa (8)	5,0	51,0
Liquide middelen (9)	2,3	1,8
Totaal activa	9.916,7	8.711,3
Passiva		
Stichtingskapitaal en reserves (10)		
• Overige reserves	876,9	803,1
Technische voorzieningen		
• Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds (11)	8.890,4	7.694,5
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers (12)	3,6	2,5
Derivaten (4)	94,4	160,3
Schulden en overlopende passiva (13)	51,4	50,9
Totaal passiva	9.916,7	8.711,3

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 71 tot en met 81.

REKENING VAN BATEN EN LASTEN

(bedragen in miljoenen euro's)

	2019	2018
Baten en lasten pensioenactiviteiten		
Premies voor risico pensioenfonds (14)	139,5	134,0
Premies voor risico deelnemers (15)	0,7	0,6
Waardeoverdrachten voor risico pensioenfonds, per saldo (16)	1,7	1,4
Waardeoverdrachten voor risico deelnemers, per saldo (17)	-0,1	-
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds		
• Pensioenopbouw (18)	-181,1	-169,0
• Indexering (19)	-1,9	-62,6
• Rentetoevoeging (20)	18,2	19,4
• Wijziging rekenrente (21)	-1.188,0	-310,3
• Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten (22)	176,9	167,7
• Pensioenrechten waardeoverdrachten, per saldo (23)	-1,9	-1,6
• Wijziging actuariële grondslagen (24)	-13,8	53,0
• Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen (25)	-4,3	6,2
Totaal mutatie voorziening pensioenverplichtingen risico pensioenfonds	-1.195,9	-297,2
Pensioenuitkeringen (26)	-172,1	-163,8
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers (27)	-1,1	-0,5
Herverzekeringen (28)	-	0,1
Pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfonds (29)	-6,1	-6,0
Pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers (30)	-	-
Totaal baten en lasten pensioenactiviteiten	-1.233,4	-331,4
Baten en lasten beleggingsactiviteiten		
Directe beleggingsopbrengsten (31)	1,1	9,3
Indirecte beleggingsopbrengsten (31)	1.318,8	-164,7
Kosten van vermogensbeheer (31)	-9,9	-9,5
Overige baten en lasten beleggingsactiviteiten (32)	-3,3	5,5
Totaal beleggingsresultaat voor risico pensioenfonds	1.306,7	-159,4
Totaal beleggingsresultaat voor risico deelnemers (33)	0,5	-0,1
Totaal baten en lasten beleggingsactiviteiten	1.307,2	-159,5
Resultaat	73,8	-490,9

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 96 tot en met 106.

KASSTROOMOVERZICHT

(bedragen in miljoenen euro's)

	2019	2018
Kasstroom uit pensioenactiviteiten		
Ontvangen premies voor risico pensioenfonds	167,5	146,8
Ontvangen premies voor risico deelnemers	0,7	0,6
Ontvangen waardeoverdrachten voor risico pensioenfonds	4,6	3,2
Betaalde waardeoverdrachten voor risico deelnemers	-0,1	-
Betaalde pensioenuitkeringen voor risico pensioenfonds	-171,1	-163,2
Ontvangen uitkeringen herverzekering	0,1	0,1
Betaalde waardeoverdrachten voor risico pensioenfonds	-2,9	-1,9
Betaalde pensioenuitkeringen voor risico deelnemers	-	-
Betaalde pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfonds	-6,0	-6,6
Betaalde pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers	-	-
Totaal kasstroom uit pensioenactiviteiten	-7,2	-21,0
Kasstroom uit beleggingsactiviteiten		
Verkopen beleggingen voor risico pensioenfonds	6.004,6	1.676,1
Verkopen beleggingen voor risico deelnemers	2,4	-
Verkopen en afwikkeling derivaten voor risico pensioenfonds	-235,4	207,2
Directe beleggingsopbrengsten voor risico pensioenfonds	3,5	16,5
Aankopen beleggingen voor risico pensioenfonds	-5.758,2	-1.874,0
Aankopen beleggingen voor risico deelnemers	-3,1	-0,6
Mutatie tegoeden en schulden kredietinstellingen	-0,1	1,0
Betaalde kosten van vermogensbeheer voor risico pensioenfonds	-9,5	-10,0
Overige mutaties uit beleggingsactiviteiten voor risico pensioenfonds	3,5	4,6
Overige mutaties uit beleggingsactiviteiten voor risico deelnemers	-	-
Totaal kasstroom uit beleggingsactiviteiten	7,7	20,8
Mutatie liquide middelen	0,5	-0,2

TOELICHTING ALGEMEEN

Activiteiten

Het doel van Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM, statutair gevestigd in Amstelveen en kantoorhoudend aan de Professor E.M. Meijerslaan 1 in Amstelveen (hierna: het pensioenfonds), is het verstrekken van pensioenuitkeringen aan voornamelijk werknemers en oud-werknemers in een grondfunctie met een onder de KLM-cao vallend dienstverband. Het pensioenfonds is als ondernemingspensioenfonds ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 41200089.

Pensioenregeling

Ouderdomspensioen

De ouderdomspensioenregeling is een voorwaardelijk geïndexeerde middelloonregeling. De pensioenrichtleeftijd is 68 jaar en de standaardpensioenleeftijd is gelijk aan de AOW-gerechtigde leeftijd. De deelnemers kunnen binnen bepaalde grenzen kiezen wanneer zij met pensioen gaan, met als vroegst mogelijke pensioenleeftijd 55 jaar. Naar keuze kan het ouderdomspensioen gedeeltelijk ingaan (deeltijdpensioen). Het ouderdomspensioen is gebaseerd op het gemiddelde salaris en het aantal deelnemersjaren. De pensioenopbouw bedraagt voor ieder deelnemersjaar 1,895% van de nettopensoengrondslag, zoals die geldt op 1 januari van het betreffende jaar. Het pensioengevend salaris per 1 januari 2019 is gemaximeerd op EUR 107.593 (2018: EUR 105.075). De hoogte van de franchise wordt jaarlijks aangepast aan de algemene loonontwikkeling in de KLM-cao, waarbij de franchise niet lager wordt vastgesteld dan het fiscale minimum.

Nabestaandenpensioen

Nabestaandenpensioen geldt voor de nagelaten partner van een deelnemer en bedraagt 70% van het ouderdomspensioen dat tot het moment van overlijden is opgebouwd.

Facultatief nabestaandenpensioen is een extra dekking die ervoor zorgt dat het nabestaandenpensioen bij overlijden 70% van het bereikbare ouderdomspensioen bedraagt. De verzekering voor deelnemers met een samenlevingscontract vangt aan op het moment waarop KLM een samenlevingsverband erkent. De deelnemer en de partner kunnen gezamenlijk van deze verzekering afzien. Daarnaast kunnen deelnemers zich via het pensioenfonds vrijwillig verzekeren voor het Anw-hiaat. Het Anw-hiaatpensioen voorziet in een aanvullende uitkering aan de nagelaten partner van een deelnemer of pensioengerechtigde.

Wezenpensioen

Wezenpensioen wordt uitgekeerd aan kinderen tot de 18-jarige leeftijd of bij het volgen van een studie tot de 27-jarige leeftijd. Het wezenpensioen bedraagt voor elk gerechtigd kind 14% van het (bereikbare) ouderdomspensioen.

Arbeidsongeschiktheidspensioen

Arbeidsongeschiktheidspensioen gaat in geval van volledige en duurzame arbeidsongeschiktheid (arbeidsongeschiktheid meer dan 80%) na twee jaar arbeidsongeschiktheid (ziekte) in. Bij gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid (tussen 35% en 80%) gaat het pensioen in wanneer de loongerelateerde WGA-uitkering op grond van de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA) eindigt en de WGA-vervolguitkering ingaat. De deelnemer ontvangt dit pensioen zolang de arbeidsongeschiktheid duurt, maar uiterlijk tot de AOW-gerechtigde leeftijd. De maximering van het pensioengevend salaris per 1 januari 2015 geldt niet voor het arbeidsongeschiktheidspensioen.

De pensioenopbouw bij volledige arbeidsongeschiktheid wordt voor 80% premievrij voortgezet. Bij gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid geldt een premievrije opbouw naar rato van de mate van arbeidsongeschiktheid.

Nettopensioen

De nettopensioenregeling is ingevoerd per 1 januari 2015 naar aanleiding van de fiscale maximering van het pensioengevend salaris op EUR 100.000 per dezelfde datum. Het maximum pensioengevend salaris is per 1 januari 2019 verhoogd naar EUR 107.593. Deelname aan de regeling is op vrijwillige basis. De ingelegde premies zijn fiscaal niet aftrekbaar. Over de pensioenuitkeringen in de toekomst wordt geen loonheffing ingehouden c.q. is geen inkomstenbelasting verschuldigd.

De nettopensioenregeling is gedeeltelijk een beschikbare-premieregeling. De hoogte van de premie is afhankelijk van de hoogte van het pensioengevend salaris en is gelijk aan de fiscaal maximale premie op basis van een leeftijdsafhankelijke staffel. De fiscaal maximale premie is gebaseerd op een rekenrente van 3,0%. De premies (onder aftrek van kosten en risicopremie overlijden) worden belegd in aandelenbeleggingsfondsen en obligatiebeleggingsfondsen volgens het zogenoemde life cycle-principe. Hierbij wordt bij het naderen van de pensioendatum een steeds groter deel van de premie belegd in obligaties en wordt een deel van de aandelenbeleggingen vervuild voor obligatiebeleggingen. Op pensioendatum wordt het opgebouwde pensioenkapitaal aangewend voor de aankoop van ouderdompensioen (en eventueel nabestaandenpensioen) bij een verzekeraar naar keuze van de deelnemer. Voor het opgebouwde pensioenkapitaal geldt een vrijstelling voor de inkomstenbelasting (box 3). De hoogte van het pensioen dat kan worden ingekocht is voornamelijk afhankelijk van het behaalde rendement op de beleggingen en de markttrentre op pensioendatum.

De nettopensioenregeling is gedeeltelijk ook een uitkeringsregeling (middelloon) in de vorm van een risicoverzekering, namelijk voor het risico van overlijden van de deelnemer vóór de pensioendatum. Hiervoor wordt een risicopremie betaald, die afhankelijk is van de hoogte van het pensioengevend salaris en de leeftijd van de deelnemer. Bij overlijden worden een nabestaandenpensioen en een wezenpensioen toegekend gelijk aan 1,313% respectievelijk 0,263% van het gemiddeld verdiende salaris boven het maximum pensioengevend salaris van EUR 107.593 (2018: EUR 105.075). De op deze wijze vastgestelde pensioenuitkeringen worden vermenigvuldigd met de wettelijk voorgeschreven zogenaamde nettofactor. Het nabestaandenpensioen en wezenpensioen worden vastgesteld in de veronderstelling dat de deelnemer tot de pensioendatum zou hebben deelgenomen.

Regeling deelnemers KLM Health Services

De ouderdompensioenregeling is een voorwaardelijk geïndexeerde middelloonregeling. De pensioenopbouw bedraagt per jaar van deelneming 1,895% van de pensioengrondslag. Per 1 januari 2019 bedraagt het pensioengevend salaris maximaal EUR 107.593 (2018: EUR 105.075). De pensioenrichtleeftijd is 68 jaar en de standaardpensioenleeftijd is gelijk aan de AOW-gerechtigde leeftijd.

De pensioenregeling kent een facultatief nabestaandenpensioen dat het risico van overlijden van de deelnemer vóór het bereiken van de pensioenleeftijd dekt. Deze vrijwillige verzekering zorgt ervoor dat het nabestaandenpensioen in dat geval 65% van het bereikbare ouderdompensioen bedraagt. Bij ingang van het ouderdompensioen en bij uitdiensttreding bestaat de keuze van omzetting van een deel van het ouderdompensioen in nabestaandenpensioen.

Het wezenpensioen bedraagt per gerechtigd kind 14% van het bereikbare ouderdompensioen. Het wezenpensioen wordt uitgekeerd tot het bereiken van de leeftijd van 18 jaar of de leeftijd van 23 jaar indien een studie wordt gevolgd.

Het arbeidsongeschiktheidspensioen gaat in na een periode van twee jaar arbeidsongeschiktheid (ziekte). Het pensioen wordt uitgekeerd zolang de arbeidsongeschiktheid voortduurt, maar uiterlijk tot het bereiken van de pensioenleeftijd. Het maximum pensioengevend salaris geldt niet voor het arbeidsongeschiktheidspensioen.

Indexering

Het pensioenfonds streeft ernaar de opgebouwde pensioenrechten van deelnemers jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de algemene loonronde volgens de cao voor het grondpersoneel van KLM.

Verder streeft het pensioenfonds ernaar de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten van gewezen deelnemers jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de geschoonde prijsindex.

De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Dit betekent dat geen recht op indexering bestaat en dat het niet zeker is of en in hoeverre in de toekomst indexering kan plaatsvinden. Het bestuur besluit jaarlijks over de toekenning van indexering.

Bij de besluitvorming wordt uitgegaan van de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds ultimo november van het voorafgaande jaar. Bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of lager wordt geen indexering toegekend. Bij een beleidsdekkingsgraad hoger dan 110% wordt in beginsel indexering toegekend, maar de indexering wordt op een zodanig niveau vastgesteld dat deze naar verwachting in de toekomst kan worden gecontinueerd. Hierbij wordt rekening gehouden met de wettelijk voorgeschreven parameters.

Een achterstand in de indexering kan onder voorwaarden worden ingehaald. Voorwaarden zijn dat de beleidsdekkingsgraad hoger is dan de met het (strategisch) vereist eigen vermogen overeenkomende nominale dekkingsgraad en de indexering naar verwachting ook in de toekomst kan worden toegekend. In enig jaar kan maximaal een vijfde deel van het bedrag dat beschikbaar is voor inhaalindexering hiervoor worden aangewend.

Financiering en premie

De financiering in 2019 is gebaseerd op een doorsneepremie (exclusief opslag voor termijnbetaling) van 21,5% (2018: 21,5%) van de premiegrondslag. De premiegrondslag is gelijk aan 12,96 maal het maandsalaris. De doorsneepremie wordt verhoogd met een deelnemersbijdrage van 1,0% (2018: 1,0%) in geval van verzekering van het facultatief nabestaandenpensioen. De premie wordt verder verhoogd met een leeftijdsafhankelijke bijdrage in geval van verzekering van het Anw-hiaat. De deelnemersbijdrage met betrekking tot verplichte onderdelen van de pensioenregeling is begrepen in de doorsneepremie. De totale premie wordt verminderd met de vrijkomende premie als gevolg van de maximering van het pensioengevend salaris op EUR 107.593 (2018: EUR 105.075). Voor 2019 is deze premiereductie vastgesteld op EUR 3,6 miljoen (2018: EUR 3,4 miljoen). De totale premie wordt verminderd met de resterende ruimte die is ontstaan door de fiscale versoering. Deze fiscale versoering wordt berekend als het verschil tussen de feitelijke premie en een gedempt kostendekkende premie op basis van actuele sterftegrondslagen, een rekenrente van 3,4% en een bufferopslag van 18,6%. Deze grondslagen zijn nog afkomstig uit de toetspremie die tot 2015 gold. Dit bedrag is in 2019 vastgesteld op EUR 13,3 miljoen (2018: EUR 12,3 miljoen).

Deelnemers aan de nettopensioenregeling betalen een premie die afhankelijk is van de hoogte van het pensioengevend salaris en de leeftijd. De premie is gelijk aan de fiscaal maximale premie, die is gebaseerd op een rekenrente van 3,0%, en bedraagt 4,4% (2018: 4,4%) van het pensioengevend salaris boven EUR 107.593 (2018: EUR 105.075) voor een 20-jarige deelnemer en loopt op tot 15,1% (2018:

15,0%) voor een 66-jarige deelnemer. De premie wordt verhoogd met een kostenopslag en bevat een risicopremie overlijden.

De premie over 2019 ten behoeve van de regeling van KLM Health Services bedraagt (exclusief opslag voor termijnbetaling) 16,2% (2018: 16,2%) van de premiegrondslag. Deze doorsneepremie wordt verhoogd met een deelnemersbijdrage van 1,3% (2018: 1,3%) in geval van verzekering van het facultatief nabestaandenpensioen.

Het pensioenfonds kent een overschotten- en tekortenbeleid.

De premiekortinggrens wordt vastgesteld op basis van de hoogste van a) de voorziening pensioenverplichtingen op basis van een reële marktrente, b) de voorziening pensioenverplichtingen op basis van een vaste rekenrente van 2,0% en c) de voorziening pensioenverplichtingen op basis van de door De Nederlandsche Bank (DNB) vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur vermeerderd met het vereist eigen vermogen. Eén zesde deel van het aldus bepaalde overschot wordt jaarlijks aangewend voor premiekorting. Er wordt echter pas korting verleend nadat een eventuele achterstand in de indexering is ingehaald.

Het bedrag beschikbaar voor premiekorting wordt verdeeld tussen KLM en de deelnemers in de verhouding 80%-20%. Voor de deelnemers is de premieaanpassing in enig jaar ten opzichte van het voorgaande jaar gemaximeerd op twee procentpunten. Het eventuele meerdere wordt toegevoegd aan de reserve toekomstige premiekortingen voor deelnemers.

Indien de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds lager is dan de dekkingsgraad volgens de in de Pensioenwet vastgelegde solvabiliteitseisen, wordt door middel van premiebetaling de dekkingsgraad weer op het vereiste niveau gebracht binnen de daartoe in de Pensioenwet gestelde termijn van 10 jaar. Het uitgangspunt is dat slechts herstellpremie wordt gevraagd indien de natuurlijke herstelkracht van het pensioenfonds naar verwachting onvoldoende is.

Grondslagen voor de financiële verslaggeving

Algemeen

De jaarrekening is opgesteld in overeenstemming met de wettelijke bepalingen zoals deze zijn opgenomen in Titel 9, Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek en in overeenstemming met de Richtlijnen voor de jaarverslaggeving, in het bijzonder Richtlijn 610 Pensioenfonds (RJ 610).

De jaarrekening is opgesteld uitgaande van de continuïteitsveronderstelling, dat wil zeggen de veronderstelling dat de continuïteit gewaarborgd is en de activiteiten in de afzienbare toekomst zullen worden voortgezet.

Deze jaarrekening heeft betrekking op het verslagjaar 2019, dat is geëindigd op 31 december 2019.

De bedragen in de jaarrekening luiden in euro's.

Schattingen en veronderstellingen

Bij het opstellen van de jaarrekening is het maken van schattingen en veronderstellingen noodzakelijk. De schattingen en veronderstellingen hebben invloed op de toepassing van grondslagen en de waardering van activa en verplichtingen. De schattingen en daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen zijn gebaseerd op ervaringen uit het verleden en verschillende andere factoren die gegeven de omstandigheden als redelijk worden beschouwd. Vooral de waardering van de voorziening pensioenverplichtingen en (in mindere mate) de waardering van de beleggingen zijn gebaseerd op schattingen en veronderstellingen. De schattingen en onderliggende veronderstellingen worden

voortdurend beoordeeld. Ten behoeve van de oordeelsvorming en het maken van schattingen wordt gebruikgemaakt van externe deskundigen. De aard van oordelen en schattingen en de onderliggende veronderstellingen is, voor zover noodzakelijk geacht voor het vereiste inzicht in het vermogen, vermeld in de toelichting bij de jaarrekening.

Herzieningen van schattingen worden verwerkt in de periode waarin de schatting wordt herzien. Een herziening van een schatting heeft dikwijls ook gevolgen voor waardering en resultaatbepaling in toekomstige perioden.

Verwerking

De belangrijkste activa en verplichtingen van het pensioenfonds zijn respectievelijk de beleggingen en de pensioenverplichtingen. De beleggingen bestaan volledig uit financiële activa en derivaten. Deze worden in de balans opgenomen respectievelijk van de balans verwijderd op transactiedatum (datum van koop of verkoop). Dit is het moment waarop de toekomstige economische voordelen en de risico's verbonden aan het financiële instrument worden overgedragen. Pensioenverplichtingen worden in de balans opgenomen op het moment van toekenning of overdracht van de pensioenrechten. Zij worden van de balans verwijderd op het moment van uitkering of overdracht van de pensioenrechten.

Saldering

Een financieel actief en een financiële verplichting worden gesaldeerd en als nettobedrag in de balans opgenomen indien sprake is van een wettelijke of contractuele bevoegdheid om het actief en de verplichting gesaldeerd en gelijktijdig af te wikkelen en bovendien de intentie bestaat om de posten op deze wijze af te wikkelen. De met gesaldeerd opgenomen financiële activa en financiële verplichtingen samenhangende rentebaten en rentelasten worden eveneens gesaldeerd opgenomen.

Presentatie beleggingen en beleggingsopbrengsten

De beleggingen bestaan nagenoeg geheel uit participaties in beleggingsinstellingen, voor het merendeel Blue Sky beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben de vorm van een besloten fonds voor gemene rekening. De participaties worden in de balans gerubriceerd conform de aard van de onderliggende beleggingen van de beleggingsfondsen. Waardeveranderingen van de participaties worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder indirecte beleggingsopbrengsten. Zij bestaan uit de directe en indirecte opbrengsten van de onderliggende beleggingen en de kosten van vermogensbeheer die ten laste van het beleggingsfonds komen. Door beleggingsfondsen uitgekeerde dividenden worden gepresenteerd onder directe beleggingsopbrengsten.

Waardering beleggingen

Participaties in beleggingsinstellingen worden op het moment van verkrijging gewaardeerd tegen de verkrijgingsprijs, dat wil zeggen inclusief een eventuele toetreedvergoeding. Vervolgens worden de participaties gewaardeerd tegen de berekende intrinsieke waarde of de meest recent beschikbare intrinsieke waarde. De intrinsieke waarde wordt vastgesteld op basis van de marktwaarde van de onderliggende activa en verplichtingen. De marktwaarde is het bedrag waarvoor een actief of een verplichting kan worden afgewikkeld tussen ter zake goed geïnformeerde, tot een transactie bereid zijnde partijen die onafhankelijk zijn. De marktwaarde is gebaseerd op actuele marktprijzen, tenzij anders vermeld.

Waardeveranderingen beleggingen

Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen gerealiseerde en ongerealiseerde waardeveranderingen van beleggingen, inclusief derivaten. Alle waardeveranderingen, inclusief valutakoersverschillen, worden als opbrengst beleggingen direct in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Vreemde valuta

Activa en verplichtingen in vreemde valuta worden omgerekend naar euro's tegen de koers per balansdatum. Deze waardering is onderdeel van de intrinsieke waarde van de participaties in de beleggingsfondsen. Transacties in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum. Valutakoersverschillen bij de omrekening van activa en verplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder de post waarop de activa en verplichtingen betrekking hebben.

De koers op balansdatum van de euro ten opzichte van de belangrijkste valuta's is:

	2019	2018	2017
Amerikaanse dollar	1,1225	1,1431	1,2008
Canadese dollar	1,4556	1,5613	1,5045
Australische dollar	1,5969	1,6238	1,5352
Japanse yen	121,9877	125,4207	135,2700
Britse pond	0,8474	0,8975	0,8876
Zwitserse frank	1,0870	1,1269	1,1701
Zweedse kroon	10,5078	10,1350	9,8315

Grondslagen voor de waardering van activa en passiva

Vastgoed

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen van vastgoedfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Onderliggende beleggingen in niet-beursgenoteerde participaties worden gewaardeerd tegen de intrinsieke waarde, gebaseerd op de marktwaarde van het onderliggende vastgoed. De marktwaarde van het onderliggende vastgoed is de geschatte waarde bij onderhandse verkoop in verhuurde staat. Directe vastgoedbeleggingen van vastgoedfondsen waarin het pensioenfonds rechtstreeks participeert, worden op dezelfde wijze gewaardeerd. De onderliggende vastgoedobjecten worden periodiek getaxeerd door onafhankelijke taxateurs.

Aandelen

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen en converteerbare obligaties van aandelenfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Indien de koersvorming van beursgenoteerde aandelen niet representatief is, wordt de marktwaarde getaxeerd. De taxatie is gebaseerd op recente marktinformatie. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) wordt getaxeerd door de externe managers op basis van richtlijnen die algemeen worden toegepast in de private equity en venture capital branche.

Vastrentende waarden

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde vastrentende waarden van beleggingsfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum, verhoogd met de lopende rente. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde vastrentende beleggingen wordt bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele markttrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging. De marktwaarde van directe vastrentende beleggingen wordt eveneens bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele markttrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging.

Derivaten

Derivaten zijn afgeleide financiële instrumenten, waarvan de waarde afhankelijk is van een of meer onderliggende primaire financiële instrumenten. Derivaten bevatten rechten en verplichtingen waardoor een of meer van de financiële risico's waaraan de onderliggende primaire financiële instrumenten onderhevig zijn tussen partijen worden overgedragen. Derivaten leiden bij het aangaan van de transactie niet of tot een relatief gering vermogensbeslag. Basisvormen van derivaten zijn swaps, forwards, futures en opties. Het onderliggende primaire financiële instrument kan onder meer een valutaproduct, een aandelenproduct of een renteproduct zijn.

Het pensioenfonds maakt gebruik van de volgende derivaten: valutatermijncontracten en interest rate swaps.

Een valutatermijncontract is een contract waarbij de verplichting wordt aangegaan om een bepaalde valuta te verkopen en een andere valuta te kopen op een vooraf vastgestelde datum en tegen een vooraf vastgestelde (termijn)koers.

Een interest rate swap of renteswap is een contract waarbij wordt overeengekomen om gedurende een vooraf vastgestelde periode rentestromen in dezelfde valuta te ruilen. Bij de meeste renteswaps wordt een variabele rente geruild tegen een vaste rente. De variabele rente is gebaseerd op de geldmarktrente, waarbij als referentie Euribor of Eonia wordt gehanteerd. De vaste rente is meestal gebaseerd op de marktrente van staatsobligaties.

Derivaten worden gewaardeerd tegen marktwaarde. Voor beursgenoteerde contracten is dit de beursprijs per balansdatum. Voor niet-beursgenoteerde contracten is de waardering gebaseerd op recente marktinformatie (zoals valutakoersen, rentecurves en indexen), als input voor de gehanteerde gangbare waarderingsmodellen.

Herverzekeringsdeel voorziening pensioenverplichtingen

Herverzekeringscontracten worden opgenomen voor de actuarieel bepaalde contante waarde van de verzekerde uitkeringen, volgens de grondslagen van het pensioenfonds, onder aftrek van een eventuele waardevermindering, indien deze naar verwachting duurzaam is.

Deelnemingen

Deelnemingen worden gewaardeerd tegen nettovermogenswaarde.

Vorderingen

Vorderingen worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs onder aftrek van eventuele bijzondere waardeverminderingen, indien sprake is van oninbaarheid. De geamortiseerde kostprijs komt in het algemeen overeen met de nominale waarde.

Liquide middelen

Liquide middelen worden opgenomen voor de nominale waarde.

Stichtingskapitaal en overige reserves

Het stichtingskapitaal en de overige reserves worden bepaald door het bedrag dat resteert nadat alle activa en verplichtingen, inclusief voorzieningen, volgens de van toepassing zijnde waarderingsgrondslagen zijn verwerkt in de balans.

Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds

De voorziening pensioenverplichtingen wordt actuarieel berekend en wordt vastgesteld op basis van de nominaal verworven pensioenrechten, voor zover zij onvoorwaardelijk zijn. Dit betekent dat de voorwaardelijke toekomstige indexering niet in de voorziening is begrepen, maar de op balansdatum toegezegde indexering wel in de voorziening wordt opgenomen. De pensioenverplichtingen worden

contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum.

De voorziening met betrekking tot ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen is de contante waarde van de beste inschatting van de toekomstige uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de tot balansdatum opgebouwde onvoorwaardelijke pensioenrechten. Daarin is begrepen de toekomstige premievrije pensioenopbouw van arbeidsongeschikte deelnemers.

De voorziening met betrekking tot arbeidsongeschiktheidspensioen is de contante waarde van de verwachte uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de verplichtingen aan bij het pensioenfonds aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers, nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers die naar verwachting arbeidsongeschikt zullen worden verklaard. Voor nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers wordt een voorziening opgenomen ter grootte van (maximaal) tweemaal de in de jaarpremie begrepen opslag voor het risico van arbeidsongeschiktheid.

De belangrijkste actuariële grondslagen en veronderstellingen zijn:

- rekenrente volgens actuele rentetermijnstructuur DNB (ongewijzigd);
- levensverwachting volgens prognosetafels AG 2018 met actuele fondsspecifieke leeftijds- en sekseafhankelijke correctiefactoren gebaseerd op het Willis Towers Watson model 2018 (ongewijzigd);
- partnerfrequentie actieve en gewezen deelnemers 100% (ongewijzigd);
- verschil leeftijd man en vrouw tweeënhalf jaar (ongewijzigd);
- excassokosten 2,4% van de voorziening (ongewijzigd).

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2019 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 0,7% worden afgeleid (2018: 1,4%).

De voor de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde rentetermijnstructuur DNB betreft voor looptijden tot en met 20 jaar de marktrente op de interbancaire swapmarkt. Voor looptijden langer dan 20 jaar wordt de swapcurve per balansdatum aangepast door de onderliggende éénjaarsforwardrente te extrapoleren naar een lange termijn verwacht renteniveau, de zogenoemde Ultimate Forward Rate (UFR). De UFR wordt vastgesteld als 120-maands voortschrijdend gemiddelde van de werkelijke 1-jaar 20-jaarsforwardrentes. In de door DNB gevolgde methodiek beweegt de rente vanaf 21 jaar geleidelijk in de richting van de UFR, doordat de actuele forwardrente wordt gemiddeld met de UFR. De UFR bedraagt ultimo 2019 2,1% (2018: 2,3%).

Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers heeft betrekking op de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. De voorziening wordt gewaardeerd op de balanswaarde van de daarmee samenhangende beleggingen.

Schulden

Schulden worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs, die in het algemeen overeenkomt met de nominale waarde.

Grondslagen voor de resultaatbepaling

Algemeen

De grondslagen voor resultaatbepaling vloeien voor het merendeel voort uit de voor de beleggingen en de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde waarderingsgrondslagen. Voor een aantal posten worden de grondslagen voor resultaatbepaling hierna (nader) uiteengezet.

Directe beleggingsopbrengsten

Rente wordt ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarop deze betrekking heeft. Dividend wordt in de rekening van baten en lasten verwerkt op het moment van beschikbaarstelling.

Premies

Premies worden ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarin de daarmee samenhangende pensioenrechten worden opgebouwd. Premiekortingen en extra premies worden verwerkt in de periode waarin aan de voorwaarden volgens de uitvoeringsovereenkomst wordt voldaan. Dit is de periode waarin de premiekorting of extra premie onvoorwaardelijk is geworden.

Waardeoverdrachten

Waardeoverdrachten worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds

Pensioenopbouw

De pensioenopbouw met betrekking tot ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen wordt toegerekend aan de periode waarin de opbouw van de pensioenrechten plaatsvindt. De verplichtingen met betrekking tot arbeidsongeschiktheidspensioen worden opgenomen in de periode waarin deze ontstaan. De toekomstige premievrije pensioenopbouw van arbeidsongeschikte deelnemers wordt ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarin de arbeidsongeschiktheid ontstaat.

Indexering

De toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van indexering wordt in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarin het bestuursbesluit wordt genomen.

Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode. De rentetoevoeging wordt berekend over het gemiddelde van de stand van de voorziening primo periode en de stand van de voorziening ultimo periode, de laatste exclusief het effect van de indexering.

Wijziging rekenrente

Het effect van de verandering van de rekenrente op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

De vrijval van de voorziening pensioenverplichtingen wordt ten gunste van de rekening van baten en lasten gebracht in de periode waarin de lasten bij de berekening van de voorziening waren voorzien.

Pensioenrechten waardeoverdrachten

De met waardeoverdrachten samenhangende toevoeging en onttrekking aan de voorziening pensioenverplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Wijziging actuariële grondslagen

Het effect van wijzigingen in de actuariële grondslagen op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Pensioenuitkeringen

Pensioenuitkeringen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarop zij betrekking hebben.

Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De mutatie in de voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers is gelijk aan het saldo van ingelegde premies, ingehouden kosten, beleggingsresultaat, waardeoverdrachten en omzetting in pensioenrechten.

Herverzekeringen

Herverzekeringsuitkeringen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarop zij betrekking hebben.

Kosten

Kosten worden ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarop zij betrekking hebben.

Grondslagen voor het kasstroomoverzicht

Het kasstroomoverzicht wordt opgesteld volgens de directe methode. Dit houdt in dat alle ontvangsten en uitgaven ook als zodanig worden gepresenteerd. Onderscheid wordt gemaakt tussen kasstromen uit pensioenactiviteiten en kasstromen uit beleggingsactiviteiten.

Kasstromen in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum.

Onder liquide middelen worden verstaan banktegoeden die niet het karakter hebben van beleggingen.

TOELICHTING OP DE BALANS

(bedragen in miljoenen euro's)

Activa

1 Vastgoed

	2019	2018
Beursgenoteerd	297,5	232,2
Niet-beursgenoteerd	653,7	652,9
Totaal	951,2	885,1

De samenstelling van de (onderliggende) portefeuille vastgoed per sector is als volgt:

	2019	2018
Winkels	213,2	273,8
Kantoren	246,1	226,8
Bedrijfsruimten	209,3	104,5
Woningen	182,0	151,5
Overig	100,6	128,5
Totaal	951,2	885,1

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2019	2018
Europa	504,7	447,7
Verenigde Staten	254,6	252,6
Azië	191,9	184,8
Totaal	951,2	885,1

De volgende (onderliggende) beleggingen maken meer dan 5% uit van de totale vastgoedportefeuille:

	2019	2018
Tuckerman US REIT Index CTF Fund	41,9	52,0
INVESCO RE European Fund	48,6	47,8
RREEF America REIT II Inc	49,7	46,3

Blue Sky vastgoedfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de portefeuille uitgeleend. Voor dat deel hebben deze vastgoedfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven vastgoedaandelen bedraagt totaal EUR 0,8 miljoen (2018: EUR 7,4 miljoen).

Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van EUR 0,9 miljoen (2018: EUR 7,8 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

2 Aandelen

	2019	2018
Beursgenoteerd	3.713,2	2.996,0
Niet-beursgenoteerd (private equity)	355,7	259,6
Totaal	4.068,9	3.255,6

De aandelenportefeuille kan als volgt worden gespecificeerd per sector:

	2019	2018
Financiële instellingen	781,7	689,0
Informatietechnologie	796,7	549,3
Energie	165,6	162,0
Telecommunicatie	148,8	124,5
Consument cyclisch	485,1	404,5
Consument defensief	326,4	283,0
Industrie	445,6	350,8
Basismaterialen	226,3	166,4
Gezondheidszorg	366,6	287,0
Nutsbedrijven	171,1	158,7
Overig	155,0	80,4
Totaal	4.068,9	3.255,6

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2019	2018
Europa	675,8	678,4
Noord-Amerika	2.347,8	1.689,7
Midden- en Zuid-Amerika	98,3	70,1
Azië	794,5	690,5
Overig	152,5	126,9
Totaal	4.068,9	3.255,6

In 2019 is een herstructurering van de Blue Sky aandelenfondsen portefeuille doorgevoerd. Om deze reden is de samenstelling naar regio aangepast naar de nieuwe regio-indeling. Voor de vergelijkbaarheid zijn ook de cijfers van vorig verslagjaar aangepast.

Het pensioenfonds heeft voor EUR 1,1 miljoen via passieve mandaten (2018: EUR 0,2 miljoen) belegd in aandelen Air France-KLM.

Blue Sky aandelenfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de aandelen uitgeleend. Voor dat deel hebben de aandelenfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven aandelen bedraagt totaal EUR 119,7 miljoen (2018: EUR 178,6 miljoen). Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van EUR 125,6 miljoen (2018: EUR 187,0 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

3 Vastrentende waarden

	2019	2018
Staatsobligaties	2.106,9	2.801,6
Ondernemingsobligaties	1.522,0	825,6
Totaal beursgenoteerde obligaties	3.628,9	3.627,2
Hypothecaire leningen (woninghypotheken)	954,8	583,2
Overige onderhandse leningen	282,4	267,7
Banktegoeden in rekening-courant	8,1	8,0
Totaal	4.874,2	4.486,1

De specificatie naar rentetype is als volgt:

	2019	2018
Inflation linked	-	53,2
Vaste rente	4.866,1	4.424,9
Variabele rente	8,1	8,0
Totaal	4.874,2	4.486,1

Een deel van de onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) heeft een variabele rente. Door middel van rentederivaten wordt deze variabele rente omgezet in een vaste rente.

De resterende looptijd gebaseerd op de contractuele aflossingsdata is als volgt:

	2019	2018
Korter dan 1 jaar	1.055,2	656,6
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	561,9	633,6
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	746,7	845,8
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	1.640,0	991,9
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	819,8	1.065,5
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	43,1	42,8
Langer dan 40 jaar	7,5	249,9
Totaal	4.874,2	4.486,1

De kredietwaardigheid van de portefeuille kan als volgt worden weergegeven:

	2019	2018
AAA-rating	1.287,1	1.417,1
AA-rating	920,2	923,0
A-rating	232,7	186,9
BBB-rating	502,8	456,8
Lagere rating dan BBB	941,5	867,4
Geen rating	989,9	634,9
Totaal	4.874,2	4.486,1

De onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) van EUR 954,8 miljoen (2018: EUR 583,2 miljoen) hebben geen rating en zijn dan ook begrepen in het deel van de portefeuille vastrentende waarden zonder rating. In woninghypotheken wordt belegd door middel van participaties in een viertal beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben evenmin een officiële rating. Op basis van een intern model van de beheerders van de beleggingsfondsen is de indicatieve rating AA.

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2019	2018
Europa	3.180,3	2.931,7
Verenigde Staten	814,1	745,4
Opkomende markten	867,1	786,7
Overig	12,7	22,3
Totaal	4.874,2	4.486,1

De volgende onderliggende beleggingen van de Blue Sky obligatiefondsen maken meer dan 5% uit van de totale obligatieportefeuille:

	2019	2018
Staatsobligaties Duitsland	935,1	862,2
Staatsobligaties Frankrijk	639,7	584,0
Staatsobligaties Nederland	306,9	457,6
AeAM Dutch Mortgage Fund	384,9	342,1
Nederlands Hypotheken Fonds	255,6	59,8
Staatsobligaties Oostenrijk	35,2	228,5

Het pensioenfonds heeft niet belegd in obligaties Air France-KLM.

Van de vastrentende waarden heeft een bedrag van EUR 1,6 miljoen (2018: EUR 1,6 miljoen) betrekking op saldi op margin accounts die worden aangehouden in verband met derivatenposities. De saldi op deze bankrekeningen staan niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds. Een deel van de onderliggende obligatieportefeuille met een totale marktwaarde van EUR 93,7 miljoen (2018: EUR 139,1 miljoen) is gestort in een gesepareerd depot als zekerheid voor derivaten met een negatieve marktwaarde. Deze obligaties staan niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds.

4 Derivaten

Derivaten met een positieve marktwaarde zijn als een actiefpost in de balans opgenomen en derivaten met een negatieve marktwaarde zijn onder de verplichtingen opgenomen.

	Activa	Passiva	Per saldo
2019			
Valutaderivaten	2,4	-77,1	-74,7
Rentederivaten	4,0	-17,3	-13,3
Totaal	6,4	-94,4	-88,0
2018			
Valutaderivaten	7,9	-153,9	-146,0
Rentederivaten	16,1	-6,4	9,7
Totaal	24,0	-160,3	-136,3

Het volgende overzicht geeft inzicht in de portefeuille derivaten per balansdatum:

	Contract- omvang	2019 Markt- waarde	Contract- omvang	2018 Markt- waarde
Valutatermijncontracten				
Gekocht	142,2	0,3	485,9	0,8
Verkocht	4.413,6	-75,0	3.185,6	-146,8
Interest rate swaps				
Gekocht	441,0	-16,9	414,5	9,7
Verkocht	289,0	3,6	-	-

Valutatermijncontracten zijn in dit overzicht aangeduid als verkocht indien de positie in euro's long is en de positie in vreemde valuta's short is. Deze contracten zijn afgesloten met het doel om het valutarisico af te dekken.

Als gekocht aangeduide interest rate swaps zijn zogenoemde receiver swaps, waarbij een vaste rente wordt ontvangen en een variabele rente wordt betaald. Als verkocht aangeduide interest rate swaps zijn zogenoemde payer swaps, waarbij een variabele rente wordt ontvangen en een vaste rente wordt betaald. Door middel van de interest rate swaps wordt het rentemismatchrisico verkleind.

De derivatencontracten zijn niet-beursgenoteerd. De valutatermijncontracten hebben een looptijd korter dan een jaar.

De portefeuille gekochte interest rate swaps is als volgt samengesteld naar looptijden:

	Contract- omvang	2019 Markt- waarde	Contract- omvang	2018 Markt- waarde
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	-	-	250,2	0,4
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	403,0	-14,9	164,3	9,3
Langer dan 30 jaar	38,0	-2,0	-	-
Totaal	441,0	-16,9	414,5	9,7

De portefeuille verkochte interest rate swaps is als volgt samengesteld naar looptijden:

	Contract- omvang	2019 Markt- waarde	Contract- omvang	2018 Markt- waarde
Korter dan 10 jaar	135,0	-0,4	-	-
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	154,0	4,0	-	-
Totaal	289,0	3,6	-	-

De volgende tegenpartijen maken meer dan 5% uit van de totale (positieve) marktwaarde van de derivatenportefeuille:

	2019	2018
ABN Amro	5,0	0,9
Société Générale	0,8	0,8
Barclays	0,6	1,4
Morgan Stanley	-	16,7
BNP Paribas	-	1,7
UBS Limited	-	1,3
Royal Bank of Scotland	-	1,2

Voor derivatencontracten met een positieve marktwaarde zijn zekerheden verkregen tot een bedrag van totaal EUR 0,8 miljoen (2018: EUR 5,1 miljoen). Voor derivatencontracten met een negatieve marktwaarde zijn zekerheden gegeven tot een bedrag van totaal EUR 93,7 miljoen (2018: EUR 139,1 miljoen).

5 Beleggingen voor risico deelnemers

	2019	2018
Vastgoed	0,3	0,2
Aandelen	1,4	1,0
Vastrentende waarden	1,9	1,2
Overig	-	0,1
Totaal	3,6	2,5

De beleggingen in vastgoed, aandelen en vastrentende waarden bestaan geheel uit participaties in beleggingsinstellingen (Blue Sky beleggingsfondsen). De overige beleggingen betreffen de ingelegde premies van de maand december, die begin volgend jaar zijn belegd.

6 Herverzekeringsdeel voorziening pensioenverplichtingen

Onder herverzekeringsdeel voorziening pensioenverplichtingen is de gekapitaliseerde waarde van twee herverzekeringscontracten opgenomen.

	2019	2018
Verzekering op risicobasis	0,1	0,1
Garantiecontract	-	0,1
Totaal	0,1	0,2

De mutaties kunnen als volgt worden weergegeven:

	2019	2018
Balanswaarde begin van het jaar	0,2	0,2
Uitkeringen herverzekering	-0,1	-
Balanswaarde eind van het jaar	0,1	0,2

De verzekering op risicobasis betreft ingegane verzekeringsuitkeringen, die Pensioenfonds KLM Health Services in het verleden in het kader van de collectieve waardeoverdracht aan het pensioenfonds heeft gecedeerd. De betreffende herverzekeringsovereenkomst is beëindigd. Het garantiecontract is een aflopend herverzekeringsovereenkomst. De nominale pensioenverplichtingen zijn herverzekerd, zodat de indexering van de pensioenrechten en pensioenen voor rekening van het pensioenfonds komt. Het beleggingsrisico en de verzekeringstechnische risico's zijn volledig overgedragen. Er is geen winstdelingsregeling met de verzekeraar overeengekomen.

Het herverzekeringsovereenkomst voorziet in pensioenverplichtingen heeft voor het grootste deel een langlopend karakter.

7 Deelnemingen

Onder deelnemingen is opgenomen het 33,3% belang in Blue Sky Group Holding B.V., statutair gevestigd in Amstelveen.

	2019	2018
Totaal	5,0	5,0

De mutaties zijn als volgt:

	2019	2018
Balanswaarde begin van het jaar	5,0	4,6
Resultaat	-	0,4
Balanswaarde eind van het jaar	5,0	5,0

8 Vorderingen en overlopende activa

	2019	2018
Werkgever	2,1	37,8
Af te wikkelen beleggingstransacties	-	9,6
Dividenden	0,1	0,3
Bronbelastingen	2,5	2,5
Overige vorderingen en overlopende activa	0,3	0,8
Totaal	5,0	51,0

De vorderingen hebben een resterende looptijd korter dan een jaar.

9 Liquide middelen

Liquide middelen worden onderscheiden van banktegoeden die het karakter hebben van beleggingen of direct beschikbaar zijn om te worden belegd. Deze posten zijn begrepen in vastrentende waarden.

	2019	2018
Banktegoeden in rekening-courant	2,3	1,8
Totaal	2,3	1,8

Het pensioenfonds heeft een kredietfaciliteit bij de huisbankier van EUR 120,0 miljoen (2018: EUR 120,0 miljoen).

Passiva

10 Stichtingskapitaal en reserves

Overige reserves

	2019	2018
Stand begin van het jaar	803,1	1.294,0
Resultaat	73,8	-490,9
Stand eind van het jaar	876,9	803,1

Het stichtingskapitaal bedraagt (ongewijzigd) EUR 45,38 en is gestort bij oprichting.

Het resultaat over 2019 is gedoteerd aan de overige reserves.

De vermogenspositie wordt toegelicht in de risicoparagraaf op pagina 87 tot en met 95.

11 Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds

	2019		2018	
	Aantal	Bedrag	Aantal	Bedrag
Actieve deelnemers	14.230	4.672,7	13.799	3.997,4
Arbeidsongeschikte deelnemers	658	294,9	653	239,5
Gewezen deelnemers	8.257	903,0	8.274	771,4
Ingegaan ouderdompensioen	7.110	2.342,7	6.885	2.079,8
Ingegaan nabestaandenpensioen	2.774	463,4	2.761	420,5
Ingegaan wezenpensioen	153	5,3	156	5,6
Totaal pensioenuitkeringen	33.182	8.682,0	32.528	7.514,2
Pensioenuitvoeringskosten (excassokosten)		208,4		180,3
Totaal	33.182	8.890,4	32.528	7.694,5

De voorziening pensioenverplichtingen met betrekking tot arbeidsongeschikte deelnemers bestaat uit:

	2019	2018
Opgebouwde pensioenrechten	207,2	173,0
Toekomstige premievrije opbouw pensioenrechten	48,9	28,9
Ingegaan arbeidsongeschiktheidspensioen	24,9	24,6
Totaal arbeidsongeschikte deelnemers	281,0	226,5
Zieke deelnemers en nog niet gemelde arbeidsongeschikte deelnemers	13,9	13,0
Totaal	294,9	239,5

De waarde van de voorziening pensioenverplichtingen naar resterende looptijd is als volgt:

	2019	2018
Korter dan 1 jaar	202,4	191,7
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	883,8	834,4
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	1.272,8	1.172,4
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	2.708,0	2.368,2
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	2.155,4	1.782,9
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	1.172,4	948,7
Langer dan 40 jaar	495,6	396,2
Totaal	8.890,4	7.694,5

De mutaties in de voorziening pensioenverplichtingen zijn als volgt:

	2019	2018
Stand begin van het jaar	7.694,5	7.397,3
Pensioenopbouw actieve deelnemers	177,2	165,4
Opslag pensioenuitvoeringskosten	3,9	3,6
Inkomende waardeoverdrachten	5,3	3,4
Uitgaande waardeoverdrachten	-3,4	-1,8
Rentetoevoeging	-18,2	-19,4
Wijziging rekenrente	1.188,0	310,3
Indexering	1,9	62,6
Onttrekking voor pensioenuitkeringen	-172,8	-163,8
Onttrekking voor pensioenuitvoeringskosten	-4,1	-3,9
Wijziging actuariële grondslagen	13,8	-53,0
Actuariële resultaten	4,3	-6,2
Stand eind van het jaar	8.890,4	7.694,5

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2019 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 0,7% worden afgeleid. Ultimo 2018 was de afgeleide rekenrente 1,4%.

12 Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers heeft betrekking op de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling.

De mutaties kunnen als volgt worden weergegeven:

	2019	2018
Stand begin van het jaar	2,5	2,0
Inleg premies	0,7	0,6
Waardeoverdrachten, per saldo	-0,1	-
Beleggingsresultaat	0,5	-0,1
Stand eind van het jaar	3,6	2,5

13 Schulden en overlopende passiva

	2019	2018
Werkgever	35,8	36,7
Waardeoverdrachten	-	-
Pensioenuitkeringen	11,2	10,3
Belastingen en premies sociale verzekeringen	3,6	3,5
Overige schulden en overlopende passiva	0,8	0,4
Totaal	51,4	50,9

De schulden hebben een resterende looptijd korter dan een jaar.

Overige informatie beleggingen

Beleggingsportefeuille voor risico pensioenfonds

De totale beleggingsportefeuille voor risico pensioenfonds bedraagt EUR 9.808,4 miljoen (2018: EUR 8.503,3 miljoen) en is als volgt samengesteld:

	2019	2018
Vastgoed	951,2	885,1
Aandelen	4.068,9	3.255,6
Vastrentende waarden	4.874,2	4.486,1
Derivaten activa	6,4	24,0
Derivaten passiva	-94,4	-160,3
Totaal exclusief vorderingen en schulden	9.806,3	8.490,5
Vorderingen en overlopende activa	2,6	12,9
Schulden en overlopende passiva	-0,5	-0,1
Totaal	9.808,4	8.503,3

Beleggingsportefeuille voor risico deelnemers

De beleggingen voor risico deelnemers bedragen totaal EUR 3,6 miljoen (2018: EUR 2,5 miljoen).

	2019	2018
Vastgoed	0,3	0,2
Aandelen	1,4	1,0
Vastrentende waarden	1,9	1,2
Totaal beleggingsfondsen	3,6	2,4
Overig	-	0,1
Totaal	3,6	2,5

De overige beleggingen betreffen de ingelegde premies van de maand december, die begin volgend jaar zijn belegd.

Marktwaaarde beleggingen voor risico pensioenfondsen

De marktwaaarde van de beleggingen wordt vastgesteld op basis van directe marktnoteringen, wordt afgeleid van directe marktnoteringen of wordt benaderd door middel van waarderingmodellen en waarderingstechnieken.

Van directe marktnotering is sprake indien beleggingen worden verhandeld op één of meer actieve openbare markten. Hiertoe worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools waarvan de beleggingen een directe marktnotering hebben.

Indien de waardering van beleggingen wordt afgeleid van directe marktnoteringen, worden de beleggingen gewaardeerd op basis van een model, waarbij alle inputvariabelen zijn gebaseerd op marktnoteringen. In geval van over-the-counter derivaten, zoals interest rate swaps en valutatermijncontracten, betreffen deze variabelen onder meer interbancaire rentecurves, swaprentes en valutakoersen. Tot deze categorie worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools die beleggen in andere niet-beursgenoteerde beleggingsfondsen (fund of funds) waarvan niet dagelijks de intrinsieke waarde wordt bepaald.

Indien de marktwaaarde van beleggingen wordt vastgesteld door middel van waarderingmodellen en waarderingstechnieken, worden de inputvariabelen geschat door externe deskundigen in verband met het ontbreken van openbare marktgegevens.

Tot deze categorie worden gerekend alle directe en indirecte beleggingen in niet-beursgenoteerde vastgoedfondsen en private equity fondsen, waarvan de waardering is gebaseerd op taxaties conform voor deze sectoren geldende waarderingsrichtlijnen. Hiertoe worden ook woninghypotheke gerekend.

De beleggingsportefeuille is als volgt ingedeeld naar de drie onderscheiden categorieën:

	Directe markt- notering	Afgeleide markt- notering	Waarde- rings- modellen en -technieken	Totaal
2019				
Vastgoed	297,5	-	653,7	951,2
Aandelen	3.713,2	-	355,7	4.068,9
Vastrentende waarden	3.637,0	282,4	954,8	4.874,2
Derivaten activa	-	6,4	-	6,4
Derivaten passiva	-	-94,4	-	-94,4
Totaal	7.647,7	194,4	1.964,2	9.806,3
2018				
Vastgoed	232,2	-	652,9	885,1
Aandelen	2.927,5	68,5	259,6	3.255,6
Vastrentende waarden	3.373,7	529,2	583,2	4.486,1
Derivaten activa	-	24,0	-	24,0
Derivaten passiva	-	-160,3	-	-160,3
Totaal	6.533,4	461,4	1.495,7	8.490,5

Marktwaaarde beleggingen voor risico deelnemers

De beleggingsportefeuille is als volgt ingedeeld naar de drie onderscheiden categorieën:

	Directe markt- notering	Afgeleide markt- notering	Waarde- rings- modellen en -technieken	Totaal
2019				
Vastgoed	0,3	-	-	0,3
Aandelen	1,4	-	-	1,4
Vastrentende waarden	1,6	0,3	-	1,9
Overig	-	-	-	-
Totaal	3,3	0,3	-	3,6
2018				
Vastgoed	0,2	-	-	0,2
Aandelen	1,0	-	-	1,0
Vastrentende waarden	1,0	0,2	-	1,2
Overig	0,1	-	-	0,1
Totaal	2,3	0,2	-	2,5

Mutaties beleggingen voor risico pensioenfondsen

De mutaties in de portefeuilles vastgoed, aandelen en vastrentende waarden zijn als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vastrentende waarden	Totaal
2019				
Balanswaarde begin van het jaar	885,1	3.255,6	4.486,1	8.626,8
Aankopen	103,8	3.083,4	2.571,0	5.758,2
Verkopen	-157,0	-3.105,4	-2.732,6	-5.995,0
Waardeveranderingen	119,3	835,3	549,6	1.504,2
Mutatie deposito's en liquiditeiten			0,1	0,1
Balanswaarde eind van het jaar	951,2	4.068,9	4.874,2	9.894,3
2018				
Balanswaarde begin van het jaar	838,7	3.433,6	4.087,6	8.359,9
Aankopen	178,1	344,9	1.351,0	1.874,0
Verkopen	-186,0	-366,1	-1.133,6	-1.685,7
Waardeveranderingen	54,3	-156,8	182,1	79,6
Mutatie deposito's en liquiditeiten			-1,0	-1,0
Balanswaarde eind van het jaar	885,1	3.255,6	4.486,1	8.626,8

De mutaties in de portefeuille valutaderivaten (valutatermijncontracten) zijn als volgt:

	2019	2018
Balanswaarde begin van het jaar	-146,0	241,1
Verkopen en afwikkeling, per saldo	249,2	-127,3
Waardeveranderingen	-177,9	-259,8
Balanswaarde eind van het jaar	-74,7	-146,0
Derivaten activa	2,4	7,9
Derivaten passiva	-77,1	-153,9
Per saldo	-74,7	-146,0

De mutaties in de portefeuille rentederivaten zijn als volgt:

	2019	2018
Balanswaarde begin van het jaar	9,7	81,6
Verkopen en afwikkeling, per saldo	-13,8	-79,9
Waardeveranderingen	-7,5	15,5
Verandering lopende rente	-1,7	-7,5
Balanswaarde eind van het jaar	-13,3	9,7
Derivaten activa	4,0	16,1
Derivaten passiva	-17,3	-6,4

Mutaties beleggingen voor risico deelnemers

De mutaties in de portefeuilles vastgoed, aandelen en vastrentende waarden zijn als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vastrentende waarden	Totaal
2019				
Balanswaarde begin van het jaar	0,2	1,0	1,2	2,4
Aankopen	0,1	1,5	1,5	3,1
Verkopen	-	-1,4	-1,0	-2,4
Waardeveranderingen	-	0,3	0,2	0,5
Balanswaarde eind van het jaar	0,3	1,4	1,9	3,6
2018				
Balanswaarde begin van het jaar	0,2	0,8	0,9	1,9
Aankopen	-	0,3	0,3	0,6
Verkopen	-	-	-	-
Waardeveranderingen	-	-0,1	-	-0,1
Balanswaarde eind van het jaar	0,2	1,0	1,2	2,4

Niet in de balans opgenomen activa en verplichtingen

Niet in de balans opgenomen activa

Vanaf 1 januari 2017 dienen BSG Pension Management B.V. en BSG Asset Management B.V. over hun dienstverlening aan het pensioenfonds omzetbelasting te berekenen. De voordruk omzetbelasting op deze kosten kan niet worden teruggevorderd of verrekend. Dit geldt vanaf 1 januari 2017 ook voor de op andere kosten drukkende omzetbelasting. Het bestuur van het pensioenfonds is van mening dat omzetbelasting geen kostenpost mag zijn. Het pensioenfonds voert een pensioenregeling uit van KLM N.V., een onderneming die in beginsel omzetbelasting op bedrijfskosten kan verrekenen. Pensioenuitvoeringskosten zijn de facto bedrijfskosten van de onderneming. Het Europese Hof van Justitie heeft in de zogenoemde PPG-zaak bevestigd dat op kosten van pensioenuitvoering voor ondernemingen zoals KLM N.V. geen omzetbelasting mag drukken. Het pensioenfonds tracht door middel

van een bezwaarprocedure de als voordruk in rekening gebrachte omzetbelasting terug te vorderen. De Belastingdienst is echter van mening dat geen recht op verrekening of teruggaaf van omzetbelasting bestaat. Het pensioenfonds voert het bezwaartraject na zorgvuldige voorbereiding en na overleg met de Belastingdienst. De uit de bezwaarprocedure voortvloeiende, niet in de balans opgenomen, vordering omzetbelasting bedraagt EUR 2,2 miljoen (2018: EUR 1,5 miljoen).

Investerings- en stortingsverplichtingen

	2019	2018	Maximale looptijd
Vastgoed	13,1	22,7	2 jaar
Private equity	335,9	325,0	7 jaar
Totaal	349,0	347,7	

Voorwaardelijke verplichtingen

De actuariële waarde van de indexeringsachterstand bedraagt EUR 654,3 miljoen (2018: EUR 303,3 miljoen).

De door actieve deelnemers opgelopen indexeringsachterstand ten opzichte van de loonindex heeft betrekking op de volgende jaren:

Jaar	Loonindex	Toegekend	Vershil
1 januari 2020	4,57%	0,00%	4,57%
1 januari 2019	1,50%	0,80%	0,70%
1 januari 2018	1,00%	0,35%	0,65%
1 januari 2012	3,03%	1,50%	1,53%

De door gewezen deelnemers en pensioengerechtigden opgelopen indexeringsachterstand ten opzichte van de prijsindex heeft betrekking op de volgende jaren:

Jaar	Afgeleide prijsindex	Toegekend	Vershil
1 januari 2020	1,70%	0,00%	1,70%
1 januari 2019	1,70%	0,91%	0,79%
1 januari 2018	1,30%	0,45%	0,85%
1 januari 2017	0,40%	0,00%	0,40%
1 januari 2016	0,40%	0,00%	0,40%
1 januari 2015	0,70%	0,40%	0,30%
1 januari 2014	0,90%	0,50%	0,40%
1 januari 2013	2,00%	1,00%	1,00%
1 januari 2012	2,30%	1,20%	1,10%

Jaarlijks neemt het bestuur een besluit over de indexering van de pensioenrechten, inclusief de inhaal van de ontstane indexeringsachterstand.

RISICOBEBEER

In het bestuursverslag worden de belangrijke risico's die het pensioenfonds loopt besproken en wordt ingegaan op het beleid dat wordt gevoerd om deze risico's te beheersen. In deze paragraaf van de jaarrekening worden voornamelijk de financiële risico's beschreven en gekwantificeerd.

Het belangrijkste risico van het pensioenfonds is het solvabiliteitsrisico. Dit is het risico dat het fonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. De solvabiliteit wordt gemeten aan de hand van het verschil tussen het aanwezig eigen vermogen en het vereist eigen vermogen. Daarnaast wordt de dekkingsgraad als solvabiliteitsratio gehanteerd.

Het vereist eigen vermogen wordt in beginsel berekend op basis van een scenarioanalyse zoals gebruikt in de standaardmethode voor de solvabiliteitstoets van DNB. Het standaardmodel is aangevuld met een intern model voor financiële instrumenten die niet goed passen in het standaardmodel.

Het tekort van het aanwezig eigen vermogen ten opzichte van het vereist eigen vermogen volgens de solvabiliteitstoets van DNB bedraagt EUR 1.112,4 miljoen (2018: tekort EUR 1.036,2 miljoen):

	2019	2018
Vereiste buffers		
• Rentemismatchrisico	247,9	339,7
• Vastgoedrisico en aandelenrisico	1.530,1	1.340,8
• Valutarisico	224,3	369,3
• Commodityrisico	–	–
• Kredietrisico	488,5	430,7
• Verzekeringstechnisch risico	268,6	232,9
• Liquiditeitsrisico	–	–
• Concentratierisico	–	–
• Operationeel risico	–	–
• Actief risico	214,2	187,0
Totaal	2.973,6	2.900,4
Diversificatie van risico's	–984,3	–1.061,1
Totaal vereist eigen vermogen	1.989,3	1.839,3
Aanwezig eigen vermogen	876,9	803,1
Tekort	–1.112,4	–1.036,2

Het vereist eigen vermogen van EUR 1.989,3 miljoen (2018: EUR 1.839,3 miljoen) is gebaseerd op de strategische beleggingsportefeuille ultimo verslagjaar. De hiermee overeenkomende nominale dekkingsgraad bedraagt 122,4% (2018: 123,9%). De actuele nominale dekkingsgraad bedraagt 109,9% (2018: 110,4%). De nominale dekkingsgraad is de verhouding tussen de nettoactiva en de totale pensioenverplichtingen (risico pensioenfonds en risico deelnemers).

Het vereist eigen vermogen, berekend op basis van de feitelijke beleggingsportefeuille, bedraagt EUR 2.028,8 miljoen (2018: EUR 1.786,3 miljoen). De hiermee overeenkomende dekkingsgraad bedraagt 122,8% (2018: 123,2%). Het vermogenstekort op basis van de feitelijke portefeuille bedraagt EUR 1.151,9 miljoen (2018: tekort EUR 983,2 miljoen).

Het minimaal vereist eigen vermogen bedraagt EUR 371,7 miljoen (2018: EUR 321,3 miljoen). Dit komt overeen met een nominale dekkingsgraad van 104,2% (2018: 104,2%).

De beleidsdekkingsgraad bedraagt 108,1% (2018: 116,7%). De beleidsdekkingsgraad is de (voortschrijdend) gemiddelde nominale dekkingsgraad van de laatste 12 maanden.

De beleidsdekkingsgraad is bepalend voor:

- de toetsing aan het (strategisch) vereist eigen vermogen;
- het toepassen van eventuele kortingen;
- het indexeringsbeleid.

Op basis van de toetsing van de beleidsdekkingsgraad aan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende dekkingsgraad wordt vastgesteld of het pensioenfonds in een tekortsituatie verkeert en een herstelplan moet indienen bij DNB. Het herstelplan wordt jaarlijks geactualiseerd.

De beleidsdekkingsgraad is 14,3 procentpunten (2018: 7,2 procentpunten) lager dan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende dekkingsgraad.

Het pensioenfonds heeft ingevolge artikel 138 Pensioenwet in 2019 het bestaande herstelplan geactualiseerd en het geactualiseerde herstelplan ingediend bij DNB. Het herstelplan is goedgekeurd door DNB. In het actuele herstelplan is uitgewerkt hoe het pensioenfonds binnen de wettelijke termijn van 10 jaar vanaf 1 januari 2019 weer beschikt over het strategisch vereist vermogen getoetst aan de beleidsdekkingsgraad. Volgens het herstelplan wordt binnen de termijn van 10 jaar de tekortsituatie opgelost. De belangrijkste bron voor herstel van de dekkingsgraad is het verwachte overrendement (verschil tussen het behaalde rendement op de beleggingen en de benodigde rentetoevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen). Gedurende de eerste jaren van de looptijd van het herstelplan kan het pensioenfonds naar verwachting niet volledig indexeren. Hierbij volgt het pensioenfonds het reguliere sturingsbeleid overeenkomstig de wettelijke eisen (het zogenoemde toekomstbestendig indexeren).

De ontwikkeling van de dekkingsgraad ten opzichte van de prognose in het herstelplan is als volgt:

	2019		2018	
	Realisatie	Herstelplan	Realisatie	Herstelplan
Nominale dekkingsgraad begin van het jaar	110,4%	110,4%	117,5%	117,5%
Premies	-0,8%	-0,8%	-0,9%	-0,9%
Pensioenuitkeringen	0,3%	0,3%	0,4%	0,4%
Indexering pensioenrechten	0,0%	-0,4%	-1,0%	-1,1%
Wijziging rekenrente pensioenverplichtingen	-14,7%	0,0%	-4,7%	0,0%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	17,4%	5,1%	-1,8%	5,5%
Wijziging actuariële grondslagen	-0,2%	0,0%	0,9%	0,0%
Overige oorzaken	-2,5%	0,0%	0,0%	-0,2%
Nominale dekkingsgraad eind van het jaar	109,9%	114,6%	110,4%	121,2%

De gemiddelde rekenrente behorend bij de verwachte kasstromen van de pensioenuitkeringen is in 2019 gedaald van 1,4% tot 0,7%. In het herstelplan wordt uitgegaan van een onveranderde rentetermijnstructuur DNB. Het over 2019 behaalde beleggingsrendement van 15,5% is beduidend hoger dan het in het herstelplan verwachte beleggingsrendement van 4,4%. Door al deze oorzaken samen ligt het herstel achter op de verwachting.

In het eerste kwartaal van 2020 is een geactualiseerd herstelplan op basis van de vermogenspositie ultimo verslagjaar bij DNB ingediend. Hierin zijn geen nieuwe herstelmaatregelen opgenomen.

Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte

inflatiecomponent. De als basis voor de reële rentecurve gehanteerde nominale rentecurve is daarmee gelijk aan de rentetermijnstructuur DNB. De geschatte inflatiecomponent, de break-even inflatie, wordt bepaald door euro inflation linked staatsobligaties, die gekoppeld zijn aan de Europese Harmonized Inflation Consumer Price (excluding tobacco) inflatie-index, te vergelijken met nominale euro staatsobligaties van vergelijkbare looptijden. Hierbij wordt zoveel mogelijk gewerkt met obligaties van de hoogst beschikbare kredietwaardigheid. De looninflatie wordt gelijk verondersteld aan de prijsinflatie.

De reële dekkingsgraad bedraagt 84,2% (2018: 82,8%) en is gebaseerd op een afgeleide reële rekenrente van negatief 0,58% (2018: negatief 0,07%).

De ontwikkeling van de reële dekkingsgraad kan als volgt worden geanalyseerd:

	2019	2018
Reële dekkingsgraad begin van het jaar	82,8%	83,6%
Premies	-0,9%	-1,0%
Pensioenuitkeringen	-0,3%	-0,3%
Indexering pensioenrechten	0,8%	0,6%
Wijziging rekenrente rentedeel	-11,9%	-3,6%
Wijziging rekenrente inflatiedeel	3,3%	4,3%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	13,0%	-1,3%
Wijziging actuariële grondslagen	-0,2%	0,9%
Overige oorzaken	-2,4%	-0,4%
Reële dekkingsgraad eind van het jaar	84,2%	82,8%

De reële dekkingsgraad geeft een indicatie van het vermogen van het pensioenfonds om in de toekomst de pensioenuitkeringen te verhogen (indexeren) ter compensatie van de inflatie.

De wettelijke reële dekkingsgraad van het pensioenfonds bedraagt 87,4% (2018: 95,3%). De wettelijke reële dekkingsgraad zoals bedoeld in artikel 133b Pensioenwet is gelijk aan de actuele beleidsdekkingsgraad gedeeld door de beleidsdekkingsgraad die ingevolge artikel 137 lid 2b Pensioenwet is vereist voor voorwaardelijke toeslagverlening (indexering) ter hoogte van de minimale verwachtingswaarde voor de groeivoet van het prijsindexcijfer, bedoeld in artikel 23a lid 1a en lid 2 Besluit financieel toetsingskader (FTK) pensioenfondsen. De aldus gedefinieerde wettelijke reële dekkingsgraad komt 3,2 procentpunten (2018: 12,5 procentpunten) hoger uit dan de hiervoor vermelde zuivere reële dekkingsgraad.

Het solvabiliteitsrisico wordt hierna toegelicht aan de hand van de in de solvabiliteitstoets van DNB onderkende risico's. Met uitzondering van het operationele risico, worden deze risico's aangemerkt als financiële risico's.

Rentemismatchrisico

Rentemismatchrisico is het verschil in rentegevoeligheid tussen de portefeuille vastrentende waarden (voornamelijk obligaties) en de pensioenverplichtingen. De rentegevoeligheid van de verplichtingen is als gevolg van de langere looptijden hoger dan die van de portefeuille obligaties. Een daling van de marktrente leidt tot een stijging van de waarde van de pensioenverplichtingen, die slechts voor een deel wordt gecompenseerd door een stijging van de waarde van de portefeuille obligaties.

Door afdekking van het rentemismatchrisico is de vermogenspositie van het pensioenfonds minder gevoelig voor de ontwikkeling van de marktrente. Het rentemismatchrisico wordt voor een deel beperkt door belegging in obligaties met een relatief lange rentevastperiode. Het rentemismatchrisico wordt verder afgedekt door middel van interest rate swaps.

Het volgende overzicht van de looptijden van de portefeuille vastrentende waarden (nagenoeg alleen obligaties), de technische voorziening en de portefeuille interest rate swaps geeft op hoofdlijnen inzicht in het rentemismatchrisico:

	Vast- rentende waarden	Technische voorziening	Positie vóór rente- derivaten	Interest rate swaps	Netto positie
2019					
Korter dan 1 jaar	1.055,2	-202,4	852,8	-152,0	700,8
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	561,9	-883,8	-321,9	-	-321,9
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	746,7	-1.272,8	-526,1	-135,4	-661,5
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	1.640,0	-2.708,0	-1.068,0	-150,0	-1.218,0
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	819,8	-2.155,4	-1.335,6	388,1	-947,5
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	43,1	-1.172,4	-1.129,3	26,6	-1.102,7
Langer dan 40 jaar	7,5	-495,6	-488,1	9,4	-478,7
Totaal	4.874,2	-8.890,4	-4.016,2	-13,3	-4.029,5
2018					
Korter dan 1 jaar	656,6	-191,7	464,9	-414,5	50,4
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	633,6	-834,4	-200,8	-	-200,8
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	845,8	-1.172,4	-326,6	-	-326,6
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	991,9	-2.368,2	-1.376,3	250,6	-1.125,7
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	1.065,5	-1.782,9	-717,4	173,6	-543,8
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	42,8	-948,7	-905,9	-	-905,9
Langer dan 40 jaar	249,9	-396,2	-146,3	-	-146,3
Totaal	4.486,1	-7.694,5	-3.208,4	9,7	-3.198,7

De rentegevoeligheid kan worden gemeten aan de hand van de modified duration. Dit is de met de contante waarde van rente en aflossing gewogen gemiddelde looptijd in jaren. De duration mismatch is het verschil tussen de duration van de pensioenverplichtingen en de naar omvang (ten opzichte van de pensioenverplichtingen) gewogen duration van de vastrentende waarden.

De modified duration van de portefeuille vastrentende waarden, de portefeuille interest rate swaps, de pensioenverplichtingen en de duration mismatch zijn als volgt:

	2019	2018
Vastrentende waarden (op basis van marktrente)	12	11
Interest rate swaps (op basis van marktrente)	11	19
Pensioenverplichtingen (op basis van rentetermijnstructuur DNB)	19	18
Mismatch bij renteschok van 0,01%	13	10
Mismatch bij renteschok van 1,0%	13	10

Bij de berekening van de modified duration van de vastrentende waarden worden high yield bonds en emerging market debt buiten beschouwing gelaten.

De effectiviteit van de afdekking door middel van omvang en samenstelling van de portefeuille obligaties en interest rate swaps tezamen bedraagt ultimo 2019 ongeveer 30% (2018: ongeveer 40%).

Deze effectiviteit is gebaseerd op de strategische afdekking. Op basis van de feitelijke afdekking bedraagt de effectiviteit ultimo 2019 ongeveer 31% (2018: ongeveer 42%).

Hierbij moet worden opgemerkt dat de toepassing van de UFR-methodiek voor de discontering van de pensioenverplichtingen een positief effect heeft op dit percentage. Bij hantering van de marktrente voor zowel de obligaties, de interest rate swaps als de pensioenverplichtingen bedraagt de effectiviteit van de afdekking ultimo 2019 ongeveer 25% (2018: ongeveer 36%).

Als de marktrente met 1,0 procentpunt stijgt, daalt de waarde van de vastrentende waarden ongeveer met de modified duration als percentage. Een stijging van de marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een stijging van de gemiddelde rekenrente (rentetermijnstructuur DNB) ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 procentpunt (2018: 0,9 procentpunt). Daardoor daalt de waarde van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal (2018: 0,9 maal) de modified duration als percentage.

Een daling van de marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een daling van de gemiddelde rekenrente ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met eveneens ongeveer 0,9 procentpunt (2018: 0,9 procentpunt). Daardoor stijgt de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal (2018: 0,9 maal) de modified duration als percentage.

Bij een rentestijging daalt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verbetert. Bij een rentedaling stijgt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verslechtert.

Het effect van een daling van de rekenrente volgens de rentetermijnstructuur van DNB met 1,0 procentpunt op de nominale dekkingsgraad is een verslechtering met ongeveer 13 procentpunten (2018: ongeveer 10 procentpunten). Het effect van een stijging van deze rekenrente met 1,0 procentpunt is een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 14 procentpunten (2018: ongeveer 12 procentpunten).

Een daling van de nominale marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 15 procentpunten (2018: ongeveer 13 procentpunten). Een stijging van de nominale marktrente met 1,0 procentpunt resulteert in een stijging van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 17 procentpunten (2018: ongeveer 14 procentpunten).

Hiervoor is ervan uitgegaan dat de marktrente voor alle looptijden in gelijke mate stijgt of daalt. Er kan echter sprake zijn van verschillen in de rentebeweging voor verschillende looptijden. De lange rente kan bijvoorbeeld sterker stijgen of dalen dan de korte rente. Veranderingen in de rentecurve worden niet gemeten aan de hand van de modified duration, maar hebben wel invloed op de rentemismatch.

Vastgoedrisico en aandelenrisico

Vastgoedrisico is het risico dat de waarde van vastgoed en vastgoedaandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastgoed. De portefeuille vastgoed maakt ongeveer 10% (2018: ongeveer 10%) uit van de totale beleggingen.

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van beursgenoteerd vastgoed van 30% en niet-beursgenoteerd vastgoed van 15%. Een hiermee overeenkomende waardedaling van de totale vastgoedbeleggingen resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 2 procentpunten (2018: ongeveer 2 procentpunten). Een hiermee overeenkomende waardestijging van deze beleggingen daarentegen resulteert in een verbetering van de dekkingsgraad met ongeveer 2 procentpunten (2018: ongeveer 2 procentpunten).

Aandelenrisico is het risico dat de waarde van aandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost aandelen. De aandelenportefeuille maakt ongeveer 41% (2018: ongeveer 38%) uit van de totale beleggingsportefeuille.

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van beursgenoteerde aandelen ontwikkelde markten van 30%, beursgenoteerde aandelen opkomende markten van 40% en niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) van eveneens 40%. Een hiermee overeenkomende waardedaling van de totale portefeuille aandelen resulteert in een daling van de nominale dekkinggraad met ongeveer 15 procentpunten (2018: ongeveer 13 procentpunten). Een hiermee overeenkomende waardestijging van de aandelenportefeuille resulteert in een verbetering van de nominale dekkinggraad met ongeveer 15 procentpunten (2018: ongeveer 13 procentpunten).

Valutarisico

Valutarisico is het risico dat de waarde van beleggingen verandert als gevolg van veranderingen in valutakoersen.

De valutaverdeling van de beleggingen in vastgoed, aandelen en vastrentende waarden (uitgedrukt in euro's) vóór en na afdekking van het valutarisico is als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vast- rentende waarden	Totaal	Valuta- afdekking	Netto positie
2019						
Euro	379,3	369,5	3.439,8	4.188,6	4.196,7	8.385,3
Amerikaanse dollar	257,6	2.255,3	1.186,1	3.699,0	-3.367,5	331,5
Canadese dollar	-	145,5	-0,2	145,3	-141,9	3,4
Australische dollar	78,6	114,9	0,1	193,6	-198,6	-5,0
Japane yen	55,2	263,4	-	318,6	-314,3	4,3
Britse pond	56,7	151,2	0,1	208,0	-200,1	7,9
Zwitserse frank	9,6	69,9	-	79,5	-	79,5
Zweedse kroon	23,8	25,7	-	49,5	-49,0	0,5
Overige valuta's	90,4	673,5	248,3	1.012,2	-	1.012,2
Totaal	951,2	4.068,9	4.874,2	9.894,3	-74,7	9.819,6
2018						
Euro	343,2	333,0	3.135,2	3.811,4	2.522,8	6.334,2
Amerikaanse dollar	254,5	1.658,5	1.102,5	3.015,5	-2.152,5	863,0
Canadese dollar	-	120,4	2,5	122,9	-81,4	41,5
Australische dollar	71,0	81,6	6,7	159,3	-110,9	48,4
Japane yen	41,6	188,8	-	230,4	-156,8	73,6
Britse pond	48,2	148,9	5,3	202,4	-133,7	68,7
Zwitserse frank	5,7	74,8	-	80,5	-	80,5
Zweedse kroon	16,5	30,2	5,5	52,2	-33,5	18,7
Overige valuta's	104,4	619,4	228,4	952,2	-	952,2
Totaal	885,1	3.255,6	4.486,1	8.626,8	-146,0	8.480,8

In de solvabiliteitstoets van DNB wordt uitgegaan van een waardeschok van de na afdekking resterende positie in vreemde valuta's van ontwikkelde markten ten opzichte van de euro van 20%. De positie in

vreemde valuta's van opkomende markten wordt geschokt met 35%. Hiermee overeenkomende dalingen van de valutakoersen ten opzichte van de euro resulteren in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 5 procentpunten (2018: ongeveer 7 procentpunten). Hiermee overeenkomende stijgingen van de valutakoersen resulteren in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 5 procentpunten (2018: ongeveer 7 procentpunten).

Commodityrisico

Commodityrisico is het risico dat de waarde van commoditybeleggingen verandert als gevolg van veranderingen in de marktprijzen van desbetreffende (onderliggende) grondstoffen. Het fonds belegt niet in commodities of commodityderivaten, zodat geen sprake is van commodityrisico.

Kredietrisico

Kredietrisico is het risico dat tegenpartijen hun contractuele verplichtingen aan het pensioenfonds of de beleggingsfondsen waarin het pensioenfonds participeert niet nakomen. Informatie over de kredietwaardigheid van de portefeuille op basis van credit ratings en over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastrentende waarden. Ongeveer 26% (2018: ongeveer 32%) van de totale portefeuille heeft de hoogste rating AAA en ongeveer 19% (2018: ongeveer 21%) van de portefeuille heeft de AA-rating. In de toelichting op de derivatenposities is informatie over de daarvoor verkregen zekerheden vermeld.

Verzekeringstechnisch risico

Het belangrijkste verzekeringstechnisch risico is het langlevensrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer blijven leven dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Door toepassing van de AG-prognosetafels 2018 met correcties voor ervaringssterfte wordt rekening gehouden met een toekomstige verbetering van de levensverwachting. Dit neemt niet weg dat een grote mate van onzekerheid bestaat met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de levensverwachting.

Een ander verzekeringstechnisch risico is het kortlevensrisico. Dit is het risico dat (gewezen) deelnemers en/of pensioengerechtigden eerder overlijden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Dit is met andere woorden het risico dat de hiervoor ontvangen risicopremie en de hiervoor opgenomen technische voorziening onvoldoende zijn om de toekomstige uitkeringen nabestaandenpensioen en wezenpensioen te dekken. De hiervoor in de premie begrepen risicopremie en de hiervoor gevormde technische voorziening worden vastgesteld op basis van de actuele AG prognosetafels met correcties voor ervaringssterfte.

Tenslotte wordt het arbeidsongeschiktheidsrisico onderscheiden. Dit is het risico dat meer deelnemers arbeidsongeschikt worden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie voor arbeidsongeschiktheid, met andere woorden dat de toekomstige premievrije pensioenopbouw en het toekomstige arbeidsongeschiktheidspensioen hoger zijn dan de hiervoor ontvangen risicopremie.

Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat onvoldoende liquide middelen beschikbaar zijn om op korte termijn aan de verplichtingen (voornamelijk de pensioenuitkeringen) te kunnen voldoen. Dit risico is onder normale omstandigheden nagenoeg afwezig, omdat de pensioenuitkeringen voor een belangrijk deel kunnen worden voldaan uit de ontvangen premies en directe beleggingsopbrengsten en bovendien verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille bestaat uit liquide vermogenstitels. Dit neemt niet weg dat ingenomen derivatenposities kunnen leiden tot de contractuele verplichting tot bijstorting. Feitelijk is het liquiditeitsrisico geen onderdeel van het solvabiliteitsrisico, namelijk het risico dat het pensioenfonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. Wel is het zo dat een gedwongen verkoop op korte termijn van illiquide beleggingen veelal een ongunstige prijs tot gevolg heeft, waardoor op de verkoop verlies wordt geleden.

Het totaal van de illiquide beleggingen maakt ongeveer 23% (2018: ongeveer 21%) uit van de totale portefeuille beleggingen. Het liquiditeitsrisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Concentratierisico

Concentratierisico kan optreden als een goede spreiding van beleggingen of pensioenverplichtingen ontbreekt. In het standaardmodel van DNB voor de bepaling van het vereist eigen vermogen is het concentratierisico gelijkgesteld aan nihil. Het pensioenfonds voldoet aan deze veronderstelling van een voldoende gediversifieerde beleggingsportefeuille en een voldoende evenwichtige demografische opbouw van de populatie. In de toelichting op de balanspost vastrentende waarden zijn de posten die meer dan 5% uitmaken van de totale obligatieportefeuille vermeld. Duitse, Franse, Nederlandse en Oostenrijkse staatsleningen en een tweetal beleggingsfondsen dat belegt in woninghypotheken maken gezamenlijk ongeveer 52% (2018: ongeveer 55%) uit van de totale obligatieportefeuille. De actiefpost derivaten heeft voor 100% (2018: ongeveer 93%) betrekking op drie (2018: vijf) tegenpartijen. De totale marktwaarde van deze contracten komt overeen met ongeveer 0% (2018: ongeveer 1%) van de marktwaarde van de obligatieportefeuille. Voor de derivatenposities zijn voldoende zekerheden verkregen. Het concentratierisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Operationeel risico

Operationeel risico is het risico dat optreedt bij de uitvoering van de activiteiten als gevolg van niet afdoende of falende processen, menselijk gedrag en systemen bij de uitvoeringsorganisaties of als gevolg van externe gebeurtenissen. Het pensioenfonds besteedt de operationele activiteiten uit aan BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. zodat het operationele risico voornamelijk bestaat uit het risico dat de met de BSG-organisatie gemaakte afspraken niet worden nagekomen. Over de beheersing van de processen wordt verantwoording afgelegd, waarbij jaarlijks een ISAE 3402 type II-rapportage wordt overgelegd. Op grond van de Pensioenwet mag het operationeel risico in de solvabiliteitstoets van DNB op nihil worden gesteld, mits geen sprake is van een verhoogd risico. In 2019 (en 2018) is aan deze voorwaarde voldaan.

Actief risico

Actief risico is het risico dat het rendement van een beleggingsportefeuille afwijkt van de voor deze beleggingsportefeuille gehanteerde benchmark. Op basis van een ALM-studie wordt een strategische beleggingsmix bepaald. Ter beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten wordt voor de afzonderlijke beleggingscategorieën binnen de totale beleggingsportefeuille een benchmark bepaald, die worden geaggregeerd op portefeuilleniveau. Door middel van zowel actief beheer van de onderscheiden afzonderlijke beleggingsportefeuilles per assetcategorie (selectie van individuele vermogenstitels) als actief beheer van de totale portefeuille (afwijking van de strategische mix) wordt actief risico aangegaan.

Een belangrijke maatstaf voor het actief risico is de tracking error. Door middel van de tracking error wordt de afwijking van het rendement van een beleggingsportefeuille ten opzichte van een benchmarkportefeuille gemeten. De benchmarkportefeuille dient dus als referentiekader voor de beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten. Een hogere tracking error impliceert een hogere mate van actief risico. De tracking error van de totale portefeuille heeft zich gedurende 2019 rond 0,3% bewogen (2018: 0,3%), waarmee binnen de hiervoor gestelde limiet van 1,3% (2018: 1,3%) is gebleven. Het actief risico wordt op maandbasis gemonitord en bewaakt. In de solvabiliteitstoets van DNB is rekening gehouden met het actieve risico. Het effect hiervan op het vereist eigen vermogen bedraagt slechts 0,2 procentpunt (2018: 0,1 procentpunt).

Naast de in de solvabiliteitstoets onderkende risico's wordt nog het indexeringsrisico onderscheiden.

Indexeringsrisico

De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Het bestuur van het pensioenfonds stelt jaarlijks de indexering vast met inachtneming van de financiële positie van het pensioenfonds. Indexeringsrisico is het risico dat de indexeringsambitie niet wordt gerealiseerd als gevolg van tegenvallend rendement op de beleggingen, tegenvallende inflatie, daling van de marktrente en demografische ontwikkelingen.

Door middel van de reële dekkingsgraad kan inzicht worden gegeven in de mate waarin in de toekomst toeslagen kunnen worden toegekend. Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. De aldus berekende reële dekkingsgraad bedraagt 84,2% (2018: 82,8%).

TOELICHTING REKENING VAN BATEN EN LASTEN

(bedragen in miljoenen euro's)

Baten en lasten pensioenactiviteiten

14 Premies voor risico pensioenfonds

	2019	2018
Werkgeversdeel	109,1	105,0
Werknemersdeel	30,3	29,0
Totaal premie basispensioenregeling	139,4	134,0
Premie nettopensioenregeling	0,1	-
Totaal	139,5	134,0

De premie van de basispensioenregeling is gebaseerd op een doorsneepremiebeleid. Afhankelijk van de vermogenspositie bij aanvang van het verslagjaar wordt premiekorting verleend. Extra premie wordt gevraagd indien het pensioenfonds naar verwachting niet op basis van natuurlijke herstelkracht tijdig, dat wil zeggen binnen de wettelijke hersteltermijn, over het (strategisch) vereist eigen vermogen beschikt.

De premie nettopensioenregeling heeft betrekking op de risicoverzekering (het risico van overlijden van de deelnemer vóór de pensioendatum) als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige regeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum. De premie over 2019 bedraagt EUR 52 duizend (2018: EUR 46 duizend).

De feitelijke premie, exclusief de premie voor risico deelnemers (inleg beschikbare-premieregeling), bedraagt EUR 139,5 miljoen (2018: EUR 134,0 miljoen). De kostendeekkende premie volgens artikel 128 lid 1 Pensioenwet, exclusief de premie voor risico deelnemers (inleg beschikbare-premieregeling), bedraagt EUR 226,4 miljoen (2018: EUR 213,5 miljoen). De overeenkomende gedempt kostendeekkende premie volgens artikel 128 lid 2 Pensioenwet bedraagt EUR 131,9 miljoen (2018: EUR 126,4 miljoen).

De kostendekkende premie en de gedempt kostendekkende premie, exclusief de premie voor risico deelnemers (inleg beschikbare-premieregeling), zijn als volgt samengesteld:

	Kosten- dekkende premie	Gedempt kosten- dekkende premie
2019		
Pensioenopbouw (inclusief excassokosten)	167,5	66,7
Toegezegde indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	13,6	11,3
Pensioenuitvoeringskosten (exclusief excassokosten)	2,0	2,0
Solvabiliteitsopslag	43,3	18,6
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	33,3
Totaal basispensioenregeling	226,4	131,9
Nettopensioenregeling	-	-
Totaal	226,4	131,9
2018		
Pensioenopbouw (inclusief excassokosten)	155,7	63,7
Toegezegde indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	13,4	11,0
Pensioenuitvoeringskosten (exclusief excassokosten)	2,1	2,1
Solvabiliteitsopslag	42,3	18,7
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	30,9
Totaal basispensioenregeling	213,5	126,4
Nettopensioenregeling	-	-
Totaal	213,5	126,4

De kostendekkende premie wordt berekend op basis van de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo vorig verslagjaar. De afgeleide gemiddelde marktrente voor de kostendekkende premie bedraagt 1,5% (2018: 1,7%).

De gedempt kostendekkende premie wordt berekend op basis van het verwachte reële rendement op de strategische beleggingsportefeuille van 2,8% (2018: 2,8%).

De feitelijke premie wordt jaarlijks getoetst aan de gedempt kostendekkende premie. De feitelijke premie is EUR 7,6 miljoen hoger (2018: EUR 7,6 miljoen hoger) dan de gedempt kostendekkende premie.

De feitelijke premie, inclusief de premie voor risico deelnemers van EUR 0,7 miljoen (2018: EUR 0,6 miljoen), bedraagt EUR 140,2 miljoen (2018: EUR 134,6 miljoen). De totale feitelijke premie is eveneens EUR 7,6 miljoen (2018: EUR 7,6 miljoen) hoger dan de totale gedempt kostendekkende premie van EUR 132,6 miljoen (2018: EUR 127,0 miljoen).

15 Premies voor risico deelnemers

De premies voor risico deelnemers hebben betrekking op de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige pensioenregeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum.

	2019	2018
Totaal	0,7	0,6

16 Waardeoverdrachten voor risico pensioenfonds

Hieronder is opgenomen het saldo van inkomende bedragen uit hoofde van overgenomen pensioenverplichtingen en uitgaande bedragen uit hoofde van overgedragen pensioenverplichtingen.

	2019	2018
Inkomende waardeoverdrachten	4,6	3,2
Uitgaande waardeoverdrachten	-2,9	-1,8
Saldo	1,7	1,4

17 Waardeoverdrachten voor risico deelnemers

Hieronder is opgenomen het saldo van inkomende bedragen uit hoofde van overgenomen pensioenverplichtingen en uitgaande bedragen uit hoofde van overgedragen pensioenverplichtingen.

	2019	2018
Inkomende waardeoverdrachten	-	-
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,1	-
Saldo	-0,1	-

De inkomende waardeoverdrachten over 2019 bedragen nihil (2018: nihil) en de uitgaande waardeoverdrachten bedragen EUR 91 duizend (2018: EUR 30 duizend).

18 Pensioenopbouw

Onder pensioenopbouw is opgenomen de actuarieel berekende nominale waarde van de diensttijdopbouw. Dit is het effect op de voorziening pensioenverplichtingen van de in het verslagjaar opgebouwde nominale rechten ouderdomspensioen en nabestaandenpensioen. De pensioenopbouw wordt berekend op basis van de rentetermijnstructuur DNB primo verslagjaar.

	2019	2018
Pensioenopbouw actieve deelnemers	177,2	165,4
Toekomstige pensioenuitvoeringskosten	3,9	3,6
Totaal	181,1	169,0

19 Indexering

Onder indexering is de toegekende indexering (toeslagverlening) per 1 januari van het volgende jaar opgenomen.

	2019	2018
Actieve en arbeidsongeschikte deelnemers	1,6	32,7
Gewezen deelnemers en pensioengerechtigden	0,3	29,9
Saldo (bate)	1,9	62,6

De pensioenrechten van de deelnemers aan de middelloonregeling zijn per 1 januari 2020 niet verhoogd (1 januari 2019: 0,80%). De ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten zijn per 1 januari 2020 niet verhoogd (1 januari 2019: 0,91%).

20 Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de rentetermijnstructuur DNB per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode.

	2019	2018
Totaal	-18,2	-19,4

De in het verslagjaar aan de voorziening pensioenverplichtingen toegevoegde rente is gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,24% (2018: negatief 0,26%).

21 Wijziging rekenrente

De waarde van de pensioenverplichtingen verandert onder invloed van veranderingen in de rekenrente.

	2019	2018
Totaal	-1.188,0	-310,3

De afgeleide rekenrente is in 2019 gedaald van 1,4% tot 0,7% en is in 2018 gedaald van 1,5% tot 1,4%.

22 Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

Toekomstige pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten (in het bijzonder excassokosten) worden vooraf actuariael berekend en opgenomen in de voorziening pensioenverplichtingen. De hieronder opgenomen afname van de voorziening betreft het bedrag dat vrijkomt ten behoeve van de financiering van de pensioenen en kosten van de verslagperiode.

	2019	2018
Onttrekking pensioenuitkeringen	172,8	163,8
Onttrekking pensioenuitvoeringskosten	4,1	3,9
Totaal	176,9	167,7

23 Pensioenrechten waardeoverdrachten

Hieronder zijn opgenomen de toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van pensioenrechten met betrekking tot inkomende waardeoverdrachten en de onttrekking aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van pensioenrechten met betrekking tot uitgaande waardeoverdrachten.

	2019	2018
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-5,3	-3,4
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	3,4	1,8
Saldo	-1,9	-1,6

24 Wijziging actuariële grondslagen

De actuariële grondslagen zijn de uitgangspunten en veronderstellingen waarop de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen is gebaseerd. Onder wijziging actuariële grondslagen is het effect van aanpassing van de bestandsgrondslagen, economische grondslagen en kostengrondslagen op de voorziening opgenomen.

	2019	2018
Overige actuariële grondslagen	-13,8	-
Levensverwachting	-	53,0
Totaal	-13,8	53,0

Bij de vaststelling van de voorziening voor toekomstige pensioenopbouw voor arbeidsongeschikte deelnemers wordt vanaf 2019 ook rekening gehouden met de verwachte toekomstige stijgingen van de pensioengrondslag gegeven het onvoorwaardelijke karakter van de toezegging.

Het effect van de wijziging van de levensverwachting is als volgt samengesteld:

	2019	2018
Overgang op prognosetafels AG 2018	-	69,3
Wijziging correctiefactoren	-	-16,3
Totaal	-	53,0

Ultimo 2018 was overgegaan op nieuwe generatietafels van het Actuarieel Genootschap. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren waren eveneens opnieuw vastgesteld.

25 Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen

Onder overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen zijn opgenomen: actuariële resultaten en mutaties in de pensioenverplichtingen die niet onder een ander hoofd zijn opgenomen.

	2019	2018
Actuariële resultaten, per saldo	-4,3	6,2
Totaal	-4,3	6,2

26 Pensioenuitkeringen

	2019	2018
Ouderdomspensioen	133,5	125,6
Nabestaandenpensioen	34,4	33,7
Wezenpensioen	0,7	0,7
Arbeidsongeschiktheidspensioen	3,2	3,4
Totaal periodieke pensioenuitkeringen	171,8	163,4
Totaal afkopen pensioenen	0,3	0,4
Totaal	172,1	163,8

27 Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers

De mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers heeft betrekking op de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige pensioenregeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum.

	2019	2018
Inleg premies	0,7	0,6
Waardeoverdrachten, per saldo	-0,1	-
Belegingsresultaat	0,5	-0,1
Totaal	1,1	0,5

De inkomende waardeoverdrachten bedragen nihil (2018: nihil) en de uitgaande waardeoverdrachten bedragen EUR 91 duizend (2018: EUR 30 duizend).

28 Herverzekeringen

	2019	2018
Uitkeringen herverzekering	0,1	0,1
Mutatie herverzekeringsdeel voorziening pensioenverplichtingen	-0,1	-
Totaal	-	0,1

29 Pensioenuitvoeringskosten voor risico pensioenfondsen

Dit betreft de kosten met betrekking tot de uitvoering van de regelingen ouderdomspensioen, nabestaandenpensioen, wezenpensioen, arbeidsongeschiktheidspensioen en de risicoverzekering als onderdeel van de nettopensioenregeling. De kosten van vermogensbeheer zijn hierin niet begrepen. De kosten van bestuur en financieel beheer worden toegerekend aan pensioenuitvoering en vermogensbeheer.

	2019	2018
Kosten pensioenuitvoering en bestuursondersteuning	6,0	6,0
Overige kosten	1,2	1,1
Totaal vóór toerekening aan vermogensbeheer	7,2	7,1
Toegerekend aan vermogensbeheer	-1,1	-1,1
Totaal	6,1	6,0

Een deel van de kosten van bestuur en financieel beheer kan direct worden toegerekend aan pensioenuitvoering of vermogensbeheer. De kosten die niet direct toerekenbaar zijn, worden in de verhouding 60:40 (2018: 60:40) verdeeld over pensioenuitvoering en vermogensbeheer.

30 Pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers

Dit betreft de kosten met betrekking tot de uitvoering van de beschikbare-premieregeling als onderdeel van de nettopensioenregeling. Dit is een vrijwillige pensioenregeling voor deelnemers met een pensioengevend salaris boven het fiscale maximum. De kosten van vermogensbeheer zijn hierin niet begrepen.

	2019	2018
Totaal	-	-

De kosten over het verslagjaar bedragen EUR 32 duizend (2018: EUR 30 duizend).

Baten en lasten beleggingsactiviteiten

31 Beleggingsopbrengsten voor risico pensioenfonds

De beleggingsopbrengsten kunnen als volgt worden weergegeven:

	Direct	Prijs- verandering	Valuta- verandering	Totaal
2019				
Vastgoed	0,5	112,9	6,4	119,8
Aandelen	0,4	793,9	41,4	835,7
Vastrentende waarden	-0,1	516,5	33,1	549,5
Rentederivaten	0,3	-7,5	-	-7,2
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	1,1	1.415,8	80,9	1.497,8
Valutaderivaten			-177,9	-177,9
Totaal vóór kosten	1,1	1.415,8	-97,0	1.319,9
Kosten van vermogensbeheer				-9,9
Totaal				1.310,0
2018				
Vastgoed	2,8	39,4	14,9	57,1
Aandelen	-	-260,5	103,7	-156,8
Vastrentende waarden	0,1	45,2	136,9	182,2
Rentederivaten	6,4	15,5	-	21,9
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	9,3	-160,4	255,5	104,4
Valutaderivaten			-259,8	-259,8
Totaal vóór kosten	9,3	-160,4	-4,3	-155,4
Kosten van vermogensbeheer				-9,5
Totaal				-164,9

De directe beleggingsopbrengsten betreffen rente en door beleggingsfondsen uitgekeerd dividend.

De indirecte beleggingsopbrengsten betreffen waardeveranderingen inclusief valutakoersverschillen en zijn hiervoor verbijzonderd naar prijsveranderingen en valutaveranderingen.

De hiervoor weergegeven kosten van vermogensbeheer betreffen de rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten. De kosten die ten laste van beleggingsfondsen komen zijn hierin niet begrepen, maar zijn onderdeel van de waardeveranderingen. De ten laste van de beleggingsfondsen komende kosten kunnen worden onderscheiden in kosten van vermogensbeheer (vergoeding beheer beleggingen, bewaarloon en overige kosten) en transactiekosten. In de waardeveranderingen van derivaten (rentederivaten en valutaderivaten) zijn eveneens transactiekosten begrepen.

De kosten van vermogensbeheer die direct ten laste van het pensioenfonds komen, kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	2019	2018
Beheer beleggingen	4,5	5,0
Advies	3,9	2,9
Overig	0,4	0,5
Totaal vóór toerekening kosten bestuur en financieel beheer	8,8	8,4
Toegerekende kosten bestuur en financieel beheer	1,1	1,1
Totaal	9,9	9,5

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	Kosten vermogens- beheer	Transactie- kosten fondsen	Toe- en uittreed- vergoeding
2019			
Vastgoed	6,4	1,2	0,4
Aandelen	12,9	6,8	2,2
Vastrentende waarden	9,7	7,7	0,4
Totaal beleggingsfondsen	29,0	15,7	3,0
Rentederivaten	-	0,6	-
Valutaderivaten	-	0,9	-
Totaal	29,0	17,2	3,0
2018			
Vastgoed	6,6	0,5	0,3
Aandelen	15,5	4,3	0,9
Vastrentende waarden	8,7	6,8	2,4
Totaal beleggingsfondsen	30,8	11,6	3,6
Rentederivaten	-	0,6	-
Valutaderivaten	-	0,7	-
Totaal	30,8	12,9	3,6

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen slechts door middel van schattingen worden vastgesteld. Dit geldt vooral voor de onderliggende transactiekosten van beleggingsfondsen. Indien de transactiekosten met betrekking tot beleggingsfondsen worden geïnterpreteerd als de aan deze beleggingsfondsen betaalde toe- en uittreedvergoedingen, kunnen deze zonder gebruikmaking van schattingen worden bepaald.

32 Overige baten en lasten beleggingsactiviteiten voor risico pensioenfonds

	2019	2018
Resultaat deelnemingen	-	0,4
Opslag termijnbetaling	3,5	4,6
Totaal overige baten	3,5	5,0
Rente banktegoeden in rekening-courant	-6,8	0,5
Resultaat op vermogensbeheerkosten beleggingen voor risico deelnemers	-	-
Totaal	-3,3	5,5

Het resultaat op vermogensbeheerkosten voor risico deelnemers bedraagt nihil (2018: nihil) en betreft het verschil tussen de aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten van EUR 5 duizend (2018: EUR 4 duizend) en de door het pensioenfonds aan de beleggingsfondsen berekende kosten van EUR 5 duizend (2018: EUR 4 duizend).

33 Beleggingsresultaat voor risico deelnemers

Het beleggingsresultaat bedraagt EUR 522 duizend (2018: negatief EUR 94 duizend).

	Direct	Waarde- verandering	Totaal
2019			
Vastgoed	-	55	55
Aandelen	-	294	294
Vastrentende waarden	-	173	173
Totaal	-	522	522
2018			
Vastgoed	-	-3	-3
Aandelen	-	-91	-91
Vastrentende waarden	-	-	-
Totaal	-	-94	-94

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, onderdeel van de waardeveranderingen, kunnen als volgt worden gespecificeerd (in duizenden euro's):

	Kosten vermogens- beheer	Transactie- kosten fondsen	Toe- en uittreed- vergoeding
2019			
Vastgoed	1	1	-
Aandelen	4	3	2
Vastrentende waarden	7	2	2
Totaal	12	6	4
2018			
Vastgoed	-	-	-
Aandelen	4	2	-
Vastrentende waarden	3	3	1
Totaal	7	5	1

Actuariële analyse van het resultaat

Het resultaat kan als volgt worden geanalyseerd naar technische winst- en verliesbronnen:

	2019	2018
Resultaat op beleggingen en verplichtingen	136,9	-450,3
Resultaat op premies	-44,7	-38,1
Resultaat op waardeoverdrachten	-0,2	-0,2
Resultaat op pensioenuitkeringen	0,7	0,1
Resultaat op pensioenuitvoeringskosten	1,1	1,0
Wijziging actuariële grondslagen	-13,8	53,0
Actuariële resultaten	-4,3	6,2
Actuariële resultaten nettopensioenregeling	-	-
Resultaat op indexering	-1,9	-62,6
Overige resultaten	-	-
Resultaat voor risico pensioenfonds	73,8	-490,9
Resultaat voor risico deelnemers	-	-
Totaal	73,8	-490,9

Resultaat op beleggingen en verplichtingen

	2019	2018
Resultaat beleggingen voor risico pensioenfondsen exclusief vastrentende waarden en interest rate swaps	797,4	-226,5
Resultaat vastrentende waarden exclusief valutaresultaat	516,5	45,2
Resultaat interest rate swaps	-7,2	21,9
Totaal resultaat beleggingsactiviteiten	1.306,7	-159,4
Resultaat op vermogensbeheerkosten beleggingen voor risico deelnemers	-	-
Totaal resultaat beleggingen voor risico pensioenfondsen	1.306,7	-159,4
Benodigde rente voorziening pensioenverplichtingen	18,2	19,4
Wijziging rekenrente voorziening pensioenverplichtingen	-1.188,0	-310,3
Totaal	136,9	-450,3

Het resultaat op beleggingen en verplichtingen is gelijk aan het resultaat beleggingsactiviteiten verminderd met de technisch benodigde interest. Het rendement op de totale beleggingsportefeuille over 2019 bedraagt 15,5% tegen negatief 1,8% over 2018. De rentetoevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen is in 2019 gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,24% (2018: negatief 0,26%). Dit is de éénjaarsrente volgens de rentetermijnstructuur primo verslagjaar. De afgeleide rekenrente is in 2019 gedaald van 1,4% tot 0,7% en is in 2018 gedaald van 1,5% tot 1,4%.

Resultaat op premies

	2019	2018
Premies	139,5	134,0
Beschikbaar voor administratiekosten	-4,2	-4,0
Beschikbaar voor excassokosten	-2,8	-2,7
Beschikbaar voor pensioenopbouw	132,5	127,3
Pensioenopbouw actieve deelnemers	-177,2	-165,4
Totaal	-44,7	-38,1

Resultaat op waardeoverdrachten

	2019	2018
Inkomende waardeoverdrachten	4,6	3,2
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-5,3	-3,4
Resultaat op inkomende waardeoverdrachten	-0,7	-0,2
Uitgaande waardeoverdrachten	-2,9	-1,8
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	3,4	1,8
Resultaat op uitgaande waardeoverdrachten	0,5	-
Totaal	-0,2	-0,2

Resultaat op pensioenuitkeringen

	2019	2018
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen	172,8	163,8
Werkelijke pensioenuitkeringen	-172,1	-163,8
Beschikbaar uit herverzekeringsdeel voorziening pensioenverplichtingen	-0,1	-
Werkelijke uitkeringen herverzekering	0,1	0,1
Totaal	0,7	0,1

Resultaat op pensioenuitvoeringskosten

	2019	2018
Kostenopslag in premies jaar (administratiekosten en excassokosten)	7,0	6,7
Toevoeging voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	-3,9	-3,6
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	4,1	3,9
Totaal beschikbaar voor pensioenuitvoeringskosten	7,2	7,0
Werkelijke pensioenuitvoeringskosten	-6,1	-6,0
Totaal	1,1	1,0

Wijziging actuariële grondslagen

	2019	2018
Overgang op prognosetafels AG 2018	-	69,3
Wijziging correctiefactoren	-	-16,3
Totaal levensverwachting	-	53,0
Overige actuariële grondslagen	-13,8	-
Totaal	-13,8	53,0

Bij de vaststelling van de voorziening voor toekomstige pensioenopbouw voor arbeidsongeschikte deelnemers wordt vanaf 2019 ook rekening gehouden met de verwachte toekomstige stijgingen van de pensioengrondslag gegeven het onvoorwaardelijke karakter van de toezegging.

Ultimo 2018 was overgegaan op nieuwe generatietafels van het Actuarieel Genootschap. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren waren eveneens opnieuw vastgesteld.

Actuariële resultaten

	2019	2018
Sterfte	1,5	9,4
Arbeidsongeschiktheid	-3,0	-
Flexibele keuzemogelijkheden	-4,3	-1,2
Overig	1,5	-2,0
Totaal	-4,3	6,2

Op sterfte is een winst geboekt van EUR 1,5 miljoen (2018: winst EUR 9,4 miljoen), bestaande uit een winst op het kortlevenrisico van EUR 2,4 miljoen (2018: winst EUR 4,7 miljoen) en een verlies op het langlevenrisico van EUR 0,9 miljoen (2018: winst EUR 4,7 miljoen).

Resultaat op indexering

	2019	2018
Beschikbaar uit premies	-	-
Toegekende indexering	-1,9	-62,6
Totaal	-1,9	-62,6

De indexering van de pensioenrechten van actieve deelnemers en de indexering van de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten worden gefinancierd uit de reserves. Zij vinden hun oorsprong in het overrendement (resultaat op beleggingen en verplichtingen).

Overig resultaat

	2019	2018
Resultaat op pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers	-	-
Resultaat op vermogensbeheerkosten voor risico deelnemers	-	-
Totaal	-	-

Het resultaat op pensioenuitvoeringskosten voor risico deelnemers bedraagt nihil en betreft het verschil tussen de kostenopslag in de premies van EUR 32 duizend (2018: EUR 30 duizend) en de werkelijke kosten van EUR 32 duizend (2018: EUR 30 duizend).

Het resultaat op vermogensbeheerkosten voor risico deelnemers bedraagt nihil en betreft het verschil tussen de aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten van EUR 5 duizend (2018: EUR 4 duizend) en de door het pensioenfonds aan de beleggingsfondsen berekende kosten van EUR 5 duizend (2018: EUR 4 duizend).

Resultaat voor risico deelnemers

	2019	2018
Premies	0,7	0,6
Waardeoverdrachten, per saldo	-0,1	-
Pensioenuitvoeringskosten	-	-
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen	-1,1	-0,5
Beleggingsresultaat	0,5	-0,1
Totaal	-	-

De inkomende waardeoverdrachten bedragen nihil (2018: nihil) en de uitgaande waardeoverdrachten bedragen EUR 91 duizend (2018: EUR 30 duizend). De kosten van pensioenuitvoering bedragen EUR 32 duizend (2018: EUR 30 duizend). Het resultaat voor risico deelnemers bedraagt voor het pensioenfonds nihil.

Overige informatie

Verbonden partijen

De volgende rechtspersonen en natuurlijke personen worden aangemerkt als verbonden partijen:

- de aangesloten onderneming KLM N.V. (werkgever);
- de bestuursleden van het pensioenfonds en hun nauwe verwanten;
- de leden van de raad van toezicht van het pensioenfonds en hun nauwe verwanten;
- de onafhankelijke, externe voorzitter van het pensioenfonds;
- de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group bestaande uit Blue Sky Group Holding B.V., BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V.;
- de directieleden van de vier Blue Sky Group-vennootschappen en hun nauwe verwanten.

Tussen het pensioenfonds en de werkgever is een uitvoeringsovereenkomst inzake de financiering en de uitvoering van de pensioenregeling gesloten. Een samenvatting van de uitvoeringsovereenkomst is opgenomen in de paragraaf Financiering en premie van de algemene toelichting op pagina's 63 en 64.

Het pensioenfonds heeft geen leningen verstrekt aan bestuursleden en heeft ook anderszins geen vorderingen op bestuursleden. Inzake de beloning van bestuurders wordt verwezen naar de paragraaf Bezoldiging bestuurders hierna.

Het beheer van het pensioenfonds (pensioenuitvoering, bestuursondersteuning en vermogensbeheer) is ondergebracht bij Blue Sky Group. Het pensioenfonds bezit gezamenlijk met Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM en Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel alle aandelen in Blue Sky Group Holding B.V. (elk eenderde deel). De dienstverlening aan de aandeelhouders maakt ongeveer 84% (2018: ongeveer 83%) uit van de omzet (geconsolideerd) van Blue Sky Group. De overeenkomsten van dienstverlening zijn afgesloten op basis van marktconforme tarieven.

Er zijn geen transacties van betekenis met verbonden partijen die niet onder normale marktvoorwaarden zijn aangegaan.

Medewerkers

Het pensioenfonds heeft geen personeel in dienst.

Bezoldiging bestuurders

De bezoldiging van de leden van het bestuur (inclusief de voorzitter) bedraagt totaal EUR 189 duizend (2018: EUR 96 duizend).

Honorarium accountant

De aan het verslagjaar toegerekende accountants-honoraria zoals bedoeld in artikel 382a Titel 9, Boek 2 BW bedragen totaal EUR 72 duizend (2018: EUR 71 duizend).

	2019	2018
Controle jaarrekening en jaarstaten DNB	70	65
Fiscaal advieswerk	–	3
Overig advieswerk	2	3
Totaal	72	71

Belastingen

Het pensioenfonds is op grond van de aard van de activiteiten vrijgesteld van belastingheffing voor de vennootschapsbelasting.

Toezichthouder

Evenals voorgaande jaren is geen sprake van door DNB genomen corrigerende maatregelen ingevolge artikel 96 Pensioenwet.

Gebeurtenissen na balansdatum

Het coronavirus COVID-19, dat eind 2019 in China uitbrak, is in 2020 razendsnel tot pandemie uitgegroeid. De overheidsmaatregelen gericht op het indammen van het virus hebben grote impact op het maatschappelijk functioneren en op de economie. De beurskoersen zijn sinds eind februari 2020 wereldwijd fors gedaald en de toch al extreem lage rente is verder naar beneden gegaan.

Als gevolg van de daling van de waarde van de beleggingsportefeuille van het pensioenfonds daalde de maandelijkse nominale dekkingsgraad ultimo maart 2020 van 109,9% naar 91,6%. Indien deze financiële positie aanhoudt tot eind 2020, dan zullen vanaf 2021 herstelmaatregelen moeten worden getroffen. Op basis van de huidige financieringsafspraken zal het pensioenfonds dan een herstell premie moeten vragen.

Hoewel de situatie ernstig is en alle betrokkenen voor grote uitdagingen plaatst, zijn naar het oordeel van het bestuur passende maatregelen en acties ondernomen om de situatie het hoofd te bieden. Over het eerste kwartaal heeft premiebetaling plaatsgevonden; de premiebetaling over de volgende kwartalen zal steeds na afloop van een kwartaal plaatsvinden. Ingeval de premie onverhoopt enige tijd uitblijft, kan het pensioenfonds de pensioenopbouw, risicodekking en pensioenbetalingen voortzetten. De liquiditeitspositie en -planning van het pensioenfonds is zodanig, dat verschuldigde betalingen zonder problemen kunnen worden uitgevoerd.

Indien de huidige financiële situatie tot eind 2020 aanhoudt, dan zijn verdere maatregelen niet uitgesloten. Voor zover deze buiten de financieringsafspraken vallen, zullen deze worden genomen in overleg met de werkgever KLM en haar arbeidsvoorwaardelijke partners. Daarnaast loopt er overleg tussen de werkgever KLM met de overheid over financiële steun en kredietgaranties.

De ontstane crisis heeft ook gevolgen voor de dagelijkse operatie van het pensioenfonds. Voor het bestuur zijn pensioentoekenningen en -betalingen, portefeuillebeheer, communicatie met belanghebbenden en bestuurlijke besluitvorming kritische processen waarvan de continuïteit gewaarborgd moet zijn. Mede dankzij een goede infrastructuur en tijdige voorbereiding kunnen alle activiteiten van het pensioenfonds vanuit huis worden uitgevoerd. Bestuur en medewerkers van de uitvoeringsorganisatie werken vanaf 16 maart 2020 nagenoeg volledig thuis. Uitgezonderd bijeenkomsten met deelnemers vinden alle fondsactiviteiten doorgang. Er hebben in de periode van 16 maart tot de datum van vaststelling van dit verslag geen verstoringen in processen of activiteiten plaatsgevonden.

Het pensioenfonds verwijst tevens naar hoofdstuk 9 waarin een toelichting op de gevolgen van de financiële positie van het pensioenfonds beschreven staat.

Amstelveen, 2 juni 2020

Het bestuur van de Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM,

H. Bosscher	drs. L.J. van der Put
mr. P.J.M. Jansen	mr. drs. H.W. de Roos
drs. A.R. de Jong RC	drs. C. Steenmeijer
mr. M.I. Kartman	drs. M.P.A. Stienen
mr. M. Meijer-Zaalberg	drs. P.V.H. Verhoef CPE
K. Pronk BEc	

namens het bestuur,

drs. A.R. de Jong RC	mr. drs. H.W. de Roos
vicevoorzitter	vicevoorzitter

Raad van toezicht,

drs. J.F.M. van der Meer	mr. R.S. Croll	drs. J.J.M. Nijland RA
voorzitter		

OVERIGE GEGEVENS

Bestemming van het resultaat

In de statuten is geen bepaling opgenomen over de wijze waarop het resultaat moet worden verdeeld. Het resultaat wordt jaarlijks geheel ten gunste dan wel ten laste van de reserves gebracht.

Actuariële verklaring

Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM

Opdracht

Door Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM te Amstelveen is aan Towers Watson Netherlands B.V. de opdracht verleend tot het afgeven van een actuariële verklaring als bedoeld in de Pensioenwet over het boekjaar 2019.

Onafhankelijkheid

Als waarmerkend actuaaris ben ik onafhankelijk van Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM, zoals vereist conform artikel 148 van de Pensioenwet. Ik verricht geen andere werkzaamheden voor het pensioenfonds, anders dan de werkzaamheden uit hoofde van de actuariële functie.

Gegevens

De gegevens waarop mijn onderzoek is gebaseerd, zijn verstrekt door en tot stand gekomen onder de verantwoordelijkheid van het bestuur van het pensioenfonds.

Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie heb ik mij gebaseerd op de financiële gegevens die ten grondslag liggen aan de jaarrekening.

Afstemming accountant

Op basis van de door mij en de accountant gehanteerde Handreiking heeft afstemming plaatsgevonden over de werkzaamheden en de verwachtingen bij de controle van het boekjaar.

Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie als geheel heb ik de materialiteit bepaald op EUR 75 miljoen. Met de accountant ben ik overeengekomen om geconstateerde afwijkingen boven EUR 3,75 miljoen te rapporteren. Deze afspraken zijn vastgelegd en de uitkomsten van mijn bevindingen zijn met de accountant besproken.

Ik heb voorts gebruikgemaakt van de door de accountant in het kader van de jaarrekeningcontrole onderzochte basisgegevens. De accountant van het pensioenfonds heeft mij geïnformeerd over zijn bevindingen ten aanzien van de betrouwbaarheid (materiële juistheid en volledigheid) van de basisgegevens en de overige uitgangspunten die voor mijn beoordeling van belang zijn.

Werkzaamheden

Ter uitvoering van de opdracht heb ik, conform mijn wettelijke verantwoordelijkheid zoals beschreven in artikel 147 van de Pensioenwet, onderzocht of is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet. De door het pensioenfonds verstrekte basisgegevens zijn zodanig dat ik die gegevens als uitgangspunt van de door mij beoordeelde berekeningen heb aanvaard.

Als onderdeel van de werkzaamheden voor de opdracht heb ik onder meer onderzocht of:

- de technische voorzieningen, het minimaal vereist eigen vermogen en het vereist eigen vermogen toereikend zijn vastgesteld;
- de kostendekkende premie voldoet aan de gestelde wettelijke vereisten;
- het beleggingsbeleid in overeenstemming is met de prudent-person regel.

Voorts heb ik mij een oordeel gevormd over de vermogenspositie van het pensioenfonds. Daarbij heb ik mij gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen en is mede het financieel beleid van het pensioenfonds in aanmerking genomen.

Mijn onderzoek heb ik zodanig uitgevoerd, dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen dat de resultaten geen onjuistheden van materieel belang bevatten.

De beschreven werkzaamheden en de uitvoering daarvan zijn in overeenstemming met de binnen het Koninklijk Actuarieel Genootschap geldende normen en gebruiken en vormen naar mijn mening een deugdelijke grondslag voor mijn oordeel.

Oordeel

De technische voorzieningen zijn, overeenkomstig de beschreven berekeningsregels en uitgangspunten, als geheel gezien, toereikend vastgesteld. Het eigen vermogen van het pensioenfonds is op de balansdatum lager dan het wettelijk vereist eigen vermogen, maar hoger dan het wettelijk minimaal vereist eigen vermogen.

Met inachtneming van het voorafgaande heb ik mij ervan overtuigd dat is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet, met uitzondering van artikel 132 (vereist eigen vermogen).

De beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds op balansdatum is lager dan de dekkingsgraad bij het vereist eigen vermogen, doch hoger dan de dekkingsgraad bij het minimaal vereist eigen vermogen.

Mijn oordeel over de vermogenspositie van Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM is gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen. De vermogenspositie is naar mijn mening niet voldoende, omdat het aanwezig eigen vermogen lager is dan het vereist eigen vermogen. In het kader van dit oordeel wijs ik op de ontwikkelingen na balansdatum als gevolg van de coronacrisis, zoals die door het pensioenfonds in het jaarverslag zijn toegelicht.

Amstelveen, 2 juni 2020

drs. H. Zaghdoudi AAG
Verbonden aan Towers Watson Netherlands B.V.

Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Aan: het bestuur en de raad van toezicht van Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen jaarrekening 2019

Ons oordeel

Naar ons oordeel geeft de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en samenstelling van het vermogen van Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM per 31 december 2019 en van het saldo van baten en lasten over 2019, in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW.

Wat we gecontroleerd hebben

Wij hebben de jaarrekening 2019 van Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM ('de Stichting') te Amstelveen gecontroleerd.

De jaarrekening bestaat uit:

1. de balans per 31 december 2019;
2. de rekening van baten en lasten over 2019;
3. het kasstroomoverzicht over 2019; en
4. de toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en overige toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij zijn onafhankelijk van de Stichting zoals vereist in de Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assurance-opdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Controleaanpak

Samenvatting

MATERIALITEIT

- Materialiteit van EUR 75 miljoen
- 0,8% van het pensioenvermogen

KERNPUNTEN

- Waardering van beleggingen
- Waardering van technische voorzieningen

ORDEEL

Goedkeurend

Materialiteit

Op basis van onze professionele oordeelsvorming hebben wij de materialiteit voor de jaarrekening als geheel bepaald op EUR 75 miljoen (2018: EUR 75 miljoen). Voor de bepaling van de materialiteit wordt uitgegaan van het pensioenvermogen (pensioenverplichting plus stichtingskapitaal en reserves minus bestemmingsreserves) per 31 december 2019 (0,8%). Wij beschouwen het pensioenvermogen als de meest geschikte benchmark, omdat het pensioenvermogen een bepalende factor is in de berekening van de (beleids)dekkingsgraad die de financiële positie van de Stichting weergeeft. Wij houden ook rekening met afwijkingen en/of mogelijke afwijkingen die naar onze mening voor de gebruikers van de jaarrekening om kwalitatieve redenen materieel zijn.

Wij hebben met het bestuur en de raad van toezicht afgesproken dat wij tijdens onze controle geconstateerde afwijkingen boven EUR 3,75 miljoen rapporteren aan het bestuur en de raad van toezicht alsmede kleinere afwijkingen die naar onze mening om kwalitatieve redenen relevant zijn.

Reikwijdte van de controle

Uitbesteding van bedrijfsprocessen aan dienstverleners

De Stichting heeft het beheer van de beleggingen uitbesteed aan BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. De pensioenadministratie is uitbesteed aan BSG Pension Management B.V. De jaarrekening wordt opgesteld op basis van informatie over de beleggingen en beleggingsopbrengsten die is verstrekt door BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. en informatie over de technische voorzieningen, premiebijdragen en pensioenuitkeringen en overige financiële posten die is verstrekt door BSG Pension Management B.V.

Gegeven onze eindverantwoordelijkheid voor het oordeel zijn wij verantwoordelijk voor het verwerven van inzicht in de aard en de significantie van de door de dienstverleners verleende diensten en in het effect ervan op de voor de controle relevante interne beheersing van de Stichting. Op basis hiervan identificeren wij de risico's op een afwijking van materieel belang en zetten wij controlewerkzaamheden op en voeren wij deze uit om op deze risico's in te spelen.

Bij de uitvoering van onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden en bevindingen van andere onafhankelijke accountants inzake de voor de Stichting relevante interne beheersingsmaatregelen van BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V., zoals weergegeven in de specifiek daarvoor opgestelde (Standaard 3402 type II-) rapportages.

Onze controlewerkzaamheden bestaan uit het bepalen van de minimaal verwachte interne beheersingsmaatregelen en het bespreken van de beheersomgeving bij de dienstverlener met vertegenwoordigers van de dienstverlener. Op basis daarvan evalueren wij, en bespreken wij met de andere onafhankelijke accountant, de in de Standaard 3402-rapportage beschreven interne beheersingsmaatregelen, de verrichte werkzaamheden ter toetsing van de effectieve werking gedurende 2019 en de uitkomsten daarvan. Ook beoordelen wij de evaluatie door het bestuur van de kwaliteit van de uitbesteding aan BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V.

Wij hebben eigen gegevensgerichte analyses ten aanzien van indirecte beleggingsopbrengsten, premiebijdragen en uitkeringen uitgevoerd waarbij wij de uitkomsten hebben getoetst op basis van verwachtingen die wij zelf hiervoor hebben ontwikkeld. Wij hebben door middel van deelwaarnemingen beleggingen, beleggingsstromen, mutaties in de pensioenadministratie, premiebijdragen en uitkeringen aan de hand van brondocumentatie bij de dienstverlener onderzocht.

Door bovengenoemde werkzaamheden op de uitbestede bedrijfsprocessen en aanvullende eigen werkzaamheden hebben wij voldoende en geschikte controle-informatie met betrekking tot de beleggingen, beleggingsstromen en -opbrengsten, (mutaties in) deelnemergegevens en aanspraken die resulteren in (wijzigingen in) de technische voorzieningen, premiebijdragen en uitkeringen verkregen.

Reikwijdte van onze controle inzake fraude

In overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden zijn wij verantwoordelijk voor het verkrijgen van een redelijke mate van zekerheid (maar geen absolute) dat de jaarrekening als geheel geen afwijkingen van materieel belang bevat die het gevolg zijn van fraude of fouten.

Als onderdeel van onze risico-inschattingswerkzaamheden hebben wij gebeurtenissen en omstandigheden geëvalueerd die wijzen op een prikkel of druk om fraude te plegen of een mogelijkheid bieden om fraude te plegen ('frauderisicofactoren') om op basis daarvan frauderisico's te identificeren, indien relevant.

Het geïdentificeerde frauderisico is besproken binnen het controleteam en wij zijn alert op aanwijzingen van fraude gedurende de controle. Op basis van de controlestandaard hebben wij het frauderisico met betrekking tot doorbreking van interne beheersingsmaatregelen door het bestuur (veronderstelde risico) geëvalueerd. Het veronderstelde frauderisico met betrekking tot de opbrengstverantwoording is niet van toepassing, vooral omdat de mogelijkheden tot het materieel beïnvloeden van de opbrengstverantwoording beperkt zijn.

Onze controlewerkzaamheden omvatten een evaluatie van de opzet en het bestaan alsmede de effectieve werking van interne beheersingsmaatregelen die relevant zijn voor het mitigeren van dit risico, een evaluatie van management bias en het identificeren van (administratieve) journaalposten met een hoger frauderisico. Indien wij journaalposten met een verhoogd risico hebben geïdentificeerd, controleren wij deze door middel van validatie van brondocumentatie.

Bij het bepalen van onze controlewerkzaamheden maken wij gebruik van de inschatting en evaluatie van de Stichting met betrekking tot het interne beleid omtrent frauderisicobeheersing (preventie, detectie en respons), inclusief de opzet van ethische standaarden om een open en eerlijke cultuur na te streven. Als onderdeel van onze evaluatie hebben wij het incidentregister geïnspecteerd.

Wij hebben onze risico-inschatting en controlewerkzaamheden gecommuniceerd aan het bestuur en de raad van toezicht. Onze controlewerkzaamheden verschillen van een specifiek forensisch fraudeonderzoek, welk onderzoek vaak een meer diepgaand karakter heeft.

Onze controlewerkzaamheden om frauderisico's te adresseren hebben niet geleid tot de identificatie van een kernpunt van de controle.

Wij merken op dat onze controle is gebaseerd op de procedures die zijn beschreven in overeenstemming met de toepasselijke controlestandaarden en niet primair zijn ontworpen om fraude te detecteren.

Reikwijdte van onze controle inzake het niet voldoen aan wet- en regelgeving

Wij hebben feiten en omstandigheden geëvalueerd om wet- en regelgeving te identificeren die relevant is voor de Stichting. Wij hebben wet- en regelgeving geïdentificeerd die redelijkerwijs een materieel effect op de jaarrekening kan hebben op basis van onze risico-inschatting en sector kennis, door middel van het bevragen van het bestuur en een evaluatie van het beleid en geïmplementeerde procedures ten aanzien van het voldoen aan wet- en regelgeving.

Geïdentificeerde wet- en regelgeving is besproken binnen het controleteam en wij zijn alert op aanwijzingen van het niet voldoen aan wet- en regelgeving gedurende de controle. De potentiële impact van wet- en regelgeving varieert sterk:

- De Stichting is onderhevig aan wet- en regelgeving die direct van invloed is op de jaarrekening, inclusief de Pensioenwet en verslaggevingsstandaarden (inclusief voor de Stichting specifieke wet- en regelgeving). Wij hebben het voldoen aan deze wet- en regelgeving vastgesteld als onderdeel van onze controlewerkzaamheden voor de relevante elementen in de jaarrekening.

- Daarnaast is de Stichting onderhevig aan diverse wet- en regelgeving waarbij niet voldoen aan deze wet- en regelgeving indirect van invloed kan zijn op de jaarrekening ten aanzien van elementen verantwoord of toegelicht in de jaarrekening, of beide, bijvoorbeeld als gevolg van het ontvangen van boetes of claims. Wij hebben het Besluit Financieel toetsingskader pensioenfondsen (Bftp) geïdentificeerd als wetgeving die indirect, redelijkerwijs een materiële impact op de jaarrekening zou kunnen hebben.

De Nederlandse controlestandaarden beperken onze controlewerkzaamheden met betrekking tot het identificeren van het niet voldoen aan wet- en regelgeving met een indirecte invloed tot het bevragen van het bestuur en inspectie van correspondentie met toezichhoudende instanties alsmede andere juridische correspondentie. Onze werkzaamheden hebben niet geleid tot het identificeren van gevallen of vermoedens van niet voldoen aan wet- en regelgeving anders dan wat reeds door de Stichting is geïdentificeerd.

De impact van bekende gevallen of vermoedens van niet voldoen aan wet- en regelgeving hebben wij geadresseerd in de controlewerkzaamheden met betrekking tot de relevante elementen zoals verantwoord in de jaarrekening.

De uitgevoerde werkzaamheden inzake het adresseren van het risico op het niet voldoen aan wet- en regelgeving hebben niet geleid tot het identificeren van een kernpunt in onze controleverklaring.

Onze controlewerkzaamheden verschillen van een specifiek forensisch onderzoek naar het voldoen aan wet- en regelgeving. Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken van de jaarrekening en voor de opzet van een zodanige interne beheersing als het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude, waaronder het voldoen aan wet- en regelgeving.

Indien de gevolgen voor de jaarrekening van het niet voldoen aan indirecte wet- en regelgeving (onregelmatigheden) minder direct van invloed zijn op gebeurtenissen en transacties die in de jaarrekening tot uitdrukking komen, hoe minder waarschijnlijk het is dat de inherent beperkte controlewerkzaamheden, zoals vereist door de controlestandaarden, dit zouden identificeren. Bovendien bestaat er, zoals bij elke controle, een hoger risico op het niet detecteren van onregelmatigheden indien deze het gevolg zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, opzettelijke onjuistheden, verkeerde representaties of de doorbreking van interne beheersmaatregelen.

De kernpunten van onze controle

In de kernpunten van onze controle beschrijven wij zaken die naar ons professionele oordeel het belangrijkste waren tijdens onze controle van de jaarrekening. De kernpunten van onze controle hebben wij aan het bestuur en de raad van toezicht gecommuniceerd, maar vormen geen volledige weergave van alles wat is besproken.

Wij hebben onze controlewerkzaamheden met betrekking tot deze kernpunten bepaald in het kader van de jaarrekeningcontrole als geheel. Onze bevindingen ten aanzien van de individuele kernpunten moeten in dat kader worden gezien en niet als afzonderlijke oordelen over deze kernpunten.

Waardering van beleggingen

Omschrijving

De beleggingen vormen een significante post op de balans van de Stichting. De beleggingen van de Stichting bedragen circa 99,8% van het balanstotaal. Alle beleggingen dienen conform de Pensioenwet te worden gewaardeerd op marktwaarde. Uit de paragraaf 'Overige informatie beleggingen' bij de toelichting op de jaarrekening blijkt dat voor EUR 7,7 miljard (78%) van de beleggingen van de Stichting de waardering gebaseerd is op marktnoteringen en dat voor EUR 2,2 miljard (22%) van de beleggingen

van de Stichting de waardering gebaseerd is op afgeleide marktnoteringen en waarderingsmodellen en -technieken. Het bepalen van de marktwaarde voor deze laatste beleggingscategorie is complex(er) en bevat subjectieve schattingselementen.

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van modellen. Gezien de invloed hiervan op de waardering van de beleggingen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de (beleids)dekkingsgraad vormde de waardering van de beleggingen een kernpunt van onze controle.

In de paragraaf 'Grondslagen voor de waardering van activa en passiva' geeft de Stichting de gehanteerde waarderingsgrondslagen weer. In de paragraaf 'Overige informatie beleggingen' zijn de gehanteerde waarderingmethoden en belangrijke veronderstellingen voor waardering van deze beleggingscategorie uiteengezet.

Het evalueren van de waarderingsgrondslagen en het vaststellen van de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen vormden onderdeel van onze werkzaamheden.

Onze aanpak

Wij maken gebruik van de beheersmaatregelen die zijn ingericht bij de vermogensbeheerder en die onderdeel zijn van de Standaard 3402 type II-rapportage (waarbij een goedkeurend assurancerapport van de accountant is afgegeven). Deze relevante beheersmaatregelen zijn gericht op de aanstelling van betrouwbare fondsmanagers enerzijds en de betrouwbare aanlevering van, en toereikende evaluatie op, periodieke performancecijfers anderzijds. Daarnaast hebben wij de aansluiting vastgesteld tussen de financiële administratie en actuele financiële rapportages van fondsmanagers, indien nodig gecorrigeerd voor kasstromen tot aan balansdatum. Vervolgens hebben wij de waardering van beleggingen gebaseerd op afgeleide marktnoteringen en waarderingsmodellen en -technieken onderzocht.

De waardering van participaties in Blue Sky beleggingspools hebben wij getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Bovendien hebben wij ook de monitoring van de Stichting op recente financiële informatie van de beleggingen na balansdatum in onze werkzaamheden betrokken. Ten aanzien van participaties in Blue Sky beleggingspools waarvoor geen door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekening beschikbaar zijn, hebben wij de beleggingen in de Blue Sky beleggingspool getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen.

De waardering van participaties in vastgoedfondsen, waarvan de onderliggende beleggingen worden gewaardeerd op basis van taxaties, hebben wij getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Bovendien hebben wij ook de monitoring van de Stichting op recente financiële informatie van de beleggingen na balansdatum in onze werkzaamheden betrokken.

Tot aan de datum van onze controleverklaring hebben wij voor EUR 223,5 miljoen (2,2% van de beleggingsportefeuille) van de niet-beursgenoteerde beleggingscategorieën de waardering niet kunnen toetsen aan door een accountant gecontroleerde jaarrekeningen voorzien van een goedkeurende controleverklaring. Wij hebben hier de volgende aanvullende procedures op uitgevoerd:

Wanneer niet tijdig een jaarrekening die is voorzien van een goedkeurende controleverklaring beschikbaar is, hebben wij de betrouwbaarheid van de marktwaardering zoals door de fondsmanager is

afgegeven, vastgesteld door de inschatting van deze fondsmanagers uit voorgaande jaren te toetsen aan de hand van de later in het jaar beschikbaar gekomen gecontroleerde jaarrekeningen. In aanvulling hierop hebben we diverse gesprekken gevoerd met betrokken frontoffice-medewerkers van de Stichting/vermogensbeheer, waarbij wij significante gebeurtenissen na balansdatum, mogelijke risico's en andere relevante aspecten die van invloed zijn op de waardering van deze fondsen hebben besproken en getoetst aan brondocumentatie.

De waardering van derivaten gebaseerd op afgeleide marktnoteringen hebben wij onderzocht met gebruikmaking van een eigen waarderingsspecialist. Wij hebben ook de monitoring van de uitvoeringsorganisatie op recente financiële informatie verkregen na balansdatum over de waarde van beleggingen op balansdatum betrokken. Onze waarderingsspecialist heeft de gehanteerde waarderingen vergeleken met zelfstandig bepaalde waarderingen op basis van zelfstandig verkregen in de markt waarneembare prijzen.

Onze observatie

Wij hebben geconstateerd dat de gehanteerde waarderingsgrondslagen en gehanteerde waarderingsmethodieken voor de beleggingen in overeenstemming zijn met de geldende verslaggevingsregels en geschikt zijn om te kunnen komen tot een marktwaarde van deze beleggingen. Wij hebben eveneens geconstateerd dat de toelichtingen op de beleggingen adequaat zijn.

Wij vinden de waardering van de beleggingen evenwichtig bepaald.

Waardering van technische voorzieningen

Omschrijving

De technische voorzieningen vormen een significante post op de balans van de Stichting en worden gewaardeerd op actuele waarde (marktwaarde). De waardering van de technische voorzieningen komt tot stand door middel van een berekening waarin aanspraakgegevens van deelnemers met behulp van belangrijke schattingen over levensverwachtingen, kostenniveaus en arbeidsongeschiktheid worden vertaald naar verwachte toekomstige kasstromen (uitkeringen). De kasstromen worden contant gemaakt tegen de markttrente (rentetermijnstructuur zoals gepubliceerd door De Nederlandsche Bank).

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van actuariële modellen en het bestuur zich laat adviseren door actuariële deskundigen. Gezien de complexiteit en de invloed hiervan op de hoogte van de technische voorzieningen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de beleidsdekkingsgraad vormde de waardering van de technische voorzieningen een kernpunt van onze controle.

Het bestuur heeft in de paragraaf 'Grondslagen voor de waardering van activa en passiva' de waarderinggrondslagen en veronderstellingen voor de technische voorzieningen opgenomen. In de paragraaf 'Risicobeheer' is de gevoeligheid van de berekening van de technische voorzieningen voor schattingen uiteengezet.

Onze aanpak

Bij onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden van de certificerende actuaris die door de Stichting is aangesteld. Wij hebben bij aanvang van de controle en bij afronding ervan afstemming gehad met de certificerende actuaris over de te volgen aanpak, de attentiepunten en de uitkomsten. Wij maken tevens gebruik van de werkzaamheden van de actuariële sleutelfunctiehouder en hebben kennisgenomen van zijn rapportages en deze besproken.

Wij hebben de door het bestuur gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen geëvalueerd. Hierbij hebben wij de consistentie, prudentie en actualiteit van de schattingsmethode en veronderstellingen betrokken. Wij hebben de onderbouwing van de veronderstellingen door het bestuur

geëvalueerd aan de hand van een toetsing van de historische betrouwbaarheid daarvan en algemeen geactualiseerde uitgangspunten zoals overlevingskansen. De gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen hebben wij besproken met de certificerend actuaris. Wij hebben de actuariële verklaring zoals opgenomen in de Overige gegevens en de werkzaamheden in het dossier van de certificerend actuaris geëvalueerd.

Onze werkzaamheden omvatten verder het evalueren van de uitkomst van de actuariële analyse van het saldo van baten en lasten in relatie tot eerder gemaakte schattingen en kasstroomprojecties. Bij de uitvoering van deze werkzaamheden hebben wij gebruikgemaakt van een eigen actuaris. Tevens hebben wij de waarderingsgrondslagen en de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen in de jaarrekening geëvalueerd.

Onze observatie

Wij vinden de waardering van de technische voorzieningen evenwichtig bepaald en de toelichting toereikend.

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij, omvat het jaarverslag andere informatie. Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie:

- met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat;
- alle informatie bevat die op grond van Titel 9 Boek 2 BW is vereist.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in Titel 9 Boek 2 BW en de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben een mindere diepgang dan onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van de andere informatie, waaronder de informatie die op grond van Titel 9 Boek 2 BW is vereist.

Beschrijving van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur en de raad van toezicht voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken en het getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing als het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de Stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van de genoemde verslaggevingsstelsels moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de Stichting te liquideren of de bedrijfsactiviteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is. Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gerede twijfel zou kunnen bestaan of de Stichting haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

De raad van toezicht is verantwoordelijk voor het uitoefenen van toezicht op het proces van financiële verslaggeving van de Stichting.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze doelstelling is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen. Onze controle bestond onder andere uit:

- het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing;
- het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de entiteit;
- het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan;
- het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen; en
- het evalueren of de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de onderliggende transacties en gebeurtenissen.

Wij communiceren met het bestuur en de raad van toezicht onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

Wij bepalen de kernpunten van onze controle van de jaarrekening op basis van alle zaken die wij met het bestuur en de raad van toezicht hebben besproken. Wij beschrijven deze kernpunten in onze controleverklaring, tenzij dit is verboden door wet- en regelgeving of in buitengewoon zeldzame omstandigheden wanneer het niet vermelden in het belang van het maatschappelijk verkeer is.

Utrecht, 2 juni 2020

KPMG Accountants N.V.

A.J.H. Reijns RA

bijlagen

PERSONALIA

(stand per 2 juni 2020)

Bestuur

Voorzitter

P.A.M. (Paul) Loven

Benoemd door de werknemers

H. (Henk) Bosscher,
drs. P.V.H. (Paula) Verhoef CPE,
E. (Erik) Zwart (toehoorder)

Benoemd door KLM

mr. P.J.M. (Paul) Jansen,
drs. A.R. (Arend) de Jong RC (vicevoorzitter),
mr. M.I. (Miriam) Kartman,
K. (Kirsten) Pronk BEc,
drs. M.P.A. (Maarten) Stienen

Benoemd door de pensioengerechtigden

mr. M. (Marianne) Meijer-Zaalberg,
mr. drs. H.W. (Hans) de Roos (vicevoorzitter)

Niet-paritaire bestuursleden

drs. L.J. (Jeroen) van der Put,
drs. C. (Carola) Steenmeijer RA

Secretaris

drs. E.J.J. (Erik) Voorhoeve

Directeur

drs. B.A.A.M. (Toine) van der Stee

Compliance officer

mr. B. (Bianca) van Tilburg en
mr. T. (Tamara) Vlamings, Holland Van Gijzen
Law LLP

Privacy officer

mr. G. (Grace) Somaroo

Adviserend actuaris

drs. P.M.M. (Petra) Silven-Keijzer AAG

Sleutelfunctiehouders

Actuariële sleutelfunctiehouder

drs. H. (Hamadi) Zaghoudi AAG

Sleutelfunctiehouder audit

K. (Kirsten) Pronk BEc

Sleutelfunctiehouder risicobeheer

drs. C. (Carola) Steenmeijer RA

Verantwoordingsorgaan

Benoemd door de werknemers

N. (Nico) van der Plas,
drs. A.N. (Asha) Mees,
N. (Nicole) van Unen,
W. (Walter) van der Vlies, B. (Bob) van der Wal

Benoemd door KLM

M.J. (Mark) Besseling RA,
drs. E.P.R. (Eric) Wittgen

Benoemd door de pensioengerechtigden

drs. ing. J. (Jan) Schaatsbergen (voorzitter),
H. (Herman) Nota,
F.H. (Frans) Reder,
W.J.T. (Wim) Stijnman

Raad van toezicht

mr. R.S. (Robert) Croll,
drs. J.F.M. (Anneke) van der Meer (voorzitter),
drs. J.J.M. (Jan) Nijland RA

Accountant

KPMG Accountants N.V.

Actuaris

Willis Towers Watson Netherlands B.V.

Uitvoeringsorganisatie

Blue Sky Group, Amstelveen
(Blue Sky Group Holding B.V.,
BSG Asset Management B.V.,
BSG Fund Management B.V.,
BSG Pension Management B.V.)

FUNCTIES EN NEVENFUNCTIES BESTUUR EN RAAD VAN TOEZICHT

Bestuur

P.A.M. (Paul) Loven (1956)

Functie in het bestuur: Onafhankelijk voorzitter (vanaf 2018)
Nevenfuncties: Onafhankelijk voorzitter en bestuurslid Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel, onafhankelijk voorzitter Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, eigenaar Paul Loven Coaching en Bestuursadvies B.V., commissaris (vicevoorzitter raad van commissarissen en voorzitter auditcommissie) Stichting Espria (tot eind 2019)

H. (Henk) Bosscher (1954)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2017)
Voordragende organisatie: Vereniging KLM Professionals (VKP)
Functie: Pensioengerechtigd
Nevenfuncties: Lid Regioraad KvK Noord/West Nederland, bestuurslid Dutch Dakota Association, bestuurslid Vereniging vrienden van de Vakbondhistorie, lid Werkgroep Pensioenen VCP, controller (parttime) TheRockGroup (TRG) en SalixX

mr. P.J.M. (Paul) Jansen (1967)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2012)
Voordragende organisatie: KLM
Functie bij KLM: Manager Pensions & Insurable Benefits
Nevenfuncties: Bestuurslid Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel, bestuurslid Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM

drs. A.R. (Arend) de Jong RC (1958)

Functie in het bestuur: Vicevoorzitter (vanaf 2009)
Voordragende organisatie: KLM
Functie bij KLM: Senior Vice President Corporate Finance & Treasury
Nevenfuncties: Vicevoorzitter Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel (tot 1 oktober 2019)

mr. M.I. (Miriam) Kartman (1965)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2018)
Voordragende organisatie: KLM
Functie bij KLM: Executive Vice President Inflight Services
Nevenfuncties: Lid raad van commissarissen GITP, lid raad van toezicht Stichting Wings of Support

mr. M. (Marianne) Meijer-Zaalberg (1950)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2017)
Voordragende organisatie: Vereniging Gepensioneerden KLM
Functie: Zelfstandig bestuurder en toezichthouder
Nevenfuncties: Voorzitter raad van toezicht Pensioenfonds Openbare Bibliotheken, voorzitter raad van toezicht Pensioenfonds Transport, voorzitter raad van toezicht Pensioenfonds voor de Nederlandse Groothandel, lid van de raad van toezicht van Pensioenfonds Vopak, voorzitter visitatiecommissies van Pensioenfonds Transavia Vliegers, Pensioenfonds Cabine en Grondpersoneel Transavia, Pensioenfonds Ecolab, Beroepspensioenfonds Loodsen en lid visitatiecommissie Pensioenfonds van Stichting Nationaal Lucht- en Ruimtevaartlaboratorium, lid monitoringcommissie VITP, auteur Mededelingenblad KVEO, co-auteur boek 'Pensioen en de belangrijkste toekomstvoorzieningen' (uitgave Universiteit Tilburg)

K. (Kirsten) Pronk BÉc (1969)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2016), sleutelfunctiehouder audit (vanaf 1 september 2019)
Voordragende organisatie: KLM
Functie bij KLM: Vice President Finance & Control KLM Cityhopper B.V.
Nevenfuncties: Geen

drs. L.J. (Jeroen) van der Put (1967)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2018)
Functie: Bestuurder en toezichthouder
Nevenfuncties: Bestuurslid Pensioenfonds PostNL, bestuurslid APF Centraal Beheer, lid beleggingsadviescommissie Stichting Pensioenfonds Huisartsen, lid raad van advies Financial Investigator, lid Advisory Committee Epfif, voorzitter commissie Risicomanagement Pensioenfederatie

mr. drs. H.W. (Hans) de Roos (1950)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2014), vicevoorzitter (vanaf 2017)
Voordragende organisatie: Vereniging Gepensioneerden KLM
Functie: Pensioengerechtigd
Laatste functie bij KLM: Senior Vice President Strategy & Corporate Development (AFKL)
Nevenfuncties: Bestuurslid Agrarische Stichting Blaricum, lid raad van toezicht Stichting Ondersteuning Omgevingsraad Schiphol

drs. C. (Carola) Steenmeijer RA (1969)

Functie in het bestuur: Lid, sleutelfunctiehouder risicobeheer (vanaf 1 september 2019)
Functie: Zelfstandig adviseur, bestuurder en toezichthouder
Nevenfuncties: Voorzitter raad van toezicht Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel (tot 1 oktober 2019)

drs. M.P.A. (Maarten) Stienen (1974)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2012)
Voordragende organisatie: KLM
Functie bij KLM: Managing director KLM Catering Services
Nevenfuncties: Lid bestuur VENECA (Vereniging Nederlandse Contract Caters), voorzitter Luchtvaart Community Schiphol

drs. P.V.H. (Paula) Verhoef CPE (1982)

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2019)
Voordragende organisatie: FNV
Functie bij FNV: Hoofd Pensioenafdeling
Nevenfuncties: Niet-uitvoerend bestuurslid Pensioenfonds Rail & OV, bestuurslid Pensioenfonds Openbaar Vervoer (tot 1 april 2020), bestuurslid (penningmeester) Stichting Vitaliteitsfonds Openbaar Vervoer, lid bestuur Pensioenfederatie

Raad van toezicht

mr. R.S. (Robert) Croll (1954)

Functie in de raad van toezicht: Lid (vanaf 2019)
Functie: Senior vicepresident rechtbank Gelderland
Nevenfuncties: Voorzitter, (vanaf mei 2020) lid raad van bestuur Nationaal Fonds voor Vrede, Vrijheid en Veteranenzorg, voorzitter Vereniging Particuliere Historische Buitenplaatsen

drs. J.F.M. (Anneke) van der Meer (1964)

Functie in de raad van toezicht: Voorzitter (vanaf 2019)
Functie: Consultant, bestuurder en toezichthouder
Nevenfuncties: Lid raad van toezicht ABP, voorzitter a.i. raad van toezicht Pensioenfonds Provisum, lid raad van toezicht Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel (tot 1 oktober 2019), lid beleggingscommissie Pensioenfonds Chemours, lid auditcommissie bij BPF Banden en Wielen, bestuurslid Stichting Hans Kreijns Fundatie

drs. J.J.M. (Jan) Nijland RA (1960)

Functie in de raad van toezicht: Lid (vanaf 2019)
Functie: Directeur Group Risk & Compliance, APG
Nevenfuncties: Lid raad van toezicht Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM

DEELNEMERSBESTAND

Personen met aanspraak op nog niet ingegaan pensioen

Aantallen per einde vorig verslagjaar	Deelnemers	Gewezen deelnemers
	13.799	8.274
Bij wegens		
• Indiensttreding	1.029	-
• Herindiensttreding	19	-
• Uitdiensttreding	-	292
• Toekenning pensioen	-	-
• Revalidatie	14	2
• Overige oorzaken	-	8
Af wegens		
• Invaliditeit	75	1
• Overlijden	27	24
• Toekenning ouderdomspensioen	237	186
• Uitdiensttreding	292	-
• Beëindiging wezenpensioen	-	-
• Revalidatie	-	-
• Herindiensttreding	-	19
• Emigratie/afkoop/overdracht	-	89
• Overige oorzaken	-	-
Aantallen per einde verslagjaar	14.230	8.257

Pensioengerechtigden

	Ouderdoms- pensioen	Nabestaan- den- pensioen	Wezen- pensioen	Arbeids- ongeschikt- heids- pensioen	Totaal pensioen- gerechtig- den
Aantallen per einde vorig verslagjaar	6.885	2.761	156	653	10.445
Bij wegens					
• Indiensttreding	-	-	-	-	-
• Herindiensttreding	-	-	-	-	-
• Uitdiensttreding	-	-	-	-	-
• Toekenning pensioen	462	188	24	76	750
• Revalidatie	-	-	-	-	-
• Overige oorzaken	-	-	-	-	-
Af wegens					
• Invaliditeit	-	-	-	-	-
• Overlijden	232	167	-	16	415
• Toekenning ouderdomspensioen	-	-	-	39	39
• Uitdiensttreding	-	-	-	-	-
• Beëindiging wezenpensioen	-	-	27	-	27
• Revalidatie	-	-	-	16	16
• Herindiensttreding	-	-	-	-	-
• Emigratie/afkoop/overdracht	4	7	-	-	11
• Overige oorzaken	1	1	-	-	2
Aantallen per einde verslagjaar	7.110	2.774	153	658	10.695

ONTWIKKELINGEN 2010-2019

	2019	2018	2017	2016	2015
Aantal deelnemers	14.230	13.799	13.719	13.799	14.308
• Mannen	10.477	10.185	10.162	10.250	10.590
• Vrouwen	3.753	3.614	3.557	3.549	3.718
Aantal gewezen deelnemers	8.257	8.274	8.257	8.223	8.103
• Mannen	4.741	4.774	4.776	4.784	4.757
• Vrouwen	3.516	3.500	3.481	3.439	3.346
Aantal gepensioneerden	10.695	10.455	10.301	10.109	9.912
Ouderdomspensioen	7.110	6.885	6.676	6.449	6.262
• Mannen	5.370	5.209	5.061	4.892	4.775
• Vrouwen	1.740	1.676	1.615	1.557	1.487
Nabestaandenpensioen	2.774	2.761	2.795	2.827	2.816
Wezenpensioen	153	156	162	162	161
Arbeidsongeschiktheidspensioen	658	653	668	671	673
• Mannen	430	421	435	435	436
• Vrouwen	228	232	233	236	237
(bedragen in EUR miljoenen)					
Premies					
Premie voor risico pensioenfondsen	140	134	145	147	151
Premie voor risico deelnemers	1	1	1	1	1
Kostendeekkende premie	226	214	241	219	214
Gedempt kostendeekkende premie	132	126	136	140	151
Pensioenuitkeringen	172	164	156	150	143
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	250	250	231	190	184
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfondsen	8.890	7.695	7.397	7.442	6.771
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers	4	3	2	1	1
Beleggingen voor risico pensioenfondsen					
Vastgoed	951	885	839	798	770
Aandelen	4.069	3.256	3.434	3.396	2.613
Vastrentende waarden	4.874	4.486	4.087	3.925	3.905
Overig	-86	-124	325	-46	87
Totaal	9.808	8.503	8.685	8.073	7.375

	2019	2018	2017	2016	2015
Beleggingen voor risico deelnemers	4	3	2	1	1
Rendement beleggingen voor risico pensioenfondsen					
Vastgoed	11,7%	5,4%	8,7%	6,0%	9,6%
Aandelen	22,6%	-6,7%	16,1%	8,7%	3,0%
Vastrentende waarden	10,8%	0,2%	2,0%	7,9%	-0,9%
Totaalrendement	15,5%	-1,8%	7,8%	9,5%	0,9%
Vijfjaarsgemiddeld totaalrendement	6,2%	5,9%	6,7%	8,1%	7,2%
Tienjaarsgemiddeld totaalrendement	7,6%	7,8%	5,5%	5,1%	5,2%
Rendement beleggingen voor risico deelnemers					
Vastgoed	25,9%	-2,0%	1,9%	5,8%	-2,9%
Aandelen	27,3%	-8,6%	12,4%	9,5%	-4,9%
Vastrentende waarden	13,0%	0,4%	-0,6%	9,4%	-2,5%
Totaalrendement	19,8%	-3,4%	5,0%	9,2%	-3,6%
Dekkingsgraad					
Nominale dekkingsgraad	109,9%	110,4%	117,5%	108,6%	109,2%
Beleidsdekkingsgraad	108,1%	116,7%	115,3%	103,4%	111,1%
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	122,4%	123,9%	125,0%	124,4%	124,3%
Reële dekkingsgraad	84,2%	82,8%	83,6%	77,0%	81,1%
Wettelijke reële dekkingsgraad	87,4%	95,3%	93,7%	84,7%	90,4%
Maatstaf toeslagverlening*					
Loonindex	4,57%	1,50%	1,00%	0,00%	0,00%
Prijsindex	1,70%	1,70%	1,30%	0,40%	0,40%
Toekenningspercentage maatstaf	0,0%	54,0%	35,0%	0,0%	0,0%

* Toeslagen per 1 januari volgend op het verslagjaar.

	2014	2013	2012	2011	2010
Aantal deelnemers	14.654	14.629	14.833	15.238	15.064
• Mannen	10.876	10.853	11.009	11.327	11.230
• Vrouwen	3.778	3.776	3.824	3.911	3.834
Aantal gewezen deelnemers	8.161	8.302	8.368	8.425	8.626
• Mannen	4.789	4.890	4.943	4.992	5.111
• Vrouwen	3.372	3.412	3.425	3.433	3.515
Aantal gepensioneerden	9.782	9.777	9.804	9.618	9.528
Ouderdomspensioen	6.063	6.051	6.017	5.862	5.724
• Mannen	4.649	4.692	4.702	4.619	4.544
• Vrouwen	1.414	1.359	1.315	1.243	1.180
Nabestaandenpensioen	2.828	2.878	2.934	2.960	2.982
Wezenpensioen	155	161	172	170	176
Arbeidsongeschiktheidspensioen	736	687	681	626	646
• Mannen	478	447	438	401	414
• Vrouwen	258	240	243	225	232
(bedragen in EUR miljoenen)					
Premies					
Premie voor risico pensioenfondsen	151	170	198	157	156
Premie voor risico deelnemers	0	0	0	0	0
Kostendeekkende premie	172	191	205	161	156
Gedempt kostendeekkende premie	158	162			
Pensioenuitkeringen	144	146	146	145	139
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	189	196	186	198	220
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfondsen	6.362	5.234	5.359	4.922	4.173
Voorziening pensioenverplichtingen voor risico deelnemers	0	0	0	0	0
Beleggingen voor risico pensioenfondsen					
Vastgoed	789	494	503	459	462
Aandelen	2.911	2.630	2.462	2.240	2.205
Vastrentende waarden	3.668	2.993	2.860	2.655	2.317
Overig	-61	267	398	65	167
Totaal	7.307	6.384	6.223	5.419	5.151

	2014	2013	2012	2011	2010
Beleggingen voor risico deelnemers	0	0	0	0	0
Rendement beleggingen voor risico pensioenfond					
Vastgoed	15,5%	6,9%	14,6%	0,1%	16,5%
Aandelen	10,6%	18,2%	16,5%	-9,2%	11,9%
Vastrentende waarden	12,6%	-7,5%	13,9%	11,8%	9,2%
Totaalrendement	14,0%	2,0%	14,8%	4,9%	9,9%
Vijfjaarsgemiddeld totaalrendement	9,0%	9,7%	4,3%	2,1%	3,3%
Tienjaarsgemiddeld totaalrendement	6,6%	6,4%	7,7%	5,2%	4,4%
Rendement beleggingen voor risico deelnemers					
Vastgoed					
Aandelen					
Vastrentende waarden					
Totaalrendement					
Dekkingsgraad					
Nominale dekkingsgraad	115,3%	122,3%	116,5%	109,2%	122,0%
Beleidsdekkingsgraad					
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	119,2%	118,8%	116,5%	117,4%	117,0%
Reële dekkingsgraad	85,8%	83,3%	74,8%	72,6%	80,3%
Wettelijke reële dekkingsgraad					
Maatstaf toeslagverlening*					
Loonindex	0,00%	0,00%	0,00%	3,03%	0,00%
Prijsindex	0,70%	0,90%	2,00%	2,30%	1,40%
Toekeningspercentage maatstaf	50,0%	50,0%	50,0%	50,0%	100,0%

* Toeslagen per 1 januari volgend op het verslagjaar.

klmgrondfonds.nl
facebook.com/klmgrondfonds

Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM
Postbus 123 | 1180 AC Amstelveen
Prof. E.M. Meijerslaan 1 | 1183 AV Amstelveen
E pensioenservice@klmgrondfonds.nl
T 020 426 62 10

Colofon
Uitgegeven door Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM
Coördinatie & tekst Blue Sky Group B.V., Amstelveen
Ontwerp Frissewind, Amsterdam
Realisatie Domani B.V., Den Haag